

VAN İNSANİ VE SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
VAN JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Online Hakemli Dergi

e-ISSN: 2792-0364 Yayın Aralığı: Yılda İki Sayı

Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

ViSBiD

Haziran: 2022

June: 2022

Sayı: 3

Issue: 3

VAN İNSANİ VE SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

VAN JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

E-ISSN 2792-0364 Haziran/June 2022 Sayı/Issue 3

Yayın dili Türkçe ve İngilizce olan hakemli ve bilimsel bir dergidir.

Yılda iki sayı (Haziran-Aralık) yayımlanır.

Makalelerin bilimsel, etik ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Authors bear responsibility for the scientific, ethical, and legal content of their published articles

VAN İNSANİ VE SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

VAN JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Yıl / Year: Haziran 2022 Sayı / Issue: 3

E-ISSN: 2792-0364

Yayın Sahibi / Publisher

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Van Yuzuncu Yil University

Editör / Editor in Chief

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi / Van Yuzuncu Yil University, Faculty of Letters

Prof. Dr. Orhan DENİZ

Editör Yardımcıları / Associate Editors

Doç. Dr. Seyit Battal UĞURLU

Dr. Öğr. Üyesi Sabahattin ERDOĞAN

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Orhan DENİZ, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Doç. Dr. Metin EREN, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Doç. Dr. Seda Karaöz ARIHAN, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Doç. Dr. Seyit Battal UĞURLU, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Sabahattin ERDOĞAN, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Orhan VAROL, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Tahsin KORKUT, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Alan Editörleri / Field Editorial Board

Prof. Dr. İlhan Oğuz AKDEMİR, Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. İlker AYDIN, Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet AYGÜN, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Suvat PARİN, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Timur GÜLTEKİN, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Vefa TAŞDELEN, Yıldız Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Atik AYDIN, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Doç. Dr. Ayhan TEK, Muş Alparslan Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih GENCER, Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. İnönü KORKMAZ, Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Kemal KAYA, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Macit BALIK, Bartın Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Selim ASLAN, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Nursel ASLANTÜRK, Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Osman ASLANOĞLU, Dicle Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ezgi BEŞİKÇİ, Uşak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BAKİ, Aydın Adnan Menderese Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ufuk ELYİĞİT, Bandırma 17 Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nurperi AYENGİN, Düzce Üniversitesi

Dil Editörleri / Language Editors

Doç. Dr. Metin EREN, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Şirin DEMİR, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Tasarım, Dizgi, Mizanpaj / Design, Typesetting, Layout

Dr. Öğr. Üyesi Tahsin KORKUT, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Sekreteryaya / Secretariate

Arş. Gör. Dr. Mehmet KARASU, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Arş. Gör. Semih NARGÜL, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

İletişim / Contact

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Kampüs 65080 Tuşba / Van

Mail: visbid@yyu.edu.tr

Web sitesi: <https://www.yyu.edu.tr/Birimler/edebiyat/sayfalar/14147>

Bilimsel Danışma Kurulu / Scientific Advisory Board

- Prof. Dr. Abdulmecit CANATAK, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Abusselam ULUÇAM, Karabük Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Ali BORAN, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Ayhan KAYA, İstanbul Bilgi Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Bülent Cercis TANRITANIR, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Fahri APAYDIN, Yalova Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Géza DÁVID, Loránd Eötvös University, HUNGARY
Prof. Dr. Gülsen BAŞ, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Hasan ÇİÇEK, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. İlker AYDIN, Ordu Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇELİKEL, Pamukkale Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ, Bitlis Eren Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Mehmet Zeydin YILDIZ, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Metin AYIŞIĞI, Beykent Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Muhammad Umar FAROOQ, Capital University of Science and Technology, PAKISTAN
Prof. Dr. Muhsin MACİT, Anadolu Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Murat AĞARI, Karabük Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Rafet ÇAVUŞOĞLU, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Suvat PARİN, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Timur GÜLTEKİN, Ankara Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Vefa TAŞDELEN, Yıldız Teknik Üniversitesi, TÜRKİYE
Doç. Dr. Ahmet EYİM, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, TÜRKİYE
Doç. Dr. Atik AYDIN, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, TÜRKİYE
Doç. Dr. Derya SİLİBOLATLAZ BAYKARA, Gaziantep Üniversitesi, TÜRKİYE
Doç. Dr. Eren RIZVANOĞLU, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, TÜRKİYE
Doç. Dr. Erkan YILMAZ, Ankara Üniversitesi, TÜRKİYE
Doç. Dr. Gülşen TORUSDAĞ, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, TÜRKİYE
Doç. Dr. Güneş ŞAHİN, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, TÜRKİYE
Doç. Dr. Hatice Kalkan, Namık Kemal Üniversitesi, TÜRKİYE
Doç. Dr. Hanifi Biber, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, TÜRKİYE
Doç. Dr. İlknur TATAR KIRILMIŞ, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, TÜRKİYE
Doç. Dr. İsmail BAYKARA, Gaziantep Üniversitesi, TÜRKİYE
Doç. Dr. Kemal KAYA, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, TÜRKİYE
Doç. Dr. Mustafa GÜLEÇ, Ankara Üniversitesi, TÜRKİYE
Doç. Dr. Rahmi TEKİN, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, TÜRKİYE
Doç. Dr. Seda KARAÖZ ARIHAN, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, TÜRKİYE
Doç. Dr. Songül ALPASLAN-ROODENBERG, Harvard University, UNITED STATES
Dr. Öğr. Üyesi Gulan AYZAZ, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, TÜRKİYE
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin SARAÇOĞLU, Giresun Üniversitesi, TÜRKİYE
Dr. Öğr. Üyesi Nilgün MASATCIOĞLU, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, TÜRKİYE
Dr. Öğr. Üyesi Nükhet Eltut Kalender, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, TÜRKİYE
Dr. Öğr. Üyesi Ömer Taha SÖZER, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, TÜRKİYE
Dr. Antonio TAGLIALATELA, Tuscia University, ITALY
Dr. Çağatay ÇOKER, İstanbul Üniversitesi, TÜRKİYE
Dr. Muntazar MEHDİ, National University of Modern Languages, PAKISTAN
Dr. S. Padmasani KANNAN, Dr. M. G. R. Educational and Research Institute, INDIA

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Hasan BAYAM

Aile Kavramının Uygarlık, Toplumsal Cinsiyet ve Üreme Bağlamında İncelenmesi

An Examination Of The Concept Of Family In The Context Of Civilization, Social Gender And Reproduction

(1-19)

Abdulmecit CANATAK - Mehmet Ali YILDIZ

Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Medyalararasılık Örnekleri

Examples Of Intermedia In Ahmet Mithat Efendi's Novels

(20-40)

Mehmet DEMİRTAŞ

Savaşların Sivillere Etkileri (1587-1629 Osmanlı-Safevî Mücadelesi Örneği)

Effects of Wars on Civilians (The Example of Ottoman-Safavid Struggle in the Period of Shah Abbas I Mirza)

(41-56)

Eda EYİ

Hâl Eklerinin Tamamlayıcısı ve Belirticisi Fiiller midir?

Are Verbs Complementary and Indicative of Case Suffixes?

(57-71)

Ilirjana KACELİ

Arnavutluk Ulusal Kulüpleri ve Elbasan Kongresi

Albanian National Clubs And Elbasani Congress

(72-79)

Mustafa KAYA

Gürcistan-Ahıska (Akhaltsikhe) Çevresi İle Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi Cami Mimarisinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi

A Comparative Assessment of Mosque Architecture of Georgia-Ahıska (Akhaltsikhe) and

Turkey's Eastern Black Sea Region

(80-115)

Cihat UĞURLU - Orhan DENİZ

**Uluslararası Öğrenciler İçin Uzaktan Eğitimin Sürdürülebilirliği ve Fırsat Eşitliği: Van
Yüzüncü Yıl Üniversitesi Örneği**

*Sustainability of Distance Education and Equal Opportunity for International Students: The Case of Van Yüzüncü
Yıl University*

(116-134)

Nermin AKSAN KANAT - Mehmet Zeydin YILDIZ

Midyat İlçesi'nde (Mardin) Kırsal Yerleşim Sistemi

Rural Settlement System of Midyat District (Mardin)

(135-160)

Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD

Van Journal of Humanities and Social Sciences -VJHSS

Aile Kavramının Uygarlık, Toplumsal Cinsiyet ve Üreme Bağlamında İncelenmesi

*An Examination of the Concept of Family in the Context of Civilization, Social Gender
and Reproduction*

Hasan BAYAM*

Öz

Aile, tarihi süreçte sürekli form değiştirse de temelinde aynı ereksel nedeni barındırır. Oluşumunun kökeninde, insanın temel ihtiyaçlarından biri olan cinselliğin yer alması, ailenin devamı ve sürekliliğini sağlayan nedenlerdendir. Günümüz uygarlığı içerisinde problem olarak yer alan toplumsal cinsiyet kavramı da aile içerisinde gerçekleşen bazı eylemlerin, dışarıya; yani toplumsal alana kaydırılması sonucu belirmiş ve yayılmıştır. Bunlarla birlikte ailelerin kurulması; dolayısıyla insanların gittikçe çoğalması, hem doğa hem de insan açısından büyük felaketlerin gerçekleşmesi ihtimalini doğurmuştur. Tarihte, üremeyi kontrol altına almaya çalışan ve insan soyunu kendi tekelinde yönetme misyonu güden birtakım iktidarlar var olmuştur. Bunların eylemleri, söz konusu doğa-insan dengesini kurmaya yönelik değildir; ancak üreme ve insan sayısını kontrol altına almaya yönelik faydacı eğitimler, hem insanın hem de doğanın akıbeti için uygulanabilir. Bu çalışmada, aile kavramının bazı toplumsal alanlardaki etkileri ve bazı süreçlerin ya da psikik durumların aile kavramına yönelik işleyişleri ele alınmıştır. Aile ve uygarlık kavramlarının merkeze alındığı çalışmada, uygarlığın oluşumuna dair antropoloji, psikoloji ve tarih disiplinlerinin verilerinden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Aile, Uygarlık, Toplum, Üreme.*

Abstract

Although the family constantly changes form in the historical process, it has the same final cause. Sexuality, as one of the basic human needs is one of the reasons which ensures the permanence and the continuity of the family. The concept of gender in today's civilization has appeared and expanded as a result of drawing away actions which take place within the family to outside, namely the social sphere. However formation of the family; population increase, has given rise to the possibility of disasters for both nature and humankind. In history, there have been a number of powers that tried to control reproduction and whose mission was

* Doktora, Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, hasanbayam72@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9136-682X

Atf için: Bayam, Hasan (2022). "Aile Kavramının Uygarlık, Toplumsal Cinsiyet ve Üreme Bağlamında İncelenmesi". *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD*. 3: 1-19.

to rule the human race under their own monopoly. Their actions are not aimed at establishing this nature-human balance; rather, utilitarian disciplines that aims to control reproduction and population can be applied to the fate of both human and nature. In this study, the effects of the concept of family in some social areas and the functioning of some processes or psychic states towards the concept of family are discussed. In the study, which focused on family and civilization notions, the data of anthropology, psychology and history disciplines regarding the formation of civilization were used.

Keywords: *Family, Civilization, Society, Reproduction.*

Giriş

Yaşamının neredeyse her alanında kültürel yapıya bağlı olarak hareket eden insan, diğer canlılardan farklı birçok özelliğe sahiptir. Bu özellikler onun sağlık, konfor veya teknolojik olarak sürekli biçimde gelişmesinin de nedenleridir.

İnsan, iyi olana doğru gelişme gösterdiği süreçte, kötü olana dair de sonsuz sayıda eylem gerçekleştirir. Söz konusu eylemler, yine insanın kültürel olarak edindiği ilkelerle doğrudan ilintilidir. Bu ilkeler inanç, gelenek, ritüel ve çeşitli olgular adı altında benimsenen; uygulanmasına dair belli gerekçeler barındıran ve gerekli görüldüğünde cezalandırmayla sonuçlanan bir akıl yürütmenin ürünüdür.

Tarih çizgisi üzerinde en fazla yinelemeye sahip olan noktalardan biri, söz konusu kültürel ilkelerdir. Dünyada gerçekleşmiş savaşlar, toplumun dışında hareket eden bireylere yönelik yaptırımlar; “kendi soyundan” olana yönelik müdahalelerin tamamı, medeniyet ve uygarlığın var olduğu sürecin içerisinde sürekli bir tekrara tâbidir. Nitekim bu tekrar, yapılan uygulamaların zaman içerisinde alışkanlığa dönüşmesine ve alışılan çoğu durum gibi bazı insan eylemlerinin kısıtlanmasına neden olmuştur.

Aile kurma eylemi, uygarlığın başlangıç ilkelerinden birine denk düşer; çünkü aile, insanın toplum içerisindeki cinsiyet, ebeveyn, akraba veya yabancı olmaya dair rollerinin belirlendiği alandır. Bu alan içerisinde hareket etmek, kültürel olarak alana biçilen özelliklere bağlıdır. Her aile bireyi için farklı yapıda olan bu özellikler, aynı role sahip olan kişilerde aynı biçimde işler. Belli bir kültürde bir çocuğun annesine, babasına, kardeşlerine karşı sergileyeceği fiziksel, duygusal ve bilişsel bütün kurallar bellidir. Bu kurallar, yazılı bir biçimde olmasa da aktarım yoluyla bir sonraki nesile genel olarak öğretilir ve aktarılır. Toplumdaki her birey, alt ve üst soyun yanında yan soya karşı, “kendi soyundan” olmayanlardan farklı biçimde, belli bir sorumluluğa sahiptir. Bu sorumluluk ihmal edildiğinde veya yerine getirilmediğinde bireye, yaptırım uygulanır. Söz konusu yaptırım, kimi zaman toplumun sözlü kurallarının yanında devletin yazılı hukuk kuralları aracılığıyla da uygulanır. Geleneksel yapıdaki ailede yetişen herhangi bir birey, hayatıyla ilgili kararlar alırken, ailenin geri kalan üyelerini de bir şekilde dikkate almak ve aldığı kararın onlara uygunluğunu göz önünde bulundurmak zorundadır. Ailenin, geleneksel olan ile geleneksel olmayan diye ikiye ayrılıp ayrılmayacağıyla ilgili bir soru sorulacak olursa bu soru, aile kavramının kendisinin geleneksel olduğu bilgisi kabul edilerek cevaplanmalıdır.

İnsanı anlama, tanıma ve tanımlamaya dair deneysel veya sezgisel bilgiler, her disiplinin ve inancın içerisinde yer alır. Nitekim dil yoluyla aktarılan bütün bilgiler insan bilinci aracılığıyla yazıya geçirildiğinden, evrendeki herhangi bir nesne ya da hareket, insan merkezli bir bakışla açıklanır. Dolayısıyla insan zihninde şekillenen her sözcük, yine insan yaşamına göre şekillenir. “Sözcükler kökeni deneyim olan idelerin karşılığı olmakla, deneyimin içinden çıktığı gerçekliği temsil de ederler”

(Rızvanoğlu, 2019: 92). Dolayısıyla, insana dair elde edilen bilgiler, insanın üst bir varlık olduğuna ve diğer varlıklardan ayrı olarak bir öze sahip olduğuna yöneliktir. Ne var ki antropoloji disiplini dâhilinde elde edilen bazı veriler, ilk insanların ereksel nedeninin hayvanlarınkinden farklı olmadığına; ancak zaman içerisinde deneme yanılma sonucu yaşam biçimlerini evirip hayvanlardan farklı bir forma girerek gittikçe geliştiklerine işaret eder. Sadece pozitif bilimciler değil, filozoflar da insanın değişim sürecine yönelik açıklamalarında, onların diğer canlılardan farklı biçimde özgün bir yapıya sahip olduğunu, böylece elde ettikleri gelişmeye dayanarak insanların diğer canlılardan üstün olduğunu ifade eder.

Çağımızın ruhu, araştırmacı ve düşünürlere insanın diğer canlılar karşısındaki yerine dair her türden sorgulamayı gerektiren bir yapı dayatır. Bunun en muhtemel nedeni, biriken tarihsel, bilimsel bilgi ve bunu işlemeye yarayan teknolojik gelişimdir. Öyle ki her türden problemini inanç düzleminde anlamlandıran ve mutlak bir hakikatin olduğunu savunarak, kendi bilme alanının sınırlarını belirleyip kendini pozitif bilgiden soyutlayan bireyler de günümüzdeki bilgi yoğunluğunun tesiriyle, metafiziksel alana yönelik bilgilerini sürekli güncelleme ve yeniden temellendirme ihtiyacı hisseder. Bu durum, yirminci yüzyılda gelişen bilimsel bilgiyle ilişkilendirilebilir. “Yirminci yüzyıl boyunca bilimsel bilgilerde iki bin yılda kaydedilenden fazla ilerleme sağlanmıştır. Oysa -tuhaf paradoks- bilim ilerledikçe bilim üzerine felsefi düşünce mütevazılaşmıştır” (Strauss, 2013: 97). On yedinci yüzyılda Descartes’la birlikte filozofların duylara dayalı bilgileri reddettiğini ifade eden Levi Strauss, bu düşüncede renk, ses ve kokuların yayılım ve harekete dayandırıldığını söyler. Söz konusu filozofların bu noktada gerçeğin tözünü kavradıklarına inandığını aktaran Strauss, Kant’ın mekân ve zaman kavramlarını da duyarlılık biçimlerimize dâhil etmesiyle bu yanılısamayı “faş” ettiğini, açıklığa kavuşturduğunu ifade eder (Strauss, 2013: 97). Kant’a göre insan zihni kendi sınırlarını dünyaya dayatır ve kendi sınırlarının ötesine çıkma çabasına girdiğinde çelişkilere takılır. Ne var ki Strauss, insanın gücünü bu çelişkilerden aldığını da savunur (Strauss, 2013: 97). Bu açıklamalara bağlı olarak günümüz bilgisinin insan aklının gelişimine bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Akıl yürütme yoluyla gelişim sağlamış olan insan, hem bedensel hem de zihinsel olarak ele alınabilir. Sonuç olarak süreç içerisinde insan, sadece biyolojik bir varlık olmanın ötesinde, kültürel bir varlığa da dönüştüğünden onunla ilgili her türden bilgi, birçok farklı disiplinin ortaklığıyla elde edilir.

Biyoloji, insanın var olma biçimlerinin ilki ve temelidir; çünkü insan, henüz bilişsel ya da kültürel alanla ilişki kurmadan önce anne karnında, somut şekilde var olur. Onun sonradan edindiği her türden var olma biçimi, biyolojik var olma biçiminin üzerine eklenir ve gelişim evrelerinin tamamı aynı temel üzerine inşa edilir. Buna bağlı olarak toplumsal alanda yer edinen her insan, toplumun kendisine aktardığı yapıyı içselleştirerek bu yapının sürebilmesini sağlar. Toplum tarafından kendisine aktarılan yaşam formunu reddeden, sadece kendi biyolojik formuna ve arzularına bağlı olarak yaşamaya çalışan birey ise doğal olarak toplumla savaşmak zorundadır. Buradaki savaş, toplumun kendisine yönelttiği her türden baskıya karşıdır. Birey olarak sonunda buna imkân olmadığını anlayan kişi, sonunda birtakım yasaları kabul etmek zorunda kalır. Bu savaş sadece iradi bir reddetme durumuyla değil; bilişsel, bedensel ve dilsel olan, insana dair bütün var olma biçimleriyle mücadele etmeyi gerektirir. Dolayısıyla toplumun ötekisi olmayı beraberinde getiren bu savaşma durumu, her türden çatışmayı da kapsayıcı özelliktedir. Bu çatışmayla karşı karşıya gelme cesareti, çok zor biçimde gösterilmekle birlikte bir şekilde topluma uyan her birey, söz konusu toplumsal kabulleri de zaman içinde edinir. Dolayısıyla toplum kendisini ve kendisiyle birlikte getirmiş olduğu hafızayı her zaman canlı tutar. Bu çalışmada toplumun

yaratmış olduğu hafızanın insan yaşamına yansımalarının izi sürülerek, uygarlığın bir getirisi olarak aile kavramının toplumsal cinsiyet rollerinin kaynağı olduğuna; kontrolsüz üremenin hem toplumun getirdiği olumsuz sonuçların hem de doğanın dengesinin bozulmasının temel etkenlerinden biri olduğuna dair bir sonuca varılmaktadır. Çalışmanın önemi, üremenin kontrol altına alınmasıyla birlikte, insan yaşamına ve doğaya dair birtakım olumsuzlukların ortadan kaldırılabileceğine dair açıklamalarda bulunmasıdır.

1. Ailenin Oluşumu ve Kültürel Etkisi

Aile yapısının oluşumu, birçok yoldan açıklanabilir; fakat bu anlamda bir hakikate ulaşmak henüz mümkün olmamıştır. Elbette ki inanç veya deneyim sonucu elde edilen bilgiler, bu bilgiler doğrultusunda hareket edenler için geçerli özelliktedir; ancak bilimsel bilgi gibi ikna edici özellikte olmayabilmektedirler. Örneğin, birçok kültürde ortak biçimde işlenen yaradılış anlatısı, bu inançlar içerisinde genel olarak benzer kurguya sahiptir. Âdem, Havva, Cennet, yasa ve suç; suç işlendikten sonra “dünyaya fırlatılış” motiflerinden oluşan bu anlatının teması, insanın oluşum biçimidir. Nitekim kani olan kişilerin merakını gideren bu anlatı, aile oluşumuna dair birtakım çelişkiler barındırsa da sonuç olarak kurmacanın gücü devreye sokulduğu vakit, yeniden tutarlı bir hâle getirilebilmektedir. Söz konusu çelişki, ailenin nasıl oluştuğuna dair sorudan sonra gerçekleşir. Örneğin bu anlatıya göre, herkesin Âdem ve Havva’dan itibaren çoğalması olgusu sorgulandığında birçok kültürde yasak olan ensest kavramı ortaya çıkar. Ensestün mümkün olmadığı bir algı evreninde, insanların nasıl sürekli biçimde çoğalabileceğine dair sorgulama, çelişkiyi doğuran durumdur. Çelişkiye dair yapılan çeşitli açıklamaların ispatlanma imkânı olmadığından, söylemdeki çelişki ortadan kaldırılsa bile hakikat konusu eksik kalır; çünkü bu açıklamalar ay döngüsünün nasıl olduğunu veya suyun hangi bileşenlerden meydana geldiğini açıklayan bilimsel bilgiler gibi temelinde herhangi bir gözlem ya da deneysellik barındırmaz. Bu nedenle bu türden anlatılara dair ispata varmak zor olabilir. Bunlara bağlı olarak denilebilir ki mistik, mitolojik ya da metafizik anlatıların karşısında bilimsel bilgi, daha anlaşılabilir temeller üzerine inşa edilir. “...bilgiden çok yapıp etmelerden oluşan bilgeliğin bile bilime gereksinimi vardır; ondan bir şeyler öğrenmek için değil, buyurtularının kabul edilmesini ve süreklilik kazanmalarını sağlamak için ona gereksinimi oluyor” (Kant, 2002: 20).

Günümüzde sosyal yaşama dair değişimin hızına bakıldığında aile kurumunun bu değişim karşısında çok dirençli durduğunu söylemek mümkündür; çünkü aile, biyolojik ve kültürel yapısı gereği, bireylerin bir arada durmasını neredeyse zorunlu kılar. Kendisine yüklenen anlam gereği, birçok toplumda aile, kutsal sayılabilmektedir. Dolayısıyla birtakım geleneklere veya inançlara bağlı olarak aile üyelerinin süreklilik gösteren sosyal ilişki içerisinde olma durumları bazı kurallara bağlı olarak işlemiştir. Aile sosyal yapının en güçlü bağlara sahip kurumlarından biridir. Aynı zamanda söz konusu zorunluluk, bireylere aile içerisinde güven ve konfor da sağlayabilmektedir. Bir arada bulunan ve birbirleriyle aynı soydan olan kişilerin birbirlerini her koşulda koruması gerektiğine dair düşünce, aile kurumunun temellerini son derece sağlamlaştırmıştır. Nitekim soy bağına dayandırarak, kişilerin çocuklarına veya kendinden sonraki aile üyelerine maddi ve manevi her türden aktarımda bulunması da belirtilen sağlam temelin nedenlerindedir. Bu yapıyı sürekli kılan dinamik gelenek olmakla birlikte biyolojik anlamda kendilerini aynı kümeden hisseden insanlar, ilişkilerinin düzeyini de soy yakınlığına göre belirleyebilmektedir.

Geleneksel eylemler, zamanla dürtüleri harekete geçiren birer uyarıcıya da dönüşürler. Uygarlıkla birlikte şekillenen toplumsal yapı ve aile kurumu, kişilerin duygusal bağlamda içselleştirdiği birtakım eylemlerin oluşum alanı olabilmektedir. Benzer şekilde ailenin biyolojik devamlılığını sağlayan her türden eylem de uygarlığın bir getirisi olarak belli kurullarla belirlenmiştir.

Sosyal bilimlerde aile kavramına dair bu türden incelemelerin en önemlilerinden biri, Sigmund Freud'un uygarlığa dair savunduğu teoridir. Freud'un antropolojik olarak yaptığı incelemeler, ilk akrabalık bağlarına vurgu yapsa da daha çok insan psikolojisini açıklamaya dair bazı nedenler olarak ele alınır. Freud'a göre, ilk insan dünya üzerindeki kaderini değiştirmenin kendi elinde olduğunu keşfettikten sonra, başka bir insanın kendisiyle birlikte mi yoksa kendisine karşı mı çalışacağını göz ardı edemezdi. Ona göre, öteki insan, ortak yaşamının faydalı olduğu bir iş arkadaşı önemi kazandı. Freud açısından, bundan önce "maymun benzeri" bir varlık olduğu dönemde insan, aile kurma bilinci edinmişti ve aile üyeleri onun ilk yardımcılarıydı (Freud, 2018: 56).

Ailenin kuruluşu muhtemelen genital tatmin gereksiniminin artık aniden çıkıp gelen ve gittikten sonra da uzun bir süre kendisinden haber alınamayan bir misafir gibi davranmaktan çıkıp, bireyle bir kiracı gibi sürekli bir ilişki kurmasıyla bağlantılıdır. Böylelikle erkek, dişiyi ya da daha genel olarak söyleyecek olursak, cinsel nesnelere yanında tutma güdüsünü edindi; korunmasız yavrularından ayrılmak istemeyen dişiler, onların çıkarı adına daha güçlü olan erkeklerin yanında kalmak zorundaydı. Bu ilkel ailede uygarlığın önemli bir özelliği eksiktir henüz; şef ve babanın keyfi iradesi sınırsızdır. *Totem ve Tabu*'da bu aileden, komünal yaşamın bir sonraki aşaması olan kardeş topluluklarına giden yolu ortaya koymaya çalıştım. Babanın üstesinden geldikleri sırada, oğullar ittifakın tek bir kişiden daha güçlü olabileceğini anlamışlardı. Totem kültürü, bu yeni durumu koruyabilmek için kardeşlerin birbirine dayatmak zorunda kalmış oldukları sınırlamalara dayanır. Tabulara göre davranmak, ilk "hukuk" biçimiydi (Freud, 2018: 57).

Freud, bu durumdan yola çıkarak, insanların birlikte yaşamasının iki amacı olduğunu vurgular. Bunların birincisi, dışsal zorunlulukların yarattığı çalışma yükümlülüğü, ikincisi ise erkeğin "cinsel nesnesini" yani dişiyi, dişinin ise kendisinden ayrılmış bir parça olan çocuğu yitirmek istememesine neden olan sevginin gücüdür. Bu durum, uygarlığın başlangıcı olarak kabul edilecek olursa, insanların toplu biçimde yaşaması da uygarlığın doğurduğu kültürel bir yaşam formu olarak görülebilir.

Her klanın, boyun ya da küçük insan topluluğunun geleneği farklı biçimde gelişme gösterse de bu topluluklara mensup bireylerin birbirini sahiplenme biçimi aynıdır; çünkü biyolojik bağ her zaman çiftleşme doğurma ve ortak ebeveyne sahip olma şeklinde kurulmuştur. Aynı ebeveyne sahip olmakla ikinci ya da sonraki derecelerden atalara sahip olmak, akrabalık derecesiyle doğru orantılıdır. Buna bağlı olarak bir bireyin babası ve annesi, o bireyin en yakın akrabasıdır. Canlılara ait sahiplenme dürtüsü, bir çiftten doğan yeni üyelerin o çiftle aynı kümede ele alınması mantığını doğurur. Kültürel literatürde aile denen bu küme, kümedeki herkesin birbiriyle duygusal olarak bağlı olmasını sağlar. Bu nedenle aile bağının farkında olan ve kendi ailesindeki üyelerle herhangi bir paylaşım içerisinde bulunmuş olan her birey, yaşam sürecindeki her eylemini, bu üyelerin de kendisine göre konumunu düşünerek gerçekleştirmek zorunda hisseder. Bu durum, tümünden reddedilebilir; fakat bu reddediş, tıpkı kâğıda yazılmış bir yazıyı silmek gibi var olmuş bir maddeyi tamamen yok etmek şeklinde gerçekleşmez. Bu reddediş, bireyin eylemde tek başına hareket etmesini sağlasa da biyolojik olarak bağlı olduğu üyelere karşı edindiği zorunlu hafıza ve buna bağlı olarak maneviyata dair bilincinde hissettiği sancılar, onun her eyleminde reddettiği durumla savaşmasına; dolayısıyla reddetmeye çalıştığı gerçekliği sürekli

yanında taşınmasına neden olur. Bu da kişinin, mutluluğa ulaşmasının önünde bir engel oluşturur. Nitekim mutluluk, kişinin en büyük arzularından biridir ve bazen sadece alışkanlıkları sürdürmek, mutluluğun da sürmesini sağlayabilir. Bu durum, ilkçağ felsefesinden beri düşünürler tarafından irdelenir.

İnsanın bütün eylemlerinin temelinde mutlu olma arzusu vardır. Sonuçta bir nesne veya duruma yönelik arzu, eylemin amacını belirler ve arzunun gerçekleşmesi, eylemin amacının gerçekleşmesini; dolayısıyla zafer kazanmayı sağlar. Mutluluk, bu zaferin sonucudur. Aristoteles'e göre insanlar, iyi yaşamayı ve iyi durumda olmayı mutlu olmakla bir tutar; fakat mutluluğun ne olduğu tartışma konusudur, çoğunluğun mutluluk tanımı ile bilge kişilerininki aynı değildir (Aristoteles, 1997: 4). "Kimi apaçık, belli şeyleri, söz gelişi haz, zenginlik, onuru anlıyor, kimi de bir başka şeyi; çok *λεξ* aynı kişi bile başka başka şeyleri anlıyor, örneğin hasta olunca sağlığı, yoksul düşünce zenginliği; kendi bilgisizliklerini bilenlerse, büyük ve onları aşan şeyler söyleyenlere hayran kalıyorlar. Kimi, pek çok olan bu iyi şeyler yanında kendisi iyi olan bir şeyin olduğunu, bunun da bunların iyi olmasının nedeni olduğunu düşünmüştür" (Aristoteles, 1997: 4). Bazen başkasının mutluluğu için çalışılır ve bu, fedakârlık adı altında yapılır. Örneğin kendi çocuğu için çaba sarf eden, arkadaşları için bazı haklarından feragat eden veya yardıma muhtaç birileriyle kazancını paylaşan insanlar da bu durumdan haz alırlar. Bu eylemler, başkasının mutluluğu için yapıyor gibi görülse de temelde kişinin kendi isteğinin karşılığına ulaşma çabasıdır. Aile içerisindeki bu türden eylemlerde kişinin, diğer aile bireylerini kendisiyle özdeşleştirme durumu da söz konusudur. Bu yüzden aile hukuku, medeni hukuktan farklı olarak daha duygu merkezlidir. Aristoteles'e göre efendi ve baba hukuku, medeni hukuktan çok farklıdır. Ailede olanı, bize ait hissederiz ve nitekim genellikle bize ait olan şeylerde haksızlık söz konusu değildir (Aristoteles, 1997: 103). "...bir insanın çocuğu ya da malıyla ilişkisinden çok, karısıyla ilişkisinde hak söz konusudur; bu da aile hukukudur ve medeni hukuktan farklıdır" (Aristoteles, 1997: 103). Dolayısıyla aile içerisindeki kurallar ve ilişkiler, medeni yasayanınkinden farklı işlemektedir ve zaman zaman çok daha esnek olabilmektedir.

Bireylerin birbirleriyle özdeş hissedebildiği aile yapısı içerisinde oluşan hafıza, aileyi vazgeçilmez bir yapı olarak düşündürebilir. Aile, konfor ve güven alanı olmanın yanında, aynı zamanda, geleneklerin dışına çıkan bireyler üzerinde ciddi baskılar da kurabilmektedir. Buna bağlı olarak, aileyi reddeden bir bireyin reddediş eylemi, yani ait olduğu kümeden kopuşu, hem zihinsel hem fiziksel bir mücadeleyi gerektirir. Bu kopuş, yalnızlık duygusunu; buna bağlı olarak psikik durumları beraberinde getirebilir.

Uygarlığın sevgiye karşı tehditler de oluşturabileceğini ifade eden Freud'a göre (Freud, 2018: 59), uygarlık ile sevgi arasında kaçınılmaz bir çatlak vardır. Bunun nedeni de açık bir şekilde belirtilemez. Bu çatlak kendini önce aile ile bireyin de ait olduğu büyük akraba topluluğunda gösterir. Uygarlığın toplulukları bir arada tutmak gibi amaçları vardır ve aile, kendi bireylerini topluluğun diğer birimlerine karşı özgür bırakma potansiyeline sahip değildir. Aile üyelerinin birbirleriyle bağları ne kadar sıkıysa, kendilerini diğer birimlerden ayrı tutma eğilimleri de o kadar güçlüdür.

Uygarlık insanın doğuştan sahip olduğu birçok özelliği denetim altında tutma aracıdır. Freud'a göre, uygar insanın cinsel yaşamı gerçekten de ağır hasara uğramış durumdadır; hatta ara sıra dış ve saçlarımızın organ olarak gerilemesi gibi gittikçe gerileyen bir yapıdadır. "Mutluluk duygusunun -yani yaşam amacımızın- kaynağı olarak cinsel yaşamın önemini hatırı sayılır ölçüde azaldığını varsaymak belki de haklı olacaktır. Kimi zaman sadece uygarlığın baskısının değil, işlevin özündeki bir şeyin bizi

tam bir tatminden yoksun bıraktığı ve başka yollara sürüklediği izlenimine kapılırız. Bu bir yanlıgı da olabilir, karar vermek zordur” (Freud, 2018: 62). Nihayetinde uygarlık, insan deneyimleri sonucunda oluşmuş ve sürekli değişmekte olan bir olgudur. Buna bağlı olarak uygarlığın her alanında hiyerarşiden, eşitsizlikten ve sömürüden söz edilebilir. Özellikle de aile kavramının cinsellikle ilişkili alanlarından söz edilirken ailede bireyin rollerinin toplumsal cinsiyetle yakından alakalı olduğu görülebilir.

2. Modern Aile Kavramı ve Modern Ailede Toplumsal Cinsiyet Roller

Günümüzde uygarlık kavramı, modernleşme ve teknolojik gelişmeyle birlikte düşünülmektedir. Bu durum, üretim araçlarını elinde tutan gücün kendi kültürünü dünyaya yaymasından kaynaklıdır denilebilir. Buradaki üretim aracı kavramı, Marksist literatürde kullanılan; salt somut nesne üretmeyi değil, algı ve pratiğe dair her türden argümanı da kapsar.

On dokuzuncu yüzyıl ve sonrasındaki gelişmelerle birlikte teknolojinin ve bilimin dizginlerini eline alan ve günümüzde hâlâ böyle ilerleyen Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri, kapitalist düzen sayesinde yaşam alanlarının tamamını tekelden yönetme misyonu edinmiştir. Seri üretime dayalı piyasa, reklamlar, televizyon, internet ve günümüzün en yaygın ağ olan sosyal medya bu misyonun icra araçları olarak işler. Dünyadaki savaşların, yiyecek ve giyeceklerin, turizmin faaliyet gösterdiği alanlar da bu misyonun icra sahaları özelliğindedir. Nitekim, günümüzde bu iki uygarlığın bütün araçlarından kopmak, mümkün görülmez; ancak bu bağımlılık durumunun getirdiği olumsuz sonuçlar gittikçe büyüyen adaletsizlikleri de beraberinde getirmektedir. Tarihi ve istatistiki bilgilerle detaylandırılacak bu açıklama, Batı'nın toprak sömürsünden çok, kültür asimilasyonu yaptığını varsayar. Öyle ki toplumda en sıkı bağlara sahip aile yapısı da bu sömürüden muzdariptir. Elbette bu durum araştırmacılara, dünyanın birçok yerinde toplumsal cinsiyet bağlamında ele alınan kadın-erkek eşitsizliğini ya da aile bireylerinin rolleri arasındaki eşitsizliği bir faile dayandırıp göz ardı etme hakkı vermez; fakat birçok toplumsal sorunun nedeni olarak kabul edilebilir. Avrupa dünyasının, tarih boyunca -genel olarak inanç farklılığından kaynaklı- kendisinin karşısında algılanan “Şark” ya da Doğu dünyasına nazaran hukuk ve insan hakları bağlamında daha ileride olduğu söylenebilir. Bunun nedeni, günümüz Avrupa'sında hukukun üstünlüğü ilkesinin güçlü olmasıdır. Tersine biçimde, doğu dünyasında ise egemen güç, daha çok kişi ya da aile üzerinden elde edilir. Dolayısıyla egemenliğin kaynağı, hukuk sisteminin adil olup olmamasını da belirler. “Hukuk tektir ve kaynağı da egemen güçtür. Yani hukuk, egemen gücün irade bildirimidir. Bu düşünceye göre, her egemen güç kendi hukukunu yaratır” (Torun, 2016: 28). Dolayısıyla pozitif hukuk çerçevesinde insan haklarının garanti altına alınması Avrupa'yı hukuk anlamında daha da ileriye taşımıştır. Bununla birlikte bu hakların sadece Avrupa sahasında sınırlı kalması; Avrupa'nın köle-efendi algısıyla, dünyanın geri kalanına karşı “efendi” konumunda tavır alması da büyük bir çelişki olarak belirir. Bu durum nihayetinde, “modern Avrupa” kültürünün yayılmasıyla, sömürüye açık gelişmemiş ülkelerin aile yapısında değişimlere yol açar. Söz konusu değişimler zaman zaman iyi sonuçlar doğursa da nihayetinde adaletin değil, mağduriyetin zeminine doğru kayar. Avrupa'dan gelen bu değişim, kişinin geleneksel olanla modern olan arasında büyük gerilimler yaşamasına neden olabilmektedir.

Avrupa konusundaki araştırmalarda hep hatırdta tutulması gereken ve karşılaştırmalı çalışmalardan türetilen-aileye ilişkin genel özellikleri, akrabalık ve evliliği inceleyerek başlayalım bu işe. İlk olarak, tarihte, temel ya

da çekirdek ailenin önemli olmadığı hiçbir insan topluluğunun bulunmadığını ve çoğu kez bu ailelerin birlikte yaşayan topluluklar oluşturduklarını biliyoruz. İkinci olarak, ailenin yasal olarak tekeşli olmadığı durumlarda bile, genellikle pratikte tekeşliydi; yeniden üretim ve üretim birimi görelî olarak küçüktü. Hane halkının sayısındaki varyasyonlar oldukça sınırlıydı. Üçüncü olarak ve dolayısıyla Roma'da olduğu gibi, babayanlı "gens"ler (kabileler) gibi tek yanlı grupların bulunduğu yerlerde bile, ebeveyn aracılığıyla ortak kan (ikili) ilişkileri kabul ediliyordu; soy ilişkisi kabul edilmeyen taraf da dâhil olmak üzere (Fortes bunu "tamamlayıcı bağ" olarak adlandırmıştı). Örneğin babayanlı toplumlarda dahi, annenin erkek kardeşi önemli bir kişilik olarak kabul görürdü; ancak bu, önceki anayanlı organizasyonun kanıtı değildir. Dördüncü olarak, hiçbir toplumda anne ve çocuk (büyük bir çoğunlukta baba ve çocuk) arasındaki ilişki -bazı ideolojik çevrelerde bu ilişkiler önemsiz gibi gösterilse de {örneğin ilk Akdeniz. Topluluklarının edebiyatında üst sınıflar arasında}-duygusal ve yasal olarak önemsiz değildir. Tüm bu özelliklerden yola çıkarak, temel ya da çekirdek ailenin, hatta küçük aile yapısının, kapitalizm bir yana, Avrupa tarafından keşfedildiğine ilişkin hiçbir ciddi kanıt olmadığı sonucuna varabiliriz (Goody, 2004: 6).

Avrupa'ya yönelik kapitalizm odaklı eleştirileri destekleyecek argümanlar çokça olmakla birlikte aile kurumunu kapitalizmden ayrı değerlendirmek de zordur. Aileyle birlikte kültürü; dolayısıyla hiyerarşik yapıyı devam ettirmek kapitalizmin minimal bir türü olarak görülebilir. Buna karşın aile olgusunun gerçekliğinden sıyrılmak tamamıyla mümkün değildir. Ross Poole'un aktarımıyla, "Marx da, kapitalizmin dinamiğinin aile hayat alanını yıkmakta olduğundan endişelenmiş olsa bile, bu alanı kapitalist emek gücünün yeniden üretildiği bir alan olarak sorgulamaksızın kabul etmişti" (Barrett, 1983: 210-14). Aile yapısı; inanç, kültür ve gelenek gibi olgulardan dolayı dünyanın her yerinde farklı özellikler gösterse de aile üyeleri arasındaki bağ ve bu üyelerin rolleri benzer özelliklere sahiptir. Genel olarak cinsiyet üzerinden oluşmuş bu roller, toplumdaki ana akım bağları temsil eder; ancak bu ana akım roller, cinsiyetler arasındaki adaletsizlikleri görünmez kılmaya da neden olur. Homoseksüel bireylerin, heteroseksüel bireylerin baskın kültürü altında ezilmesi durumu bu adaletsizliklere örnek olarak gösterilebilir. Günümüzde kadına ya da LGBTİ+'lı bireylere yönelik rolün erillik karşısındaki ezilmiş durumundan sıyrılmaya çalışan Avrupa'da pratik yaşamda veya teknoloji sahasında bu durumu lütuf olarak sunmanın ötesine taşıyamamaktadır. Avrupa'da günlük yaşamda, söz konusu ezilmiş bireyler dünyanın birçok yerine nazaran daha rahat hareket eder, ama rahat hareket etmek ezileni, ezenin yanında bir eşitliğe taşımaz. Aksine ezilen bireye, kendisine çizilen sınırlar çerçevesinde yaşama hakkı sunarak onun yaşam imkânlarını elinde tutar. Toplumsal cinsiyet, felsefi bağlamda ilkin feminizm kavramı üzerinden yürütülür. Toplumsal cinsiyet sorunu, genel olarak feminist kadınlar tarafından irdelenir. Bunun temel nedeni söz konusu eşitsizlik içerisinde ezilen kesimin daha çok kadınlardan oluşmasıdır. "Cinsiyet ile toplumsal cinsiyet ilişkisini tartışan feminizm ve kadın çalışmaları, cinsiyetli beden, yani bedenin cinsiyetli bir varlık olarak düşünülmesi için olağanüstü verimli bir felsefi alan açmıştır" (Direk, 2014: 67). Feminist kuram ile toplumsal cinsiyetin sosyal bilimlerde birlikte hareket etmesinin nedeni her iki kavramın çıkış noktasının eşitsizlik olmasıyla birlikte eşitsizliğin kadın üzerinden ele alınmasıdır. Bununla birlikte feminizmde, bir kadın cinsiyetinin var olduğu kabul edilerek salt kadınlık üzerinden teori üretilirken toplumsal cinsiyetin muhtevası bütün cinsiyetler üzerinden, bedenin cinsiyetsiz olarak algılanmasına yöneliktir. Diğer bir ifadeyle toplumsal cinsiyet, bireyin sosyal hayatındaki eylemlerinde cinsiyetin etkisinin olmadığını; dolayısıyla birey ele alınırken cinsiyetine vurgu yapılmaması gerektiğini savunur. Bedenin cinsiyetiyle ilgili durumlar günlük hayatla ilgili olmasa da düz mantıkla iş gören bilinç, cinsiyeti, genele yayarak dile yansıtır. Buna bağlı olarak sosyal hayat içerisinde

dil, icra edilen işle alakasız olarak cinsiyetçi sözcükler üretebilir. "...sözcükler, insanların idelerinin doğrudan imlerinin ve dolayısıyla kavramların yanı sıra insanların kendi zihnindeki düşünce ve imgelemlerin de bir başkasına aktarılmasını sağlayan araçlardır. Onun için sürekli kullanıldıklarında belli seslerle yerini aldıkları ideler arasında öyle bir bağlantı oluşur ki, işitilen adlar sanki o ideleri üretebilecek duyuları, edimsel olarak etkilemişçesine hemen belli ideleri uyarırlar" (Rızvanoğlu, 2013: 16). Doğa içerisinde var olan bir özelliğin uygarlıkla gelişen bir eylemle özdeşleşmesi de benzer durumun ürünüdür. Günlük pratikte -biyolojik olarak hiçbir bağlantısı olmadığı halde- bir eylem, doğrudan belli bir cinsiyete bağlı olarak düşünülür. İsim olarak tek başına anlamlı olan herhangi bir cinsiyet türü, kendi ismi dışında başka bir genel ismin de anlamına dâhil olur. Eren Rızvanoğlu bunu, doğası gereği tikel bir şey olan idenin temsil edici imsel bir değer kazanarak genel olabileceği şeklinde açıklamıştır (2013: 17). Denilebilir ki bedende kendiliğinden var olan bir takım cinsiyet özellikleri, kişinin yaşamının her alanında, hem dille hem de pratikle ilişkilendirilerek görünür kılınır. Bu, doğrudan bilinçli bir edimin değil, insan hafızasına yerleşmiş mitik bir alışkanlığın sonucudur.

İnsan olarak yalnızca saf bilinç değiliz, varolma arzusuuz. Cinsiyetli olarak varolmak varoluşumuza ait, yaşam dünyasının gündelikliğine yerleşmiş somut bir arzudur. Simone de Beauvoir'a göre, erotik ilişkide de tarafların arzuları farklıdır; kadın olmak ya da erkek olmak isteriz. Kadının bu arzusunun vücuda gelişini mit belirler. Ebedi dişilik miti sınırlı ve bağımlı kadınlık durumunu belirler ama içkinliğin sınırlarının dışına çıkmakla da bu mitin tüm etkisi bertaraf edilmiş olmaz. Ebedi dişi miti çalışma dünyasında da kadına musallat olmaya devam edecektir. Kadınlar kendilerini o mite dayanarak yargılamakta, çocuklarına, ailelerine karşı sürekli bir suçluluk hissiyle yaşamaktadırlar. Erotik ilişkide de arzu kendisini "ebedi dişi mitine" göndermeyle ifade etmektedir. Zira bu mit sembolik sistemimizin temelinde bulunur. Dişilik mitinin entelektüel bir çözümlemesi, kadınların her şeye rağmen kadın olma arzusunun karşısında güçsüz kalır. Feminist özgürleşme stratejileri bu arzuyu hesaba katmalıdır çünkü kadınların da cinsel yaşamında bu mit içeriği ve yapısıyla varolmaya devam etmektedir. Yalnızca heteroseksüel ilişkilerde değil, eşcinsellik içinde bile arzu kendisini böyle ifade etmeye veya karşısındaki kişiden bu tür bir ifade beklemeye yatkın bulunur (Direk, 2009: 34).

Tarihsel süreçte dünyanın birçok yerinde süregelen ritüeller ve mitler, günümüzde büyük toplumsal sorunlar arasında gösterilen cinsiyetler arası eşitsizlik durumunun nedenleri arasındadır. Ortaçağ gibi yakın bir tarihte bile Avrupa'da kadınların nasıl büyük zulümlere maruz bırakıldığı, bilinen bir gerçektir. Öyle ki statü olarak güçlü konumda olan erkekler birbirlerine hediye olarak kadınları sunabilmekteydiler, "ama bu özelliklerin bazıları, örneğin kadınların evlilikte hediye edilmesi (endowment) yalnızca Avrupa toplumlarına özgü değildi. Hatta en önemli etki, Hıristiyanlığın ortaya çıkışıyla birlikte, Ortadoğu'dan kaynaklanmıştır. Kilisenin din değiştirmeye ikna projesi sırasında yaptığı bazı değişiklikler önceki hane halkı yapısını dönüştürmüştür" (Goody, 2004: 6). Farklı toplumların aile ilişkilerine farklı önem atfettiğini ve akrabalık ilişkilerini tanıma aralığının genişliğinde de çeşitlilik gösterdiklerini ifade eden Jack Goody, klasik dönemlerde Yunan ve Romalıların tek yanlı gruplara "babayanlı kabileler ve sülalelere" önem verdiğini belirtir. Goody'nin ifadesiyle, "bu daha sonra, çift yanlı akrabalığı esas alan Alman işgalcilerin ve daha geniş akrabalık gruplarının boyutlarını sınırlayarak zayıflatan ve vaftiz anne/ babalığı gibi ritüel ilişkileri alternatif sistem olarak kuran Hıristiyan Kilisesi'nin baskısı altında Avrupa'da kaybolmuştur" (Goody, 2004: 6). Ona göre bu zayıflama hem ruhban sınıfının hem de feodal beylerin işine gelmiştir. Böylece giderek zayıflayan geniş akrabalık ilişkileri, büyük anne ve baba çiftinin soyuna bağlı akrabalık ilişkisine dönüşerek daralmıştır. Diğer bir

ifadeyle, eskiden aynı soydan olan herkesle akrabalık bağı kurulurken bu bağ gittikçe aynı çatı altında yaşayanlar arasına indirgenmiştir.

Bu değişiklik Roma toplumunda İÖ. ikinci yüzyıldan beri gözlemlenmiyor muydu? Burada bilgi yetersizliğinin sıkıntısını çekebiliriz çünkü baba yanlı (tek yanlı) sülalelere dayanan bir toplumun aynı zamanda çift yanlı akrabalık ilişkilerini tanımadığını tahayyül etmek oldukça zordur. Romalıların gens'lere sahip olduklarını biliyoruz; bu durumda sorulması gereken soru onların çift yanlı akrabalık ilişkilerini tanıyıp tanımadıkları değil, bu tek yanlı grupların neden yok olduğudur? Gens'lerin ve familia'ların öneminin azalmasının "iki ayrı grubun, yeniden evlilikle oluşan karmaşık ailenin ve tek bir kişi etrafında oluşan, hem kadın, hem de erkeğin akrabalık ilişkilerini içeren kandaş ailenin ya da kandaşlığın ortaya çıkışına yol açtığı iddia edilmiştir. Ancak, gens'lerin önemlerinin azalmasının ya da ortadan kaybolmalarının zamanlamasına ilişkin hiçbir neden gösterilmemiştir. Bu gerçeğin bir problem olarak kabul edilmediği anlaşılmaktadır. Avrupa' da soyadından daha fazla anlam içeren sülale grupları (kabileler) İrlanda'da, Kuzey İskoçya'da ve Balkanlar'ın dağlık bölgelerinde (örneğin Arnavutluk'ta) mevcuttu. İlginç olan, benim lignages (sülaleler) olarak adlandırdığım şey, İtalya'da, Floransa ve Cenova soyluları arasında ve Korfus gibi diğer bazı Akdeniz bölgelerinde de mevcuttu. Bu sözcüğü, erkeğin mülkünü grup içinde tutan ama farklı bir miras uygulamasıyla her zaman evlilik içinde kadınlar aracılığıyla dağıtılan, mülkiyet ve grup arasında farklı bir ilişki biçimini yaratan Afrika sülalelerinden ayırmak için kullandım. Bu topluluklar ile ilk sülaleler arasında bir devamlılık söz konusu mudur? Avrupa'nın diğer yerlerinde kabileler ve sülaleler ya kaybolmuş ya da hiç mevcut olmamıştır (Goody, 2004: 7).

Tüm bunlara bağlı olarak kalabalık grupların ya da çekirdek ailenin tam olarak hangi coğrafyada belirdiği, hangi millet tarafından oluşturulduğunun söylenemeyeceği sonucuna ulaşılabilir. Bu, uygarlık iddiasındaki toplumların iddiasını boşa çıkaracak bir durumdur. Aynı zamanda günümüzdeki ailelerin yapısında bulunan cinsiyet rollerinin de tarihsel arka planının olduğu söylenebilir. Aile grubu içerisinde erkek ve kadın arasındaki belirgin roller, insanların ev dışında ya da aile dışındaki hayatlarında da aile içine benzer tavırlar takınmasına neden olur. Bu da cinsiyet rollerinin toplumsallaşmasına; dolayısıyla toplumsal cinsiyet probleminin ortaya çıkmasına yol açar. Başka bir ifadeyle aile, tıpkı sevgi bağı üzerinden toplumdaki pozitif ilişkilerin nedeni olduğu gibi roller üzerinden, toplumdaki bazı sorunların da temel kaynağı olabilmektedir.

Aile bireyleri arasındaki bağı güçlü kılan matem ve yas, sevginin doğurduğu evrensel tepkilerdendir. Tarihsel yöntemle hareket edildiğinde insanlığın her döneminde belirgin olarak var olduğu görülebilen matem ve yas, aile bireylerini birbirlerine duygusal ve fiziksel olarak yaklaştıran olgulardandır. Bu olgular, tıpkı sevgi gibi ne Doğu'ya ne de Batı'ya ait kılınamaz (Goody, 2004: 8) "Duyguların mutlaka bir tarihi var ama bu birçok Avrupalı tarihçinin ileri sürdüğü gibi kaba ve tekdüze terimlerle ifade edilecek biçimde değil. Aile hayatının Avrupa'ya özgü sanılan bazı özellikleri, örneğin anne sevgisi ve cinsel çekim, evrensel insan özelliklerinin yalnızca farklı biçimleridir" (Goody, 2004: 9). Dolayısıyla iddia edildiği gibi sevgi, matem, yas gibi birbirini doğuran duygular ve onlardan kaynaklı tepkiler sadece bir uygarlığın değil, bütün insanlığın evrensel değerleridir. Goody, diğer yerel tepkilerin bile, sadece Avrupa'nın değil bütün olarak Avrasya'nın, Bronz Çağ'da ortaya çıkmış büyük medeniyetlerin karakteristik özellikleri olduğunu söyler.

Bronz Çağ, aile haklarını tüm Avrasya'da değiştiren yeni koşulları yarattı; bu varsayım Marksist, Weberyen ve Batı ile Doğu'nun ilk çağlardan beri farklılaştığını öne süren hâkim Avrupalı görüşlere —yalnız Batılı

kamuoyuna değil, Batı ile Doğu arasındaki bu farkın daha sonraki modernleşme sürecini belirlediğini savunan Avrupalı tarihçi ve sosyal bilimcilere uygun düşen bir nosyona— karşıdır. Bronz Çağ neden farklıdır? Örneğin arazi mülkiyeti temelinde yapılanmış olan Afrika'nın tersine yeni tabakalaşma biçimlerini getirmiştir. Artık arazi yoğun tarım yöntemleriyle (toprağın sürülmesi, sulanması vb.) ekilebiliyor, sanat ve şehir hayatına özgü uzmanlıkların sürdürülmesini sağlayacak asgari geçim düzeyinin üzerinde artı değer yaratıyordu. Bu tür sosyo-ekonomik değişimlerin aile yapısı üstünde derin etkileri oldu. Tabii ki klasik dönemlerdeki kölecilik ekonomisi, Ortaçağ'daki feodal sistem gibi diğer sosyo-ekonomik değişiklikler de etkiledi aile yapısını. Modern akademisyenler arasındaki tartışma esas olarak Rönesans'tan bu yana olanlar ve merkantil kapitalizmin, Reformasyon'un ve hepsinden de önemlisi, 18.yüzyılın sonlarına doğru gelişen endüstri kapitalizminin etkileri üzerine yoğunlaştı. Bu gelişimler elbette daha önceleri üretim birimi olan ama artık halkın büyük bir çoğunluğu için (mülkiyetin önemi aynı kalırken) bu önemini yitirmiş bulunan ev biriminin oluşumunu ve işleyiş biçimini etkilemiştir (Goody, 2004: 10).

Kültür sürekli biçimde değişim içerisinde olan ve eklemleme yoluyla kümülatif olarak ilerleyen bir olgudur. İçinde bulunduğumuz yüzyıldaki toplumsal değerlerin çoğu, geçmişteki evrensel değerler aracılığıyla şekillenmiştir. Kendi içerisinde büyük değişimler yaşayan Avrupa, sosyal alanları kendi tekelinde tutarak dünyadaki herkesin gözleri önünde -televizyon, internet...vs- yaşadığı bu değişimlerin dünyanın her yerine yayılmasını sağlar. Kendi değerleri ve bu değişimler arasındaki boşlukta savrulan toplumların yaşadığı çatışma, o toplumdaki insanların birçok psikik durumunun da nedeni olarak gösterilebilir. Merry E. Wiesner-Hanks'e göre, ırkçılığın da kökenleri Avrupa'nın aile yapısındaki değişimde aranmalıdır. 1500'lü yıllardan çok önce şekillenen aile kurumunun, Avrupalıların yeni ülkeler keşfetmeleri ve oralarda sömürgeler kurmalarıyla dünyanın birçok yerinde kökten değişikliğe uğradığını söyleyen düşünür, Avrupalıların beraberlerinde sadece kendi dini, siyasi ve ekonomik yapılarını getirmekle kalmayıp; aile yaşamı formlarını da kökten etkilediklerini belirtir:

Mevcut ailelerin, bu ailelerdeki kadınların ve erkeklerin rolleri iki etken tarafından şekillendirildi. İlk etken, Avrupalıların getirdikleri ve çoğunlukla ülkeye girmiş sömürge kuvvetlerinden daha hızlı ilerleyen mikroplardır. Bazı yerlerde hastalıklar, yerli toplulukları tümüyle yok etti ve her yerde evlilik ve aile yaşamı modellerini altüst etti. İkinci etken, akrabalık şekillerinin, cilt rengi ve yüz özellikleriyle birbirlerinden ayrılan ve daha sonra "ırk" olarak anlaşılmaya başlanacak devasa insan kategorilerini içerecek biçimde genişlemesiydi (Hanks, 2020: 63).

Aile yapısı, her coğrafyada ya da uygarlıkta farklılıklar gösterir. Kimi uygarlıklarda çok eşlilik meşru iken kimilerinde kesinlikle yasaktır. Kimi uygarlıklarda evlilik olmadan cinsel ilişki yaşamak yasaklanmış, kimilerinde ise evlilik öncesi cinsel ilişki herhangi bir yasağa tâbi olmamıştır. Miras hakkı, kimi yerlerde en büyük oğula, kimi yerlerde ise bütün kardeşlere eşit biçimde dağıtılır. Bazı inançlarda kadın, baba evinden çıkarken yanında çeyiz, drahoma gibi maddi birikim getirirken kimi uygarlıklarda böyle bir gelenek aranmaz. Tüm bu örnekler, aile biçimleri arasındaki farklılıkları gösterse de erkeğin lehine işleyen birtakım cinsiyet sorunlarını da kendi içerisinde barındırır. Bu sorunlar, uygarlık tarihinin en eski dönemlerinden beri süregelenlerdir. Örneğin Babil kralı Hammurabi Kanunları (MÖ 1792-1750) arasında "kadın bir işe girmek niyetiyle ayrılmaya karar verir ve böylece evini ihmal edip kocasını aşağılarsa, o koca, drahomasını iade etmeksizin karısını boşayabilir veya kadın bir başka erkekle yatarken yakalanırsa, kocası onu boğabilir" (Hanks, 2020: 44), şeklinde yasalar yer almaktadır (Hammurabi Kanunları, akt. Hanks: 2020). Merry E. Wiesner-Hanks'in aktarımıyla, Antik

Mezopotamya ve Antik Mısır'da evlilikler çoğunlukla tek eşliyen ekonomik durumu iyi olan ya da eşinden çocuğu olmayan erkekler, eşini boşamaksızın, ikinci bir kadınla evlenme hakkına sahipti. Antik Mezopotamya, Antik Mısır, Roma, Bedevi Arap, Çin, Hindistan, Afrika, Akdeniz gibi dünyanın en eski uygarlıklarının tamamında buna benzer çok eşlilik durumları görülebilmektedir. Bu durum genelde erkek için geçerlidir. Tarihteki uygarlıklar incelendiğinde Roma İmparatorluğu'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na kadar neredeyse bütün yapılanmalarda kadınlardan oluşan haremlere dair bilgilere rastlanır; ancak erkeklerden oluşan bir harem yapısından söz edilememektedir. Tarihte yönetici olarak yer edinmiş kadınlar da erkeklerden oluşan bir harem kurmamıştır. Bunun yanında eline devlet yönetimini geçiren bir kadın, erkekleri sosyal hayattan uzaklaştırmak gibi bir çaba içerisine girmemiştir.

Toplumsal herhangi bir oluşumda kadınlar yer aldığına cinsiyetine vurgu yapılır. Oysa erkeğin cinsiyetine vurgu yapılmaz; çünkü alışılmış bir rol dağılımı vardır. “Kadın sanatçı”, “kadın yönetici”, “kadın yazar...” gibi ifadelerin kadınların toplumsal hayatta erkeğe nazaran daha pasif konumda olmasıyla ilgilidir; fakat bu az olma olgusu da kadına aile içinde biçilen rollerin toplumsal hayata yansımalarından kaynaklanır. Kimi araştırmacılar, ataerkinin oluşmasından önce kadınların toplumsal hayatta daha üstün olduğunu savunan görüşlerde bulunurlar. Rita Gross'a göre, “ataerki-öncesi hipotezi, hem popüler bir kutsal tarih -feminist ruhani hareketin kutsal tarihi- hem de “ataerkinin yaratılışının belli nedenlere ve koşullara bağlı olarak görece yakın bir geçmişte meydana gelmiş tarihsel bir olay olduğunu ileri süren bilimsel bir hipotezdir” (Gross, 2005: 76). Pek çok film ve popüler yazarın da, bu hipotezi “feminist ütopya” olarak tanımladığını ifade eden Gross, bu hipotezi savunan kişilerin ataerki-öncesi dünyada din ve toplumun neye benzediği konusunda spekülasyonlarda bulduklarını söyler (Gross, 2005: 77). Gross'a göre, feminist söylem bağlamında çok önemli olan ataerki-öncesi hipotezi, sadece feminist olan değil, feminist olmayan bilimsel çalışmaların da tartışma konuları arasındadır. Gross, bu hipotezin dayalı olduğu bilimsel çalışmanın oldukça teknik ve zor olduğunu vurgular. Ona göre, söz konusu hipotezi savunan ve ona karşı çıkan feministlerin hırsları nedeniyle bu materyalleri gözden geçirmeye kalkmak “insana, kendini mayın tarlasında yürüyor gibi hissettirir” (Gross, 2005: 77). Belli bir akıl yürütmeyle temellendirilebilecek ataerki-öncesi hipotezi, toplumsal cinsiyete karşı bir argüman olarak kullanılmamalıdır; çünkü zaten toplumsal cinsiyet karşıtlığı, cinsiyetler arası bir eşitliğin talebidir. Ataerki yapısından önce kadın cinsiyetinin üstün olduğuna işaret etmek ve bunun hâlâ mümkün olabilmesi için işe koyulmak, toplumsal cinsiyeti alt etmekten öte, ancak radikal feminizm adıyla mevcut durumun tersi biçiminde bir yeni toplumsal cinsiyet alanı yaratır.

Lacancı perspektifle bakılacak olursa erkeğin toplumsal üstünlüğü, ezelden beridir var olan bir farklılığa dayanır. Lacan, “fallus” olarak adlandırdığı bu üstünlük durumunu, Freud'un penis simgesinden yola çıkarak dilsel ve varoluşsal bir zemine çeker (Lacan, 1971; akt. Tura, 1994: 16). Kabaca, erkek vücudunda fazlalık gibi görülen penis organının kadının bilinçaltında haset, erkeğin bilinçaltında ise iktidarı oluşturduğu biçiminde açıklanabilecek bu hipotez, kadının mağduriyetini, psikolojik bir temele oturtur. Nitekim psikanalitik yöntemle oluşturulan bu hipotez, insan bilincinin hasta olduğu sonucuna ulaştırır. Saffet Murat Tura, kendi klinik deneyimlerinden yola çıkarak insan cinselliğinin görüldüğü her yerde utanç, küçük düşme, sevgiyi kaybetme korkuları gibi durumların – bilinçdışı- suçluluk duygusu; hatta adam öldürme arzusuyla eşleştiğini söyler (Tura, 1994: 15). “Bu materyal kimi kez (cinsler arasında her türlü ilişkiyi de içine alacak anlamda) cinselliği ne ise o olacak şekilde yalnız bırakır gibi görünse bile, bu ancak yaşamın ayrı alanlarının aynı sıkıntıları taşıması

koşuluyla gerçekleşebilir” (Tura, 1994: 15). Bu durumu “metonimi” (mecaz, benzetme) olarak gören Tura, psikişik durumlara dönüşen ve bu yüzden tonlarını yitiren cinselliğin çekiciliğini de yitirdiğini iddia eder (Tura, 1994: 15).

Birincil süreç düşüncesinde abartılı ve boğucu tonlar kazanan bu konular, ruhi hastalığın insan türüne özgü evrenselliğini de dile getirir Sören Kierkegaard tamamen farklı bir nedenle de olsa “insan olmak ölümcül hasta olmaktır” demişti. Bu hastalıklı soyun kendi cinsinin cinselliğine ulaşması niçin sözcüğün en geniş analitik anlamında bir kastrasyonla eşleşmek zorundadır? İşte psikanalizin teorik ve pratik bir zeminde ilk kez bilimsel olarak sormak başarısını gösterdiği sorunların ilklerinden biri budur. Bu soruya verilebilecek “ailenin düzeni”, “sosyal baskı” türünden her türlü yanıt ancak süreci açıklayabilir, zorunluluğu değil. Lacan ise tamamen Freud’çu bir çerçeveden konuşurken, inanılmaz bir kıvraklıkla kastrasyonun “olmak” boyutunu; yani insan türüne özgü adeta psikanalitik bir “varoluş” sorunu olarak “narsistik kastrasyon” diyebileceğimiz “trajik” boyutunu da ele alır. (Elbette ne “varoluş” sorunu ne de “narsistik kastrasyon” kavramları Lacan’da geçmez. Bunların benim yorumum olduğunu bir kez daha kaydetmeliyim.) Freud’un kabaca erkekte “penisin kesilmesi tehdidi”, kadında ise “penis haseti” başlıkları altında ele aldığı penise “sahip olmak” ile ilgili imgesel sıkıntılara denk düşen karmaşa, Lacan’da daha da derinde dil ile devreye giren “simgesel” bir “olmak” sorunsalına bağlanır (Tura, 1994: 16).

Cinsiyet rollerinin getirmiş olduğu eşitsizliklerin kaynağını cinsel dürtü ve simgelerde arayan psikanalistlere göre, psikolojik birçok hastalığın kaynağını da aynı yerde aramak gerekir. Burada söz edilen cinsellik durumu, insanın ilkel dönemdeki cinsel yaşam formundan yola çıkılarak ele alınır. Bu durum kadın ve erkek arasındaki eşitsizliğin kısmen meşrulaştırılmasına neden olabilir; yani şimdiki zamanın ruhu, geçmişin pratiklerine dayandırılarak şimdide yapılan eylemler, aklanmış olur. Elbette ki hiçbir dönemin ruhu, geçmişten bağımsız değildir; ancak artık farkına varılmış ve düzeltililecek eşitsizliklerin akıbeti de insanın elindedir.

Toplumsal cinsiyet sorunu, aileden başlayarak sokağa, iş hayatına, dilin işlerlik gördüğü edebiyat dünyasına, bilimsel alanlara ve hatta rüyalara kadar yayılır. Bu kültürleşmiş problemin aşılması, hafızanın ve ona bağlı olarak dilin değişmesi seviyesine ulaştığında belli bir eşitliğin oluştuğuna dair bir sonuca ulaşılabilir. Baskın kültür, toplumun iktidarındır ve bu iktidar içerisinde ne kadar değişim sağlanmaya çalışılsa da dilin kodlanmış yapısıyla hareket edilmesinden dolayı değişim çok ağır ilerler. Günlük konuşma dili, roman dili, masallardaki dil... vs. kültürün bir devamı ve aktarıcısı olarak yol alır. “İktidarı sorgulayan değil, ona destek olan, fon ne kadar fantastik olursa olsun aşk ve aile ilişkilerinde bir kalıbı sağlamlaştırmanın ötesine geçmeyen, cinsiyetçi masallar daha fazla yayılmış ve kemiklemiştir” (Sezer, 2014: 15). Bu masalların dili, insanın hafızasını şekillendiren etkenler arasındadır. Bu, günlük yaşamdaki deyimler, atasözleri ve kalıplaşmış bütün ifadeler için geçerlidir. Dilin şemasını öğrenerek kelimeleri bir araya getirmeyi başaran her çocuk, aile içerisinde duyduğu cümleleri direkt sorgulayamaz.

Çocuk, henüz somut düşünme evresindeyken söylenen her şeyi doğrudan anlar ve bu onun istemeden de olsa bilincini şekillendirir. Dolayısıyla, büyürken bilinçdışında tasarladığı dünyanın da etkenlerinden biri yine dil olduğu için birey konuşurken, okur yazarken veya eylemde bulunurken kendi cinsiyetçi tutumlarının farkında olmaz. “Örneğin, ‘erkeğin güzeli olmaz’, bu bilgi kuramının Türkçe deyişlerdeki karşılığıdır. Böylece hiç de cezbedici olmayan bir evlilik, zaten ‘erkeğin evlenince kadına güzel geleceği’ ya da değişeceği, ancak bunun karısının sevgisine, sabrına, kadınlık başarısına bağlı

olduğu gösterilerek mümkün kılınır. Bu vaat, kızlarını takas ekonomisi içinde kullanmak isteyen ailelerin işini de kolaylaştırmaktadır” (Sezer, 2014: 25).

3. Ailenin Küçülmesi ve Üremenin Kontrolü

Uygarlığın ilk dönemlerinde gelişen akrabalık bağları, insanların toplu biçimde yaşamasını ve aile kavramının meydana gelmesini sağlamıştır. Bu durum araştırmacılar tarafından çeşitli disiplinler içerisinde ele alınmıştır. Her disiplin içerisinde farklı açıklamalarla değerlendirilen aile kavramı, bireyin yaşamının her alanında etkilidir. Tarihsel süreçte avlanma, üretme, cinsellik, üreme, sevgi ihtiyacı ve birçok diğer durum için sürekli olarak bir başkasına ihtiyaç duyan insanın bu ihtiyaçları giderebildiği en güvenli alan, aile olmuştur. Oluştugu ilk dönemlerde kalabalık grupları temsil eden aile kavramı, günümüz modern dünyasına yaklaştıkça sayı olarak gittikçe küçülen ve anne, baba, çocuklardan oluşan bir yapıya evrilmiştir.

İnsan nüfusu, dünyadaki savaşlar, hastalıklar veya normal yollardan ölümlere rağmen gittikçe artmaktadır. Günümüzde yedi milyar gibi büyük bir sayıya ulaşan insan nüfusunun, dünyadaki yiyecek, içecek ve diğer tüketim kaynaklarının yetersizliğine yol açtığı söylenir. Aynı şekilde, doğum oranlarının sürekli artması ve sağlık sektöründeki gelişmeler, dünya nüfusunun giderek artmasının; dolayısıyla tüketim kaynaklarının gittikçe azalmasının nedenlerinden birine dönüşmüştür. Bu genel çıkarım, günümüz ekonomisine hükmeden kapitalist sistemin yaratmış olduğu toplumdaki gelir dengesi adaletsizliği ve insan emeğinin sömürüsü gibi durumların gölgede kalmasına yol açabilir.

Dünya nüfusunun artması, bazı devletlerin kendi halklarının ihtiyaçlarını karşılayamamasına neden olabilir; ama bazı kapitalist devletlerin tüketim kaynaklarını normalin çok üstünde bir miktarda kullanması, gelişmemiş ülkelerdeki insanların aç kalmasının nedenidir. Örneğin ABD, Almanya, İngiltere gibi dünya ekonomisinin büyük bir kısmını kendi tekelinde tutan ülkelerde çocuklar, normalin üzerinde gıda tüketirler ve özellikle ABD başta olmak üzere bu ülkeler, obeziteyle mücadele etmek zorunda kalır. Bunun yanında Afrika ve Ortadoğu'daki bazı ülkelerde ise bazı çocuklar günde sadece bir öğün beslenmek zorundadır. Bu duruma rağmen, ekonomik gücü elinde tutan ülkeler dünya nüfusunu azaltmaya yönelik çalışmalar yürütürler ve bu çalışmaların işleme sahası, genelde gelişmemiş ya da sömürge altındaki ülkelerdir.

Dünya nüfusunun aşırı çoğalması ve bu çoğalmanın beraberinde beliren sorunlar, çeşitli biyo-politikaların geliştirilmesine neden olmuştur. Sosyal bilimlerde daha çok Michel Foucault'nun ismiyle birlikte anılan “biyo-politika kavramı, özellikle tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş sürecinde başlayan ve günümüze gelen bir yönetim biçiminin kavramsallaştırılmış halidir” (Koç, 2018: 93).

Dünyada antinatalizm adıyla bilinen insan soyunun çoğalmasını engelleme ve gittikçe insan soyunu nüfusunu azaltma amaçları taşıyan; radikal olarak üreme karşıtı olan politikaların yanında, insanların refah seviyesinin düzeltilmesi adına yapılan nüfus dengeleme politikaları da mevcuttur. Kapitalist düzenin belirlediği biyo-politikaların en büyük tehlikesi, insanı sömürü aracı olarak görüp köleleştirme durumudur.

Belirli bir eğitim yoluyla insanlara fazla çocuk sahibi olmamaları gerekliliğini öğretmek, bazı problemleri ortadan kaldırmaya yarayabilir. “Artan yoksulluk, işgücü piyasalarında düzgün işe erişimde yaşanan güçlükler ve çalışma ilişkileri çerçevesinde yeniden şekillenen aile yapıları antinatalist yapılanmaları destekler niteliktedir” (Özdemir, 2017: 67). Nihayetinde dünyadaki kaynakların tamamı

özel mülk yoluyla şahsileştirilmiş ve maddi karşılığı olmadan elde edilemez duruma getirilmiştir. Hâl böyleyken sistemi köktenci bir dönüşümle değiştiremeyen insanlar, en azından nüfusu dengeleme konusunda birtakım eylemlerde bulunmak zorundadır. Günümüz dünyasında işçi, yoksul, ezilen veya sömürülen kişilerin tamamı birleşip; örgütlü bir biçimde sisteme başkaldırdığı vakit yine sistemin kendi silahlarını elde etmek zorunda kalır; çünkü kendilerini ele geçiren ve yine kendi kol güçleriyle üretilen aygıtlar, sistemin mutlak koruyucusudur. Ayrıca devlet sistemleri, ideolojik olarak bu aygıtları, sürekli güçlendirir, yeniler ve pazarlar. “Gerçekten de üretim ilişkilerinin yeniden üretimini büyük ölçüde sağlayan, (baskıcı) devlet aygıtının ‘kalkanı’ altındaki Devletin İdeolojik Aygıtlarıdır” (Althusser, 2014: 57).

İnsanın yaşayabilmek için beslendiği gıdaların tamamı doğadan elde edilir. Bitki ve hayvanların tümünü kendi yiyeceğine dönüştürmeyi öğrenmiş olan insan, ticaret aracılığıyla bu durumu temel bir yaşam döngüsüne dönüştürmüştür. Nitekim üretim sektörünün büyük bir kısmı yiyecek ve içeceklerden oluşur. Diğer bütün canlılarda olduğu gibi insanda da soyun devamı, üreme ve çoğalmayla mümkündür; ancak dünya üzerindeki canlıların çoğunun soyu tükenmiş veya tükenme tehlikesiyle karşı karşıyayken; insanoğlu akla bağlı olarak gelişimin sayesinde sayı olarak gittikçe çoğalmaktadır. İnsan ve diğer canlılar arasındaki bu ters korelasyon artan sorunları beraberinde getirmektedir. İnsan dışındaki canlıların soyu azaldıkça bu canlıları yiyerek tüketen insan soyu artmaktadır. Diğer canlıların soyu tükendiğinde insanın da beslenme imkânı kalmayacaktır. Bu da söz konusu ters korelasyonun sonsuz bir hareket dinamiğine sahip olmadığını gösterir. Hareketin devamlılığının mümkün olabilmesi için iki değişken arasında dengenin sağlanması gerekir. Bu denge de ancak insan soyunun artma eğilimini tersine çevirmekle mümkün olur. Bu azaltma, antinatalizm düşüncesinde olduğu gibi insan soyunu, azaltarak tüketmeye dair bir misyonla yapılmamalıdır. Azaltma, faydacı bir amaçla, insan soyunun hızlı üremeye bağlı olarak tükenmesi ihtimaline karşı yapılmalıdır. Bu anlamda bir faydacılık her insan için eşit düzeyde iş görmelidir. İnsan soyu, üreme aracılığıyla çoğalıp; devam ederken, bu çoğalma gıda yetersizliğine neden olur ve gıdanın tükenmesi, hem çoğalmayı hem de hayatta kalmayı durduracağından insan için sayı olarak çoğalma tümenden yok olmanın da nedeni hâline gelebilir.

Hızlı üremenin önüne nasıl geçileceği sorusuna yönelik verilecek cevap, bilimin ve eğitimin süzgecinden geçirilmek zorundadır. Aksi takdirde tarihte faşist uygulamalarla bazı toplumları yok etmeye çalışan kişilerin düşünceleri ve eylemlerine meşruiyet alanı sağlama gibi bir tehlike belirebilir.

Annenin ve çocuğun sağlık sorunları vardır, küçük ya da büyük ailelerin, çocuğun kişiliği üzerinde yaptıkları ruhsal etkilerden kaynaklanan sorunlar bulunmaktadır. Bunlara sorunun sağlık cephesi deriz. Ayrıca kişisel ve kamusal olarak bir de sorunun ekonomik cephesi vardır: Toplumun doğum oranına, aile büyüklüğüne göre kişi başına ya da ailede fert başına düşen zenginlik sorunu. Buna çok yakından bağlı bir şey de uluslararası politikayla, dünya barışının nüfus sorunuyla olan ilişkisidir. Ve sonra, toplumun farklı katmanlarındaki farklı ölüm ve doğum oranlarına göre ırkın islah olması ya da bozulması üzerine ırk iyileştirmeciliği (eugenics, ırk islahı) sorunları bulunmaktadır (Russell, 1983: 12).

Üremenin engellenmesi radikal bir biçimde gerçekleşemez; ancak hangi durumda çocuk sahibi olunması gerektiği ve çocuk sahibi olabilen insanların en fazla kaç çocuk sahibi olması gerektiği gibi konular, formel eğitim sistemine dâhil edilebilir. Günümüzde bir çocuk okul öncesi eğitimden itibaren bilinçlendirilmeye çalışılır ve çocuğa medeniyete, bilime dair öğretiler aşılanarak sağlıklı ve faydalı bir

birey olması için çaba sarf edilir. Devletlerin resmi kanallarıyla uygulanan çağdaş eğitim modelleri, ataerkil yapının etkisinin azalmasını sağlar. Bu bilgiler doğrultusunda “eğitimde devletin rolü arttıkça babanın önemi geçmişe oranla azaldı” (Russell, 1983: 12), demek, doğru bir çıkarım olur. Bunun yanında bireyler, pratik hayatla ilgili pek de bilgi sahibi kılınmadan eğitime devam eder. Eğitim yaşamı sırasında veya sonrasında aile kurmak isteyen bireylerin eğitimi -bazı eğitim alanlarındaki dersler haricinde- ve bu isteği arasında pek bir bağlantı görülmez. Dolayısıyla çocuk sahibi olmak isteyen insanlar, bu isteği aldıkları eğitimle bağdaştırmak gibi bir düşünceye sahip değildir. Oysaki dünyaya yeni gelecek bir çocuk, yaşadığı süre içerisinde belli deneyimler kazanır. Bu deneyimlerin tesadüfe bırakılması ile eğitim yoluyla tasarlanması, çocuğun sağlıklı bir birey olarak yaşamını sürdürüp sürdüremeyeceğiyle yakından ilişkilidir. Örneğin bir çocuğa ayrılması gereken zaman ve ekonomik imkânın farkında olan ebeveyn adayları, kaç çocuk yetiştirmeye hazır olduklarının da farkında olur. Buna karşın çocuğun geleceğini tasarlamadan çocuk sahibi olmak isteyen kişiler ise çocuk sayısını pek de dikkate almazlar. Geleceği şansa bırakılan her çocuğun yaşamı, kötü olma potansiyeline sahiptir. Kötü bir yaşam geçiren her çocuğun sonraki bütün yaşamında kötü bir insan olma ihtimalinin yüksek olduğu sonucuna ulaşılabilir. Elbette ki yaşam şartları iyi olduğu halde kötü deneyimler yaşayan ya da her kısıtlı imkânı rağmen başarılı bir yaşam kuran bireyler de mevcut; ancak bu sayılar istisna özelliğindedir. Bu istisnalar toplumu meydana getiren bireylerden ayrıktır; toplumun genel yapısından söz edilirken bu istisnalara dikkat edilmez.

Eğitim yoluyla doğum kontrolünün sağlanması, herhangi bir resmi kurum eğitiminden geçmiş veya geçmemiş bireylerin, aile kurarken başvurmak zorunda oldukları bir “aile kurmaya dair eğitim modelini” hayata geçirmekle mümkün olabilir. Ebeveyn adaylarına okul veya kurs merkezleri gibi alanlarda örgün biçimde aile kurma ve buna bağlı olarak üremeye dair eğitim verilebilir. Söz konusu bu eğitim, bir takım şartlar yerine getirildikten sonra diploma veya ehliyet yoluyla sonlandırılarak, ebeveyn adaylarına çocuk yapma hakkı tanınabilir. Bu, çocuk yapmayı engellemek adına değil, kötü yaşam potansiyeline sahip çocuk yapmamayı ve çok çocuk yapmamayı amaçlayan bir tasarıdır. Bu eğitime bağlı olarak gelişecek toplumsal yapı, toplumda adaletsizliğe dair birçok problemi ortadan kaldırabilir. Bu durumda gözden kaçırılmaması ve mutlak yasalarla garanti altına alınması gereken durum, devletlerin, ekonomik güç ve statüye bakmaksızın her bireye eşit derece haklar tanınmasıdır; çünkü söz konusu tasarı, engellenmesi amaçlanan adaletsizliğe karşın en büyük adaletsizlik olarak belirebilecek potansiyele sahiptir.

Sonuç

İnsana dair bütün bilgiler, yine insanın kendi akıl yürütmeleri sonucu oluşturduğu bilimsel ve sezgisel verilerden meydana gelir. Toplum, uygarlık ve bunlar içerisinde güçlü bir halka olarak yer alan aile, insanlık tarihinin ilk dönemlerinden beri var olan ve günümüzde çeşitli değişimlerle varlığını sürdüren bir olgudur. Hem bilim hem de inanç dünyasında bu olgunun tam olarak ne zaman, nerede meydana geldiğine dair açıklamalar mevcuttur.

Aile kavramına dair bilimsel açıklamalar yapılırken antropoloji, sosyoloji, psikoloji ve felsefe gibi disiplinlerin ortak verilerinden yararlanır; çünkü aile tek bir yönden açıklanamayan, karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu karmaşıklık, metafiziksel açıklamalar içerisinde zaman zaman çelişkiler yaratsa da bilimsel veriler, bu açıklamalardan ayrık olduğu sürece, geçerli yapıya kavuşurlar.

Psikoloji disiplini içerisinde ailenin kökenine dair açıklamalar yapılırken genelde cinsellik olgusu esas alınır. Özellikle psikanalistler, hem ailenin oluşumu hem de insanın psişik durumlarına dair birçok durumu cinsellik çerçevesinde inceleyerek insan davranışlarını cinselliğin temeline oturtmuşlardır. Freud ve Lacan, “bilinçaltı” ile “bilinçdışı” kavramları aracılığıyla insanın kültürel gelişim sürecini ve davranış biçimlerini psikanalitik bağlamda açıklar. Dünyadaki her uygarlığın farklı özelliklerde olduğu ve insanların farklı şartlar altında yaşadığı gerçeği göz önüne alındığında psikanalitik kuramın bazı çıkarımlarının boşa düştüğü söylenebilir. Yine de birçok psikolojik durumu doğru tespitlerle açığa kavuşturmuş bu kuram, günümüzde hâlâ birçok yönden geçerliğini korumaktadır.

Aile kavramının psikanalitik olarak açıklandığı kuramın yanında tarihsel, ekonomik veya siyasi olarak açıklandığı kuramlar da vardır. Bunların her biri aileyi farklı açılardan ele alır. Bertrand Russell’a göre hiç birine kati anlamda bağlı olmamak gerekir; çünkü hepsi, bütünsel olarak birbirini tamamlayıcı özelliktedir. İnsan, aileyle bütünleşmiştir ve ailesinden fiziksel olarak kopsa bile zihinsel olarak kopmasının mümkün olmadığına ilişkin sosyal bilimlerde güçlü ve ortak bir argüman vardır; çünkü aileye dair herhangi bir kuralın dışına çıkıldığında ya birey psikolojik sancı çeker veya toplumsal baskı sonucu birtakım yaptırımlarla karşılaşılır. Benzer biçimde, ailede belirlenen cinsiyet rollerinin dışına çıkıldığı vakit de benzer durumlar yaşanır.

Geçmişten beri süregelen ve günümüzde daha da belirginleşen cinsiyetçilik ve toplumsal cinsiyet gibi sorunlar, ailenin oluşumu sürecinde beliren ilkel rollerin sosyal yaşama yansıma biçimleridir. İnsanların toplu halde yaşamaya başladığı ilk dönemlerden itibaren erkeğin, kadının ve çocuğun rolleri şekillenmeye başlamıştır. Antropoloji disiplinine göre fiziksel gücünden dolayı üstünlük hakkı edinen erkeğin, kadını hem cinsellik hem de ev işleri için yanında tutması ve kadının da çocuğundan kopamaması durumu, onların bir arada yaşamasını sağlamıştır. Zaman içerisinde bu rolü benimsemiş olan kadın, baskın ataerkil kültürün gölgesinde kalmış ve toplumda, ilkel olarak edindiği rolün dışına çıkamamıştır. Toplumsal cinsiyet kavramı da tıpkı feminizm gibi cinsiyet üzerinden biçimlenir; fakat kadınlıktan öte sosyal hayatta bedeninin eylemlerinin cinsiyetle ilgisi olmadığını varsayar. Nitekim hâkim kültür, hem sosyal yaşam pratiğinde hem dilde hem de anlatıda bu problemleri yeniden üretir ve onların devamlılığını sağlar.

Doğa olayları dışındaki problemlerin insan kaynaklı olduğu gerçeği göz önüne alındığında, artan insan nüfusunun günümüzdeki dünya sorunlarını gittikçe arttıracığı öngörüsünde bulunulabilir. Sürekli olarak artan insan nüfusu açlık, adaletsizlik, sömürgecilik, cinsiyetçilik...vb. problemlerin gittikçe artmasına ve daha da görünür olmasına neden olmaktadır. Veya zaten var olan bu problemleri daha çok kişinin yaşamasına neden olmaktadır. Doğan her çocuğun yeni bir irade olduğu bilindiğine göre, denilebilir ki doğan her çocuk, söz konusu problemleri yaşama potansiyeline sahip bir canlıdır. Üremenin hiçbir şekilde kontrol altına alınmadığı bir toplumsal ortamda, bu problemlerin çözümü gün geçtikçe daha da zor bir hâl alır. Bu kontrolü sağlayacak kurumların ulaşması gereken çocuk sayısı çoğaldıkça, kurumlar da yetersiz kalacaktır.

Ekonomik bağlamda aile kavramı ele alınırken, çok çocuk yapmaya vurgu yapılır. Dünyadaki kaynakların, insan sayısının çoğalmasına bağlı olarak gittikçe azalması ve devletlerin kötü politikaları yüzünden insan soyunun büyük bir kısmı yoksullukla mücadele içerisindeydir. Bunun yanında eğitim alması sağlanamayacak her çocuk, toplumsal sorunların devamına neden olacak potansiyeldedir. Çocuk sahibi olmak isteyen ebeveyn adayları, çocuk yapmadan önce belli bir eğitim sürecinden geçirilebilir.

Bu eğitimin sonunda, yaşam şartları iyileştirilmiş biçimde doğacak olan çocuğun iyi bir hayat sürmesi daha olanaklı hâle gelir. Günümüzde birçok çocuk, hem kapitalist ülkelerin yaptırımları hem de kaynakların yetersizliğinden dolayı ölmektedir. Bunun yanında, yaşamı tesadüfün işlerliğine bırakılmış ve yaşamına dair olumlu hiçbir tasarı olmadan doğmuş çocukların sayısı azımsanmayacak düzeydedir. Tüm bunlara bağlı olarak çocuk yapmanın engellendiği değil, hangi şartlarda çocuk yapılabileceğinin öğretildiği bir eğitim sistemi geliştirmek, insanın temel amacı olan mutluluğa ulaşmasını kolaylaştırabilir.

Kaynakça

- Althusser, L. (2014). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (Alp Tümertekin, çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Aristoteles. (2014). *Nikomakhos'a Etik*, (Saffet Babür, çev.), Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Michele, B. (1983). “*Marxist-Feminism and the Work of Karl Marx*”, Betty Matthews, derl., *Marx: A Hundred Years On*, London, Lawrence and Wishart.
- Direk, Z. (2009). *Simone de Beauvoir: Abjeksiyon ve Eros Etiği*, *Cogito Dergisi*, Sayı:58. *Feminizm*, İstanbul: YKY.
- Direk, Z. (2014). *Judith Butler: Toplumsal Cinsiyet ve Bedenin Maddeleşmesi*, (*Cinsiyetli Olmak-Sosyal Bilimlere Feminist Bakışlar*), İstanbul: YKY-Cogito.
- Freud, S. (2018). *Uygurluğun Huzursuzluğu*, (Haluk Barışcan, çev.), İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Goody, J. (2004). *Avrupa'da Aile*, (Serpil Arısoy, çev.), İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Gross, R. (2006). *Bedenler Dinler ve Toplumsal Cinsiyetler, Ataerki Hipotezi Öncesi: Bir Değerlendirme*, (Sylvia Marcos, der.), (Sibel Özbudun - Balkı Şafak - İlker Çayla, çev.), Ankara: Ütopya Yayınları.
- Kant I. (2002). *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, (Ioanna Kuçuradi, çev.), Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Koç, A. (2018). *ANKASAM/Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, Michel Foucault'nun “*Biyopolitika*” Kavramının Teorik Çerçevesi, Sayı: 194. 2[2].
- Lacan, J. (1994). *Fallusun Anlamı*, (Saffet Murat Tura, çev.), İstanbul: Afa Yayıncılık.
- Özdemir, A. (2017). *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, *Doğum Kontrol Teşviklerinden En Az Üç Çocuğa, Tarihsel Süreçte Türkiye'de Antinatalist Ve Pronatalist Politikaların Seyri*, Cilt: 3, Sayı:3.
- Poole, R. (1993). *Ahlak ve Modernlik*, (Mehmet Küçük, çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Rızvanoğlu, E. (2013). *Anlamdan Yoruma: Dil Felsefesinin Sınırları Üzerine Bir İnceleme*, (Yayınlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Rızvanoğlu, E. (2019). “Locke'un Dil ve Anlam Anlayışı”, 3. *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi*, Van, ISPEC Institute.
- Russell, B. (1983). *Evlilik ve Ahlak*, (Vasıf Eranus, çev.), İstanbul: Say Yayınları.
- Sezer, Melek Ö. (2012). *Masallar ve Toplumsal Cinsiyet*, İstanbul, Evrensel Basım Yayın.
- Strauss, L. (2014). *Hepimiz Yamyamız*, (Haldun Bayrı, çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- Torun, Y. (2016). *Siyaset Felsefesi Tarihinde Devlet*, Ankara: Orion Kitabevi.
- Wiesner-Hanks, M. (2020). *Tarichte Toplumsal Cinsiyet*, (Meral Çıyan Şenerdi, çev.). İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD

Van Journal of Humanities and Social Sciences -VJHSS

Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Medyalararasılık Örnekleri

Examples of Intermedia in Ahmet Mithat Efendi's Novels

A. Mecit CANATAK*

Mehmet Ali YILDIZ**

Öz

Roman, ilk örneklerinden beri farklı zümrelere ve geniş kitlelere hitap edebilen, insanları türlü yönlerden etkileyen, popülerliğinden hiçbir şey kaybetmeyen etkili bir edebî türdür. İnsanı ve insanın hayat karşısındaki durumunu kurmaca dünyanın kendisine sunduğu imkânlar nispetinde ele alan roman, yazarının benimsediği ve etkisi altında olduğu edebî akımlardan; tarih, sosyoloji ve psikoloji gibi farklı bilimsel disiplinlerden; resim, müzik, tiyatro, sinema gibi sanat dallarından; modernizm ve postmodernizm gibi süreçlerden doğrudan etkilenir. 1960'lı yıllardan itibaren, her biri birer medya olan güzel sanatların özerk olup olmadığı tartışılmıştır. Ancak sanatlar özerk olsa da bu farklılığın tamamen araçsal ve görünürlüklerine dair yapılan kavramsal tanımlamalarla ilgili olduğu kabul edilmiştir. Bu bağlamda karşılıklı etkileşim ve birlikteliğin göz ardı edilemeyeceği kabul edilmiştir. Son yıllarda adından sıkça söz edilen ve genel bir tanımla iki ya da daha fazla medyanın bir arada kullanılmasını karşılayan “medyalararasılık”, farklı medyaları bünyesinde barındırmaya en müsait edebî tür olan romanın değerlendirilmesinde önem arz eden bir yöntemdir. Resim, müzik, tiyatro, gazete, dergi, mektup, telefon, telgraf gibi farklı medyalar romancıların kalemi aracılığıyla romanın kurgu dünyasının içerisinde rahatça ifade alanı bulur. Bu türler ve sanat dalları Ahmet Midhat Efendi'nin romanlarında da önemli yer tutar. Bu makalede öncelikle Medyalararasılık kavramı, ya da kuramı diyelim, tanıtıldıktan sonra yazarın söz konusu eserleri bu disiplin bağlamında incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: *Türk Romanı, Medyalararasılık, Ahmet Midhat Efendi.*

Abstract

The novel is an effective literary genre that has been appealing to different groups and large masses since its first days, affecting people from various aspects and never losing its popularity. The novel, which deals with man and his situation in the face of life, in proportion to the possibilities offered by the fictional world, is one of the literary movements that the author has adopted and is under the influence of; from different scientific disciplines such as history, sociology and psychology; from branches of art such as

* Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, acanatak@yyu.edu.tr. ORCID: 0000-0001-7897-0558.

** Araş. Gör., Bingöl Üniversitesi, mayildiz@bingol.edu.tr. ORCID: 0000-0001-9992-7575.

Atf için: Canatak, A.Mecit-Yıldız, Mehmet Ali (2022). “Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Medyalararasılık Örnekleri”. *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD*. 3: 20-40.

Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD, Sayı 3, Haziran, 2022

Van Journal of Humanities and Social Sciences -VJHSS, Issue 3, June, 2022

painting, music, theatre, cinema. Since the 1960's, it has been discussed whether fine arts, each of which is a media, are autonomous or not. However, although the arts are autonomous, it has been accepted that this difference is entirely related to the instrumental and conceptual definitions of their visibility. In this context, it has been accepted that mutual interaction and unity cannot be ignored. It is directly affected by processes such as modernism and postmodernism. "Intermedia", which has been mentioned frequently in recent years and which meets the use of two or more media together with a general definition, is an important method in the evaluation of the novel, which is the most suitable literary genre to include different media. Different media such as painting, music, theatre, newspapers, magazines, letters, telephones and telegraphs find expression easily in the fictional world of the novel through the pen of the novelist. These genres and branches of art, each of which is a medium, have an important place in Ahmet Midhat Efendi's novels. In this article, first of all, the concept of Intermedia, or let's say its theory, is introduced, and then the aforementioned works of the author will be examined in the context of this discipline.

Keywords: *Turkish Novel, Intermedia, Ahmet Midhat Efendi.*

Giriş

Medyalararasılık kavramına kaynaklık eden “medya” sözcüğü etimolojik açıdan incelendiğinde sözcüğün ortada duran, orta, aracılık eden, tarafsız gibi anlamlara geldiği görülür (Kabağaç ve Alovera’dan Akt. Kayaoğlu, 2009: 16). Fakat “medya” teriminin anlamının tam olarak belirsizliklerden kurtulmamış olması ve zaman içerisinde yeni anlamlar kazanması, “medyalararasılık” kavramının da tam olarak netleşmediği düşüncesini hâkim kılmıştır (Canatak ve Bulduk, 2021: 86). Bundan dolayı öncelikle “medya” terimi ile alakalı daha net ve kapsayıcı bir tanımın ortaya konması gerekir. “Medya” dendiği zaman uzun süre boyunca öncelikle basılı ve görsel kitle iletişim araçlarının aklı geldiği ve terimin gerek ders içeriklerinde, gerek kitap ve makalelerde bu şekildeki anlamıyla kullanıldığı göze çarpar (Kayaoğlu, 2009: 12). Fakat zamanla kavramın kapsam alanı genişleyerek kullanılmaya başlanır.

Yaygın kullanımda çok uzun bir süre salt kitlesel iletişim araçlarının kast edildiği “medya” teriminin anlamının ve kapsamının gelişmesi ile birlikte kitlesel ve bireysel her türlü iletişim aracı; yazılı, basılı, görsel vs. metin ve imgeler de “medya” kavramının kullanım alanına dâhil edilir. Medyaların birer taşıyıcı ve/ya aktarıcı teknik kanal olduklarından yola çıkıldığında kitap, gazete, telgraf, fotoğraf, film, radyo, ses bantları, televizyon, video, cd, dvd, bilgisayar ve internetin her birinin birer medya olduğu görülür. Bu medyaların ortak özelliği, bilgiyi saklamaları, mekânsal ve zamansal sınırları aşarak taşınmaları, aktarmaları ve iletmeleridir (Kayaoğlu, 2009: 29). Dolayısıyla medya terimi bu özellikleriyle “kültürel mesajların iletilmesine hizmet eden göstergebilim sistemlerinin tamamını” içererek anlamını genişletmiştir (Wolf’tan Akt. Canatak ve Bulduk, 2021: 87). Canatak ve Bulduk’a göre medya denildiği zaman anlamı çalışılan sahaya göre farklı kategorilerde değerlendirmek, terimin kavranabilmesi açısından kolaylaştırıcı olacaktır. Bu sınıflandırmaya göre “medya” terimi iki kategoride değerlendirilebilir. İlki, akıllı telefon ve bilgisayar gibi teknik araçların oluşturduğu teknik medyalar; ikincisi ise edebiyat, müzik, resim, tarih, astronomi gibi sözel yanı ağır basan medyalardır. Kitap, gazete film, radyo gibi medyalarda kitleye hitap ediş söz konusuysen fotoğraf, telgraf, telefon daha çok bireysel yanı ağır basan iletişim araçlarıdır (Aytaç’tan akt. Kayaoğlu, 2009: 15). Bunun yanında “medya” teriminin kullanım yelpazesi sadece iletişim dilinde değil felsefe,

psikoloji, sosyoloji, fizik, kimya gibi pek çok farklı bilim ve sanat sahasını da kapsayacak şekilde genişler.

Medyalar pek çok kişi tarafından farklı şekillerde ve farklı kıstaslar esas alınarak sınıflandırılır. Yayın bilimci Harry Pross 1972 yılında teknik kullanımı esas alarak medyaları birincil, ikincil ve üçüncül medyalar şeklinde sıralar. Birincil medyalar/insan medyaları/senkron medyalar; herhangi bir teknik araç gereksiz işleyen; mimiklere, el kol hareketlerine, dile, gösteriye, dansa dayalı medyalar. Şamanlık, falcılık, ayin, saray soytarısı, şarkıcı, orta oyunu, tiyatro vb. medyaların kullanıldığı iletişim ortamına katılan alıcılar, doğrudan kendi duyularını kullanırlar (Kayaoğlu, 2009: 37). İkincil medyalar/yazı ve baskı medyaları/asenkron medyalar; iletinin oluşturulmasında belli bir teknik araçtan yararlanmayı gerektiren; fakat alımlama aşamasında anlamı kavramak için herhangi bir alet ya da araç gerektirmeyen medyalar. Takvim, gazete, dergi, mektup, el ilanı, kitap, afiş vb. medyalarda asenkronluk söz konusudur. Yani bu medyalarda iletiler oluşturuldukları zamandan daha sonra alımlanabilir (Kayaoğlu, 2009: 37). Üçüncül medyalar/elektronik medyalar; iletinin hem oluşturulması hem de alımlanması aşamasında teknoloji kullanımı gerektiren medyalar. Bu medyaların içeriklerinin oluşturulması, gönderilmesi, alınması ve alımlanması aşamalarında elektronik araçlara ihtiyaç duyulmaktadır. Fotoğraf, radyo, ses taşıyıcıları, film, video, televizyon, telefon, cep telefonu vb. üçüncül medyalara örnek olarak gösterilebilir (Kayaoğlu, 2009: 37). Yer verilen sıralamadan sonra Werner Faulstich tarafından buna dördüncül medyalar da eklenerek dördü bir gruplandırmaya gidilir (Kayaoğlu, 2009: 36). Dördüncül medyalar/dijital medyalarda ise içeriklerin iletim ve dağıtımında dijital teknolojiden yararlanılmasının belirleyiciliği söz konusudur. Bilgisayar, e-posta, elektronik sohbet araçları, yerel ağ vb. dördüncül medya örnekleridir (Kayaoğlu, 2009: 38).

Medya kavramının tarihinin incelenmesi söz konusu olduğu zaman karşımıza çok uzun bir zaman dilimi çıkar. Terim geniş anlamıyla “gönderici ile alıcı arasındaki herhangi bir iletişim kanalı” olarak kullanıldığında ve bilginin saklanması, işlenmesi, aktarılması ve yayılmasına hizmet eden araçlar kast edildiğinde medya teriminin yaklaşık 40000 yıl öncesinin mağara duvar resimlerine kadar dayandığı ve 40000 yıl öncesinden günümüz internet çağına kadar çok uzun bir zaman çizgisinin olduğu görülür (Kayaoğlu, 2009: 17). Platon’un “Phaidros Diyaloğu” (M.Ö. 4. yüzyıl), medyaları sorgulayan ilk metin niteliğinde olması bakımından günümüz medya anlayışına ve insan-medya ilişkisine ışık tutan önemli bir metindir (Kayaoğlu, 2009: 9). Bu metinde yazı medyasına eleştiri söz konusudur. Sözlü dilin olanaklarının, yazı ile birlikte ortadan kalkacağı düşüncesi konu edilmiştir.

Medyalararasılık kavramını ayrıntılı olarak ele almadan önce kimi araştırmacılar tarafından medyalararasılık kavramının kaynağı olarak kabul edilen; ancak medyalararasılık kavramından farklı bir kullanıma sahip olan “metinlerarasılık” kavramına değinmek gerekir. Metinlerarasılık, 1960’lı yılların sonunda Julia Kristeva tarafından ortaya atılan ve temelinde Michael Bakhtin’in diyaloji konseptine dayanan bir terimdir (Kayaoğlu, 2009: 52). Postmodernizmin edebî ürünlere etkisi ile gündeme gelen ve postmodern metinlerde bir teknik olarak kullanılan “metinlerarasılık”, Umberto Eco’nun tanımıyla bir metnin başka bir metinde duyulabilen yankısı, ona yaptığı gönderme, ondan yaptığı alıntı anlamına gelmektedir. Her ne kadar bu kavramın ilk kez Kristeva’yla birlikte postmodern eleştiri alanında anılmaya başlandığı bilinse de ister çağdaş ister klasik metinler söz konusu olsun, metinlerarasılığın her yazı kılıfına özgü değişmez bir özellik olduğu, hiçbir metnin daha önce yazılmış başka metinlerden bağımsız olarak yazılamayacağı, açık ya da kapalı bir biçimde

her metnin daha önce yazılmış metinlerden izler taşıdığı, önceki metinleri anımsattığı düşünüldüğünde metinlerarasılık kavramının postmodernizmle sınırlandırılmayacağı sonucu ortaya çıkar (Aktulum, 2000: 19).

Farklı düzlemlerle, alıntılarla ve göndermelerle anlatım yapan metinlerarasılık terimi, bu türden olgular farklı medyasal ürünler arasında gerçekleştiğinde durumu açıklamakta yetersiz kalmaktadır (Kayaoğlu, 2009: 53). Metinlerarasılık kuramının ilk çıktığı noktada merkezde “dil/edebî dil-yazı ve metin” unsurlarının yer aldığı unutulmamalıdır (Canatak ve Bulduk, 2019a: 108). Farklı medyalara ait ürünlerin bir sanat eserinde aynı anda bulunması söz konusu olduğu zaman ise homojen olmayan, heterojen bir yapı söz konusudur ve bu durum medyalararasılık terimi ile izah edilebilir. Bu bağlamda “medyalararasılık”, “iki ya da daha fazla medyayı bir araya getiren estetik bir yöntem” olarak tanımlanabilir (Canatak ve Bulduk, 2021: 88). Kayaoğlu, medyalararasılık kavramını pek çok yönüyle ele aldığı kapsamlı kitabından önce yazdığı makalesinde söz konusu kavramın sıkça, hatta artık fazlaca kullanılan bir kavram olmasına rağmen genel kabul gören kapsamlı bir tanıma hâlâ ulaşmamış olduğunu ve bu nedenle medyalararasılık kavramının neyi ifade ettiği sorusuna farklı yanıtlar verilebildiğini ifade eder (Kayaoğlu, 2006: 104). Her ne kadar “kavram ile ilgili farklı tanımlamalar yapılsa da (Gabriele Rippl, Klaus Bruhn Jensen, Werner Faulstich, Irina O. Rajewsky, Werner Wolf, Ersel Kayaoğlu gibi) fikirlerin belli noktalarda uzlaştığı görülmektedir (Canatak ve Bulduk, 2019b: 142).

Werner Wolf'a göre medyalararasılık, “bir metne kanıtlanabilir biçimde en az bir başka dilsel metnin dâhil edilmesini ifade eden metinlerarasılığa koşut olarak, konvansiyonel anlamda farklı olduğu kabul edilmiş en az iki ifade ya da iletişim medyasının bir yapıtta amaçlanan, kanıtlanabilen kullanımı ya da birbirine dâhil edilmesi”dir (Wolf'tan akt. Kayaoğlu, 2009: 9). Belli bir medyaya özgü teknikler, konular, anlatım biçimleri, söylemler vs. başka bir medyada taklit ya da konu edildiğinde bu yabancı medyanın teknikleri, biçimleri, söylemleri ve içeriklerini konu eden ya da konuya öykünen medyaya bir anlamda dâhil edilmiş olur. Ripple medyalararasılık kavramını “farklı medyalara ait teknik, anlatım yolları ve araçların başka bir medyada/medyalarda taklit edilmesi, kullanılması, konu edilmesi” olarak tanımlar (Canatak ve Bulduk, 2019b: 143). Kayaoğlu da medyalararası ilişkileri belirleyen unsurun “farklı medyaların ve yapıtların ‘biraradalık’ özelliği” olduğunu ifade eder (Canatak ve Bulduk, 2021: 88).

“Medyalararasılık” teriminin tarihi yaklaşık 200 yıl geriye dayanır. Dick Higgins'e göre ilk kez İngiliz romantik dönem şairi Samule Taylor Coleridge'in 1812 yılında kullandığı “intermedium” kavramı, İngilizcede daha sonraları kullanılan “intermedia”, yani medyalararasılık teriminin ilk kullanımı olarak gösterilebilir (Kayaoğlu, 2009: 39). Dick Higgins'in, Coleridge'in intermedium kavramından yola çıkarak türettiği “intermedia” kavramı ilk kez 1966'da Almandaki “Intermedialitat” terimi ise bilimsel bağlamda ilk kez 1983'te Aage A. Hansen-Löve tarafından kullanılmıştır. Kavramın 1994 yılından bu yana edebiyat ile ilişkili çalışmalarda kullanıldığını söyleyebiliriz (Canatak ve Bulduk, 2019b: 145). Terimin Türkçe karşılığı olarak “medyalararasılık” kelimesinin kullanılması ise ilk kez 2005 yılında Ersel Kayaoğlu tarafından önerilmiş, Türkçe açıklamasını yapan ve Türkçe bir metnin çözümlenmesinde kullanan ise 2006 yılında yine Ersel Kayaoğlu olmuştur (Kayaoğlu, 2009: 40). Kayaoğlu, “medyalararasılık” kavramının henüz terimleşmeden önce de bir olgu olarak insanlık tarihi boyunca var olduğunu ifade ederek kavramın

geçmişinin yaklaşık 4000 yıldan daha gerilere uzanan ve yazı ile resmi birleştiren hiyeroglif yazısına dek dayandırılabilceğini belirtir (Kayaoğlu, 2009: 41).

Türkiye’de özellikle 1990’lı yıllardan sonra çalışılmaya başlanan medyalararasılık kavramı ile ilgili yapılan ilk çalışmalardan birisi, Ersel Kayaoğlu tarafından kaleme alınan *Edebiyat Biliminde Yeni Bir Yaklaşım: Medyalararasılık* adlı çalışmadır. Kayaoğlu bu çalışmadan önce “Murathan Mungan’ın *Paranın Cinleri*’nde Medyalararasılık” başlıklı makalesini kaleme alır. Ardından, Canatak ve Bulduk’un ortak çalışmaları *Dijital Çağ Türk Edebiyatı ve Medyalararasılık Tartışmaları* adlı kitap ile “Çağdaş Türk Edebiyatında Medyalararasılık Yöntemi ve İlgili Kavramların Değerlendirilmesi” ve “Medyalararasılık ve Elektronik Edebiyat Bağlamında Enis Batur’un Acı Bilgi Romanı” adlı makaleler yayımlanır. Fatih Arslan’ın “Metinsel Melezleşmeye Doğru Medya/Medyalararasılık ve Öte Türler”, Cemal Sakallı ve Asuman Akemoğlu’nun “Bir Medyalararasılık Kategorisi Olarak Medya Değişimi: *Gölgesizler* Romanındaki Üst Kurmaca Düzleminin Filme Aktarımı”, Ebru Yener Gökşenli’nin “Antonio Muñoz Molina’nın *El Invierno En Lisboa* Adlı Romanında Medyalararasılık”, Alper Keleş’in “Medyalararası Bir Yaklaşımla Uyarılma Filmler ve Edebiyat Öğretimi”, Veysel Lidar’ın “Edebiyat ve Sinema İlişkisi: Medyalararasılık Bağlamında ‘Bir Yerde’ ve ‘Merhaba Dünya’ya Bakış” ve son olarak Filiz İlknur Cuma’nın *Edebiyatın Medyaları-Medyalararasılık ve Komparastik* adlı çalışmaları, medyalararasılık ile ilgili üretilen Türkçe çalışmalardan bazılarıdır. Bu makalede Ersel Kayaoğlu ile Canatak ve Bulduk’un eserlerine ağırlıklı olarak atıf yapmamızın sebebi ilgili çalışmalarda medyalararasılık konusu ile ilgili kavramların kapsam ve çerçevesinin ortaya konması, kavramın tarihsel süreç içerisindeki kullanımı ve anlamına dair değişik görüşler, medyalararasılık ile bağlantılı olan diğer terimler, “medyalararasılık” ile karıştırılan ve aslında medyalararasılıktan farklı olan kavramlar ile ilgili farklı noktalardan yola çıkılarak açıklayıcı bilgiler veren ve başka dillerde yapılan çalışmaları da referans olarak konuya yaklaşan çalışmalar olmalarıdır. Bu bağlamda zikrettiğimiz çalışmaların, Türkiye’de medyalararasılık ile ilgili yapılan çalışmalar arasında ayrı bir öneme sahip olduklarını söyleyebiliriz.

“Medyalararasılık” ile ilgili kuramsal çerçevenin ele alınmasından sonra üzerinde durulması gereken bir başka konu da Türk edebiyatında bu kavramın kapsamı içerisinde değerlendirilebilecek eserlerin başlangıç noktasının tespit edilmesidir.

Türk edebiyatında nesir türünün resim, heykel, plastik sanatlar gibi diğer sanat dallarıyla ilişkisinin zayıf olması sebebiyle gelişimini çok geç tamamladığını söyleyebiliriz. Buğra, Yahya Kemal’in “Resimsizlik ve Nesirsizlik” adlı yazısına dayanarak “çizginin, resmin, heykelin; yani rengin ve hacmin tecrübesinden geçmemiş” bir edebiyat ve nesirde eşya ve dış dünya ile temasın yüzeysel olacağını ifade eder (Buğra’dan Akt. Canatak ve Bulduk, 2019: 155). Arslan, “medya” teriminin tanımından hareketle İslamiyet öncesi Türk sözlü geleneğine dayalı ürünlerin birer medya özelliği taşıdığını, Divan şiiri bünyesinde de birçok şairin şiirlerinde müziğin ritmine bağlı olarak medyalararasılıktan söz edilebileceğini ifade eder ve örnek olarak Nef’î’yi işaret eder (Arslan, 2016: 54). Divan şiirlerinde bahariye ve şitaiye gibi bölümler, minyatür, hat gibi sanatlar göz önüne alındığında Türk edebiyatında medyalararasılık konusunun tarihsel arka planı daha da geriye götürülebilecektir. Kavramın geçmişi tartışmaya açık olsa da Tanzimat dönemi başlangıç noktası olarak değerlendirilebilir. Ancak Divan ve Halk edebiyatının çeşitli yönlerden medyalararası ilişkiler bağlamında değerlendirilmesinin yapılabilmesi için etraflıca araştırmaların ortaya konması gerekir. Bu

bağlamda kavramın ilk kullanımı noktasında Tanzimat edebiyatına odaklanmak mümkündür. Canatac ve Bulduk kavramın ilk kullanımına dair şunları söylerler:

Günümüz araştırmalarının belirlediği tanımlar dikkate alındığında Türk edebiyatında tarihsel olarak “medyalararasılık”ın ilk kullanımı bağlamında bir başlangıç belirlemek gerekirse Tanzimat dönemiyle şekillenmeye başlayan Türk edebiyatı sürecine odaklanılabilir ve bu dönem bir başlangıç noktası olarak tercih edilebilir. Bizim, Tanzimat dönemini özellikle seçme nedenimiz Türk edebiyatının modernleşme seyrinin başlangıç noktasında kullanılan medya araçlarının; gazete, dergi gibi medyaları ve bu medyaların beraberinde getirdiklerinin, sundukları imkânlar ile edebî değişiklikler adına bu dönemin üstlendiği önemli işlevlerdir. Ayrıca Tanzimat döneminde özellikle gazete medyasının (dergi, telefon gibi medyalar da vardır) edebiyattaki dönüştürücü etkisi ve eserlerdeki işlevi, medyalararasılık için yapılan tanımlara uyması açısından başlangıç noktalarından biri olarak ele alınabilir. Dönemin eserlerine bakıldığında gazete dışında farklı medyaların da kullanılmaya başlandığını ve bu medyaların eserlerde işlevsel kılınmaya çalışıldığını söyleyebiliriz. (Canatac ve Bulduk, 2019a: 164)

Tanzimat'tan bugüne Türk edebiyatında medyalararasılık kavramının kapsamı içerisinde değerlendirilebilecek özelliklere sahip pek çok eser mevcuttur. Namık Kemal, Şinasi ve Ahmet Midhat Efendi'nin gazete kurup yönetmeleri, resim ve müzik gibi farklı sanat dallarına ilgi duymaları, edebiyatın roman ve tiyatro başta olmak üzere farklı türlerinde eserler vermeleri, bu sanatçıların çok yönlülüğünü önemli ölçüde ortaya koymaktadır. Buğra, Namık Kemal'in eserlerinde Batı resminin etkilerinin görülmesinin ve Batı tarzında ilk roman örneğini veren yazar olmasının arka planında yazarın sanatla ilişkisinin olduğunu ifade eder. Yazarlarının resim sanatına ilgilerinin ortaya konması açısından *İntibah* ve *Cezm*'nin yanı sıra Sami Paşazade Sezai'nin *Sergüzeşt* romanının ipuçları verir mahiyette olduğunu belirtir. (Buğra'dan Akt. Canatac ve Bulduk, 2019a: 166).

Eserlerinin bazıları medyalararasılık çerçevesinde değerlendirilebilecek önemli yazarlardan biri de Ahmet Midhat Efendi'dir. Gerek sanat anlayışı gerek kaleme aldığı eserlerin nitelik ve nicelik bakımından çokluğu, gerekse çağdaşlarına ve kendisinden sonraki nesillere büyük ölçüdeki etkisiyle Ahmet Midhat Efendi, Türk edebiyatı içerisinde önemli bir konuma sahiptir. Eserlerinde ele aldığı konuların çok geniş bir yelpazeyi ihtiva etmesi ve anlatım tekniklerinin çeşitliliği, Ahmet Midhat Efendi'nin eserlerinin medyalararasılık bağlamında incelenmesine imkân sağlamaktadır. Bu çalışmada Ahmet Midhat Efendi'nin romanlarında yer alan tiyatro, telgraf, gazete, mektup gibi medyalar “medyalararasılık” bağlamında ele alınacaktır.

1.Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Medyalararasılık Örnekleri

Türk edebiyatına damgasını vuran hikâyeci, romancı, gazeteci, tiyatro yazarı, mütefekkir Ahmet Midhat Efendi, eserleriyle olduğu gibi çalışma hayatıyla da kültür dünyamızda iz bırakan şahsiyetlerden biridir. Onunla ilgili yapılan çalışmaların pek çoğu romanları ve romancılığı etrafında gelişir. Türk romanında pek çok ilki gerçekleştirmiş olması, Türk romanının gelişmesine olan katkıları, roman yazma serüveni ve bu gayretin sonuçları gibi hususlar, yazarın romancılığının önemini ortaya koyan unsurlardır. Ahmet Midhat Efendi'nin sanatı ve romancılığı söz konusu olduğu zaman akla gelen ilk husus, roman yazma sebebidir. Ahmet Midhat Efendi, halkla iç içe yaşayan bir aydıdı. “Onun hedef kitlesi her zaman çocuklar ve ilkokul seviyesinde gördüğü ‘halk’tır. Belki de bu yüzden kendisine ‘hace-i evvel’ lakabı uygun görülmüştür.” (Dayanç, 2017: 84) Ahmet Midhat Efendi kalemini halkın ahlakî ve insanî açılardan olgunlaşmasına hizmet eden bir araç olarak kullanmıştır

(Gökçek, 2007: 43). Amacı edebiyat üretmek değil, okurlarının ufkunu açmaktır (Finn, 2003: 20). Nitekim, “halk için eğitici ve öğretici olmayan edebiyatı kabul etmez” (Yılmaz, 2011: 63).

İnsanları eğitime ve bilinçlendirme gayesi ile yazan Ahmet Midhat Efendi, romanlarındaki konuları da bu gaye doğrultusunda seçer. Korkmaz’ın ifadesiyle, “Ahmet Midhat Efendi, Türk romanına, sinemasına, televizyonuna bugün dahi işlenmekte olan konuların ilk örnekleri sunan edebiyatçıdır.” (Korkmaz, 2012: 203) Bu yüzden Ahmet Midhat Efendi’nin romanları içerik ve konu bakımından hayli zengindir. İnci Enginün, “Ahmet Midhat Efendi’nin eserlerinde neler var? Bu soruya belki de ‘Neler yok ki.’ diye kestirme bir cevap vermek yerinde olur.” (Enginün, 2000: 53) ifadelerini kullanır. Buna göre halkı ve insanı ilgilendiren pek çok konu, Ahmet Midhat Efendi’nin ilgi alanı içerisinde. Coğrafyadan tarihe, inşaattan ormancılığa, eğitimden esnaflığa, resimden müziğe kadar pek çok konu, Ahmet Midhat Efendi’nin kalem oynattığı alanlardır. Hayatının ve romanının gayesi olan “halkı eğitime” ideali, doğal olarak Ahmet Midhat Efendi’nin dil ve üslup özelliklerini de etkilemiştir. Ayrıca gazeteci kimliği de sanatının ve dilinin şekillenmesinde büyük öneme sahiptir. Bu etki, yazarın romanlarında dil ve üslupta sadelik şeklinde kendini gösterir. Ahmet Midhat Efendi, romanlarında açık, anlaşılır, sade, rahat ve günlük konuşma dili ile yazılarını kaleme almıştır. Bu üslup, halk arasındaki popülerliğini arttırmıştır (Esen, 2012: 103). Münir Süleyman Çapanoğlu, Ahmet Midhat Efendi’nin dil ve üslubu ile ilgili şunları söyler:

Onun kadar halkla meşgul olmuş, doğrudan doğruya halka hitap etmiş, halkın anlayacağı bir lisanla yazmış bir Türk muharriri yoktur. Okuma zevkini aşıl原因 bir muharrir olmadığı gibi. Ahmet Midhat Efendi 70 yıl durmadan düşünmeden yorulmadan yazmış ve okutmuş, bütün yazılarında keyfiyeti değil kemiyeti düşünmüştür. Yazılarında edebiyat yoktu, sanat yoktu, süs ve boya yoktu. Ağdalı bir lisanla yazı yazmadı, terkipler yapmadı. Üslubu sade, samimi ve lâübalî idi. Romanlarında kahramanlarını halk diliyle konuştururdu. Yazılarında, konuşuyor hissini verirdi. (Çapanoğlu, 1964: 11)

Orhan Okay, Ahmet Midhat Efendi’nin sade dil ve üslubunun gazeteci kimliğinden beslendiğini ifade eder:

O, Tanzimat devrinin diğer yazarları gibi konaklarda, yalılarda, dadılar, mürebbiyeler ve özel tutulmuş hocalar elinde yetişmemiştir. Yazdığı zaman da kendi sınıfından insana hitap etmiş, onların diliyle, onların alıştığı konulardan işe başlamıştır. Çok defa kusur olarak gösterilen meddah tarzı hikâyeciliği de bundan kaynaklanır. Buna gazeteciliğini de ekleyelim. Gazete okuyucusu kitap okuyucusu gibi değildir. Kitap, kitapçı raflarında aylarca, senelerce okuyucusunu bekleyebilir. Gazete ise çıktığı gün tüketilmelidir. Bunun için halkın diliyle ve halkın ilgileneceği konuların yazılmasını gerektirir. Ahmet Midhat da bunu yapmıştır. (Okay, 2012: 9)

Bu noktada Ahmet Midhat Efendi’nin gazeteci yön ve faaliyetlerinin medyalararasılık tarihi noktasında önemli bir yeri vardır. Ahmet Midhat, 1869 yılında Bağdat’a vali atanan Midhat Paşa ile birlikte Bağdat’a gider. Kendisine burada matbaa kurmak ve gazete çıkarmak görevi verilir, vilayet matbaası ve Zevra gazetesinin müdürlüğü vazifelerini yürütür. *Ceride-i Askeriyye*’de başmuharrir olarak çalışırken Tahtakale’de oturduğu evde bir matbaa kurar. Ailece bu matbaanın idare ve çalışmalarını yürütürler. Bağdat’ta kaleme aldığı *Hace-i Evvel*, *Kıssadan Hisse* ve *Letaiif-i Rivayât*’ı kendi matbaasında basar. Bunların satışı ile aile geçimini sağlar. Ahmet Midhat matbaayı büyütünce matbaa önce

Sirkeci'ye ve sonrasında Beyoğlu'na nakledilir. Bu sırada farklı gazetelerde de görev alır. *Dağarcık* mecmuasında çıkan bir yazısından dolayı Rodos'a sürgüne gönderilen Ahmet Midhat Efendi, üç yıl süren sürgün hayatında çalışmalarına devam eder. Çocuklar için burada bir Medrese-i Süleymaniye kurar, çocukları eğitmeye çalışır, ders kitapları yazar. Daha sonradan neşredeceği bazı romanlarını burada kaleme alır. İstanbul'daki gazete ve dergilere yazılar gönderir. Sürgün hatıralarını *Menfa* adlı kitapta toplar. V. Murat'ın tahta çıkmasıyla birlikte gündeme gelen genel aftan yararlanarak tekrar İstanbul'a döner. Sürgünden sonra İstanbul'a döner dönmez yazı ve neşir faaliyetlerine eskisinden daha yoğun bir şekilde tekrar başlar. 1878 yılında *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini çıkarır. *Devir* ve *Bedir* gazeteleri de Ahmet Midhat Efendi'nin çıkarmış olduğu yayın organlarıdır.

1.1. Gazete Medyası

Tanzimat döneminde Batı etkisinde şekillenen Türk edebiyatı sürecinde medya araçlarından biri olan gazetenin ve beraberinde getirdiği edebî değişikliklerin medyalararasılık yöntemi açısından önemli bir yeri vardır (Canatak ve Bulduk, 2019b: 170). Özellikle dönemin gazetelerinin farklı edebî türlerin tanıtımında oynadığı rol; makale, tenkit, deneme gibi türlerin gazete sayfalarında yer alması ve bazı eserlerin kitap olarak yayımlanmadan önce tefrika olarak yayımlanması, gazetenin medyalararasılık bağlamında Türk edebiyatının dönüşümündeki fonksiyonunu net ortaya koyar. Dolayısıyla Tanzimat döneminde gazete sadece bir haber alma organı değil, yeni edebî türlerin tanıtılmasında araç vazifesi gören ve tefrikalar aracılığıyla okuyucu ile yazarın basılı kitaptan önce ilk buluşmasına sahne olan bir medyadır. İngiliz tebaasından Churchill'in çıkarttığı *Ceride-i Havadis*'te tiyatro ile ilgili bazı makaleler ve piyes tefrikaları yayımlanır (Tanpınar, 1988: 146). "Galata'da Naum Tiyatrosu'nda oynanan piyeslerin Türkçe tercümelerinin verilmesi, ansiklopedik malumat, tefrikalar, okuyucu mektupları yayımlaması" *Ceride-i Havadis*'in yüklediği misyonu ortaya koyar (Çakır'dan Akt. Çıkla, 2009: 36). İlk telif tiyatro eseri kabul edilen *Şair Evlenmesi*, Ağâh Efendi ve Şinasi'nin çıkardıkları *Tercüman-ı Ahval*'de tefrika edilir ve basın tarihimizin ilk tefrikası kabul edilir (Çıkla, 2009: 37). Ahmet Midhat Efendi de romanlarını öncelikle sahibi olduğu *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde tefrika eder. Namık Kemal'in "Lisan-ı Osmanî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmildir" başlıklı yazısı *Tasvir-i Efkâr*'da; Ziya Paşa'nın "Şiir ve İnşa" makalesi *Hürriyet* gazetesinde yayımlanır.

Ahmet Midhat Efendi'nin gazeteci kimliği romanlarının kurgusunu da önemli ölçüde etkiler. Pek çok romanında gazete, gazetecilik, İstanbul'da çıkan gazeteler ile ilgili bilgilere ulaşmak mümkündür.

Romanlarını öncelikle tefrika yöntemi aracılığıyla okuyucularıyla buluşturan Ahmet Midhat Efendi'nin gazeteden bahsettiği romanlarından biri *Vab*'tır. Eserde roman kahramanlarından Behçet Bey'in gazete okuma şekli şu cümlelerle verilir:

Başka vakitler gazete okuduğu zaman pek çok adamların yaptıkları gibi o dahi havâdis-i dâhiliyyeyi okuduktan sonra havâdis-i hâriciyyenin her fıkrasından birer ikişer satır okuyarak "adam sen de bir şey değilmiş geçelim!" diye şayet gazetede müfit bir fenniye veyahut tuhaf bir fikra varsa onu aramaya başlardı. Bu defa dahi bir kere için öyle yaptı ise de bu gazeteyi mücerret vakit geçirmek için eline aldığından ikinci defasında havâdis-i dâhiliyyeyi de, hâriciyyeyi de okuduktan maada ilân sayfasına dahi geçti. (Ahmet Midhat Efendi, 2000i: 23)

Ahmet Midhat Efendi burada, gazete okuyan pek çok kişinin, önce dâhildeki meseleleri haber yapan sayfaları okuduğunu, ardından dış haberlere üstünkörü bir şekilde bakarak bu kısmı hızlı geçtiğini ifade eder. Bu kişilerin, en sonunda da dikkat çekebilecek başka haberleri arayıp okuduğunu söyler. Behçet Bey de genellikle gazeteyi bu şekilde okur. Fakat bu defa vakit geçirmek için gazete okumak istediğinden ve gazeteden en uzun süre faydalanmanın yollarını aradığından gazeteyi her zamanki gibi bir defa okuduktan sonra başa döner. İkinci okuyuşta hem iç hem de dış haberlerin hepsini dikkatle okur, ardından da gazetedeği ilanlara dikkat kesilir. Bu şekilde Ahmet Midhat Efendi gazete medyasına romanında yer vererek medyalararası ilişki kurmuş olur. Gazete okuyucusu, gazete medyasının bir unsuru olarak romanda yerini alır.

Hayret romanında İstanbul'da çıkan gazeteler ile ilgili “erbabına malûmdur ki şehrimizde basılan Fransız gazeteleri, Osmanlı gazeteleri gibi sabahleyin erkenden çıkıp dünkü havadisleri vermeyip belki çıktıkları günün havadisini verirler.”(Ahmet Midhat Efendi, 2000e: 36) cümlesine yer verilir. Buradan, 19. yüzyılda İstanbul'da farklı dillerde gazeteler yayımlandığı, Fransız gazetelerinin piyasaya sürüldüğü günün sabahında basıldığı, dolayısıyla piyasaya sürüldükleri günün haberlerini içerdikleri bilgisi okuyucuyla buluşmuş olur.

Gazete medyasının yer aldığı bir diğer eser *Müşahadat* romanıdır. Romanda Ahmet Midhat Efendi'nin, bir genç ile yaptığı sohbet şu şekilde aktarılır:

Sevimli genç, bu “iyi ya işte”yi de o kadar kayıtsızcasına bir tavırla söyleyip yine evvelki gibi yüzüme bakıyordu ki, gerek arzuhal yazayım, gerek kitaplar telif edeyim, bunların kendisince hiçbir ehemmiyeti olmayıp, yalnız kendisinden soracağım şey neyse onu sormaklığımdaki isticâlimi işrab ediyordu.

Beşeriyet hâliyle bu kayıtsızlıktan biraz müteessir gibi olmaya başladım. Ama yine derhal kendimi toplayarak nefsimi meram anlattım. Dedim ki:

-Haniya şu Köprü başında satılan gazeteler yok mu? Bir tanesi de geçen sene yeni çıkan *Tercüman-ı Hakikat*'tir.

-Evet. Bazı bazı Ermenilerin Köprü başında, öyle isimlerle gazeteler sattıklarını görürüm, işitirim.

-Alp okumazsınız. Değil mi? (Ahmet Midhat Efendi, 2000h: 67)

Burada Ahmet Midhat Efendi, Köprü başında gazetelerin satıldığından bahseder. Köprü'nün başında satılan gazetelerden biri de Ahmet Midhat Efendi'nin *Tercüman-ı Hakikat* gazetesidir. Burada gazete satma işini genellikle Ermeniler yapar. Yazar kendi çıkardığı gazeteyi romanın kurgusuna dâhil etmiş ve böylece medyalararası ilişki kurmuş olur. Yazar anlatıcı kendisinin Beykoz'da ikamet ettiğini “Yaz kış, akşam sabah Beykoz'dan İstanbul'a” (Ahmet Midhat Efendi, 2000h: 9) gelip gittiğini ifade eder. Beykoz-İstanbul arası bu yolculuklarını Şirket-i Hayriye vapurları vasıtasıyla yapar. Gazeteci olduğu için “Şirket-i Hayriye hakkında pek çok şikâyetin kendi kaleminden” çıktığını, “fakat Şirket-i Hayriye'den müşteki olduğu zamanlardan çok müteşekkire kaldığı zamanların” (Ahmet Midhat Efendi, 2000h: 9) olduğunu da ifade eder. İkamet ettiği Beykoz'dan gazetecilik-yazarlık faaliyetlerini icra etmek için kullandığı Bâbıâli'deki matbaasına düzenli olarak vapurla gidip gelmesi (Andı, 2006: 9) ve bu seyahat için kullandığı “Şirket-i Hayriye” vapurundaki yazı çalışmalarınıyla ilgili olarak şunları söyler:

Allah eksik etmesin, kaptanlardan, mevki memurlarından pek çoğu dostumuzdur. Hele yolcular meyânında dostlarımız hakikaten çoktur. Yazı işlerimizin de pek çok olduğu günler yan taraflardaki küçük kabineleri bize açivermek suretiyle memur efendiler hâtır-sâzlıkta bulunurlar. Bazı kere vaki olur ki bu küçük kabineler bizden evvel başkaları tarafından işgal olunmuşlardır. Bu zatlar Beykoz ile Köprü arasındaki bir

saat bir çeyrek zamanı bize hoş imrar ettirmemek için lütfen küçük kabineyi tahliye ederek, bize pek büyük bir eser-i inâyet gösterirler. Çünkü biz oracığa sokulup esnâ-yı seyâhatte dünyanın yazısını yazarız.

Ama küçük kabineyi işgale muvaffak olamamışız. Ne yapalım? O hâlde büyük salona ineriz. Kâğıtlarımızı, gazetelerimizi döşeyip, eğer mecbur olursak yolcuların bazılarına:

- Mazur görünüz efendim. Bizim kadar zaman fakiri bulunan adamlar için şu bir saat, bir çeyrekten istifadeyi kaçırmak olamaz.

Diye, sanki gazetehanemizdeymiş gibi saldır saldır işimizi görmeğe başlarız.

İşte görülüyor. Şirket-i Hayriyye vapurları bir nevi tahrirhanemizdirler. Bir saat bir çeyrek azimette, bir saat bir çeyrek dahi avdette bu vapurlar derununda ferih fahur çalışabiliriz. Kıyas edilecek olursa böyle iki buçuk saatlik bir müddeti asıl matbaamızda geçirdiğimiz günler bile gereği gibi nevadirdendir. Şu hâlden dolayı Şirket-i Hayriyye'den müteşekkir olmazsak nankörlüğümüze haml olunmaz mı?

Çalışkanlığımızı âdetâ mertebe-i ifratta gösterdik. Böyle vapurlarda bile yazıdan baş kaldıramayacak kadar çalışkanlık bizde her gün vaki olsa idi telifatımızın adedi binlere varır idi. Bilâkis bizim de Köprü'den Beykoz'a kadar veyahut Beykoz'dan Köprü'ye değin yapacak başka iş bulamayarak, sigara sigara üzerine, ağzımızı zehirleyip, lâf lâf üstüne çenemizi yorduğumuz günler pek çoktur. (Ahmet Midhat Efendi, 2000h: 9-10).

Buna göre, Ahmet Midhat Efendi'nin Beykoz'dan Köprü'ye ve Köprü'den Beykoz'a geliş gidişlerde neredeyse günde iki buçuk saati Şirket-i Hayriyye vapurlarında geçer. Yazar vapurda geçirdiği bu süreyi yazı çalışmaları için ganimet bilir ve bu iki buçuk saatlik süreyi yazı çalışmaları için kullanır. Bu yoğun çalışmaları vapurun kaptanları ve yolcular tarafından anlayışla karşılanır. Vapurun yan taraflarındaki küçük kabinler çalışabilmesi için kendisine tahsis edilir. Bunun mümkün olmadığı zamanlarda ise çalışma kâğıtlarını ve gazetelerini alarak vapurun büyük salonunda çalışır. Salondaki diğer yolculara da vapurda çalışarak geçireceği vaktin kendisi için bulunmaz fırsat olduğunu ifade eder. Bunun yanında vapurda seyahat ederken bazen sigara içerek insanlarla sohbet ettiğini de anlatır.

Romanda, Köprü-Kadıköy seferini yapan vapurdan denize atlayan bir kızdan ve bu kızı kurtarmak için arkasından denize atlayan bir tayfadan bahsedilir. Yazar, gazetecilik yönü hasebiyle bu olayı araştırmak için denize atlayan tayfayla görüşmek ister. Bunun için de tayfanın çalıştığı Köprü-Kadıköy hattında sefer yapan vapuru bulmaya gider. Ancak Köprü'ye ulaştığı zaman vapurun Kadıköy'e gittiğini ve yaklaşık kırk beş dakika sonra geleceğini öğrenir. Burada gazete medyasına ait olan gazetecilik mesleği üzerinden gazetenin romanın kurgusu içerisinde yer aldığı ve gazete medyasının romanın kurgusuna dâhil edildiği görülür.

Esrâr-ı Cinâyât romanı Ahmet Midhat Efendi'nin gazete medyasına yer verdiği bir diğer eseridir. Roman kahramanlarından Mustafa, gazeteciye yazdığı mektubunda, kendisini kaybetmiş bir şekilde Rumeli Sahili'nden şafak vakti ayrılıp Sarıyer'e geldiğinde Güneş'in doğmuş olduğunu ve Sarıyer'den de Beyoğlu'na gittiğini anlatır (Ahmet Midhat Efendi, 2000c: 174). Böylece meslek olarak gazetecilik romanda yerini almış olur. Bu şekilde Ahmet Midhat Efendi gazete medyasını farklı yönleriyle romanlarına dâhil ederek gazete-roman arasında medyalararası bağlantı kurmuş olur.

1.2. Tiyatro Medyası

Tiyatro, medyalararasılık sınıflandırmasında iletişim ortamında gönderici ile alımlayıcıların aynı anda bulunduğu ve duyu organlarına dayanan birincil medyalardandır. Tanzimat dönemi yazarlarının tiyatro ile ilgilenmeleri ve tiyatro metinleri yazmaları, bu yazılarını edebî ürünlerine koştur şekillendirmeleri gibi durumlar medyalararasılık yöntemi için çalışılması gereken konulardandır (Canatak ve Bulduk, 2019a: 165). Dönemin edebî faaliyetlerini yakından takip eden ve kendisi de aynı zamanda bir tiyatro yazarı olan Ahmet Midhat Efendi romanlarında tiyatro medyasından da yararlanır.

Vah romanında, Bağlarbaşı'ndaki tiyatro ile ilgili bilgiler verilir. Roman kahramanlarından Behçet Bey geceyi Üsküdar'da geçirmek zorunda kalır. Behçet Bey'in "Pazar akşamları Bağlarbaşı'nda şenlik olur. (...) Zaten geceler kaç saat ki? Onun da bir büyük kısmı tiyatro, gazino falan eğlenceleriyle geçer." (Ahmet Midhat Efendi, 2000i: 28) şeklindeki düşüncelerine yer verilir. Bağlarbaşı'nda Pazar akşamları tiyatro oyunlarının oynandığı, halkın bu oyunlara büyük ilgi gösterdiği aktarılır. Romanda roman kahramanlarından Necati'nin Bağlarbaşı'nda tiyatro izledikten sonra Millet Bahçesi'nde üç kişiyle kavga edişi ve yazar anlatıcı Ahmet Midhat Efendi'nin tiyatro seyircisine dair ifadeleri yer alır:

Bu adamlara daha tiyatrodan beri canım sıkılmaktaydı. (...) Çalgıcılar hizasında birer koltuk sandalye almışlar. Ellerinde birer dürbün. Mil üzerinde imişler gibi fırl fırl dönerek kadınların kafesli localarına dürbün doğrularak bakışlar! Yekdiğerinin kulaklarına birer şey fısıldayıp arsız arsız gülüşler! Hele birisinin tamam sâha-i temâşâ karşısındaki locaya sık sık teveccüh ederek âşıkane bakışlar! Mendilini gözleri üzerine tutarak güya ağlayışlar! (...) Yaptıkları rezaletler loca içindeki kaltakların hoşlarına gidecek bile olsa tiyatro içindeki beş altı yüz kişiden ziyade halka riayetle mükellefiyet yok mu ya? (Ahmet Midhat Efendi, 2000i: 54)

Bu satırlardan Bağlarbaşı'ndaki tiyatronun seyirci kapasitesi ve seyirci profili aktarılmış olur. Bu durum, dönemin tiyatro kumpanyalarında kadın-erkek ilişkileri bağlamında yüzyıllardan beri süren geleneksel çizginin takip edildiğinin izahıdır.

Ahmet Midhat Efendi, Necati Bey'in tiyatrodaki rastladığı ve daha sonrada kavga ettiği adamların, tiyatro oyunu esnasında bayanlara sarkıntılık etmesi hadisesini anlatması üzerine Behçet Bey' "A birader! Bizde böyle şeylere dikkat ederler mi? Avrupa tiyatrolarında olsa "publique" denilen halka riayetsizlik bir tiyatro içinde değil ya sokakta bile tecviz edilmez." (Ahmet Midhat Efendi, 2000i: 54) şeklinde cevap verir. Burada bizdeki tiyatro kültürü ile Avrupa'nın tiyatro kültürü kıyaslanmış olur. Bu tarz olayların değil Avrupa tiyatrolarında, Avrupa sokaklarında bile kabul görmeyip insanların tepkisini çekeceği mütalaa edilir. Aslında Ahmet Midhat Efendi böylece tiyatro medyası üzerinden bir kültürel karşılaştırma yapar.

Ahmet Midhat Efendi'nin tiyatrolar ile ilgili bilgi verdiği bir diğer romanı, *Henüz 17 Yaşında* adlı romanıdır. Bu romanda da tiyatro medyası eserin kurgusuna önemli ölçüde dâhil edilmiş olur. Roman kahramanlarından Ahmet Efendi ile Hulusi Efendi adında iki arkadaş Beyoğlu'nda buluşup yemek yedikten sonra, ismi verilmeyen bir oyunu seyretmek için Fransız Tiyatrosu'na gitme planları yaparlar (Ahmet Midhat Efendi, 2000f: 6). Kadınlara zaafı olan Hulusi Bey'in tiyatroya gitme isteğinin asıl sebebi, kadın oyuncularını ve onları izlemeye gelen kadınları seyretmektir. Böylece tiyatro medyası, oyuncular ve izleyiciler açısından kadın-erkek ilişkileri bağlamında ele alınmış olur ve bu medya vasıtasıyla okuyucuyla buluşur.

Romanda Beyoğlu'ndaki Fransız Tiyatrosu'nda oynayan bazı tiyatrocuların, daha önce Paris tiyatrolarında da oynamış ve ün sahibi olmuş kişiler oldukları “Fransız tiyatrosuna gelen oyuncular meyanında birkaçı hakikaten vaktiyle Paris tiyatrolarında dâhi büyük bir şöhret kazanmışlar.”(Ahmet Midhat Efendi, 2000f: 8-9) cümlesiyle ifade edilir.

Yazar anlatıcı İstanbul'da bazı ünlü tiyatrocuların sahneye çıkmasının bazı kişiler için yanlış emellerin ortaya çıkmasına sebep olduğundan bahsederek tiyatro medyasını oyuncu-izleyici bağlamında ve kadın-erkek ilişkileri açısından değerlendirir. Kimilerinin tiyatro oynayan kadınları izleyip bundan faydalanmak şeklinde bir düşüncelerinin olduğunu söyler. Tiyatro oyuncusunun kadın veya erkek olmasının, genç veya yaşlı olmasının çok da önemli olmadığını düşündüğünü ifade eder. Tiyatro oyununda önemli olan husus, yazılı olan eserin tiyatrodaki canlı olarak yaşanması ve tiyatrocunun eseri yaşayarak seyirciyle buluşmasıdır. Bir kadının kadınlık hassasiyetlerinin tiyatrodaki aranmaması gerektiği ve oyuncunun cinsiyetine göre değerlendirme yapılmasının yanlışlığı ile ilgili Ahmet Midhat Efendi şu ifadeleri kullanır:

Bir tiyatro oyuncusunu bir kadın olmak sıfatıyla hiçbir zaman telâkki etmem ki hatta gençliğini, kartlığını hesaba katayım da ona göre düşüneyim. Benim için tiyatro oyuncusu denilen mahlûk bir edibin hissiyyât-ı âliyyesini sâha-i temâşâda bihakkin tecessüm ettiren sanatkârdır. Bu sanatkârda fazla olarak bir de hâsiyyet-i nisvânîyye arayanları tasvip edemem. Çünkü hâsiyyet-i nisvânîyyeyi bir tiyatrodaki aramaktansa, cem'iyet-i beşeriyye içinde başka köşelerde aramak daha doğru olur. (Ahmet Midhat Efendi, 2000f: 8-9)

Ahmet Efendi ve Hulusi Bey yemeklerini yedikten sonra Beyoğlu'nda Kristal Kahvesi'ne bitişik olan Fransız Tiyatrosu'na giderler. Tiyatro, bir süre kapalı kalmış ve sonrasında tekrar açılmıştır. Oyuncular uzun bir aradan sonra ilk defa Fransız Tiyatrosu'nda sahne alacaktır. Bunun için tiyatronun temizlik ve düzenine çok dikkat edilmiştir. Ayrıca o gün tiyatro çok kalabalıktır. Yazar anlatıcı, burada Fransız Tiyatrosu'nun Güllü Agop'un Gedikpaşa Tiyatrosu'na göre temizlik konusunda çok geri kaldığını ifade eder ve tiyatro medyasını fizikî imkânları bakımından romanında kullanır. Bunun yanında Beyoğlu ahalisinin genellikle daha az masrafla gidebilecekleri tiyatroları tercih ettiğini de söyler ve izleyicilerin tercihini, tiyatrodaki oturma kültürünü ortaya koyar. Oturulacak koltuğa göre bilet alınır ve izleyiciler aldıkları biletle belirtilen yerlerinde oyunu izler. Ahmet ve Hulusi Efendilerin tiyatroya gittikleri gün oyun biraz geç başlar. Ancak oyuna gidenlerin hepsi de oyunu çok beğenmişlerdir. Oyunu izleyenler, tiyatrocuların başarılarını güzellikleri ile değil oyunculukları ile hak ettiklerine tam olarak kanaat getirmişlerdir. Tiyatro oyunlarında perdeler arasındaki boş vakitlerde izleyiciler dışarı çıkarak tanıdıkları ile görüşür. Fransız Tiyatrosu da Kristal Kahvesi'ne bitişik olduğu için izleyicilerin pek çoğu perde arasında Kristal Kahvesi'ne gider. Hulusi ve Ahmet Efendiler de tiyatroya gittikleri gün perde aralarında Kristal Kahvesi'ne giderek kahve içerler.

Ahmet Midhat Efendi'nin tiyatrolar ile ilgili bilgi verdiği bir diğer romanı, *Felâton Bey ile Râkım Efendi*'dir. Romanda Beyoğlu'ndaki Naum Tiyatrosu anlatılır. (Ahmet Midhat Efendi, 2000d: 5). Felâton Bey'in bir tiyatro aktrisi ile gönül ilişkisi yaşadığı, bu hanımın Felâton Bey'in babasının vefatından sonra yas tutmak amacıyla tiyatroya bile siyah elbise ile çıktığı ifade edilir (Ahmet Midhat Efendi, 2000d: 69).

Bunun yanı sıra *Hayret* romanında Tepebaşı'nda Belediye Tiyatrosu'nun bulunduğu işaret edilir (Ahmet Midhat Efendi, 2000e: 234). *Dürdane Hanım* romanında “bu tiyatro öyle

Bağlarbaşı'ndaki oyunlara benzemez. Bunda bir şâirin hayâlâtı yoktur. Burada görülen ve işitilen şeyler hakikattir" (Ahmet Midhat Efendi, 2000b: 65) cümlesiyle Bağlarbaşı'nda bir tiyatronun olduğu ve tiyatro medyasının gerçek hayatla ilişkisi ifade edilir. Aynı romanda Galata'da bulunan Amerika Tiyatrosu'nun adı geçer (Ahmet Midhat Efendi, 2000b: 6). *Jön Türk* romanında Peruz, Eleni gibi bazı kadın tiyatrocuların, okudukları kantolarla erkek tiyatroculardan daha meşhur oldukları ifade edilir (Ahmet Midhat Efendi, 2003: 17).

1.3. Telefon Medyası

İskoç asıllı Amerikalı bilim insanı Alexander Graham Bell tarafından 1875 yılında icat edilen telefon, Amerika'dan sonra Avrupa'da rağbet görür ve özellikle Fransa, İtalya ve Almanya'da kısa sürede benimsenir. 1881 yılında İstanbul'da Soğukçeşme telgrafhane binasıyla Yenıcamı'deki postane binası arasına dört telefonun bağlı olduğu bir hat çekilir. Ancak kısa bir süre sonra II. Abdulhamid tarafından telefon yasaklanır (Hut, 2016: 558). Bu yasak II. Meşrutiyet dönemine kadar devam eder, 1909'da devlet daireleri arasına hat çekilerek resmî kurumlar arasındaki telefon kullanımı yaygınlaşır (Bingül, 2020: 297). 1911 yılından itibaren halkın da bireysel anlamda telefonda yararlanmasının önü açılır (Hut, 2016: 559). Dönem itibariyle çok yeni olan ve İstanbul'da yeni yeni kullanılmaya başlanan telefon, Ahmet Midhat Efendi'nin *Dürrane Hanım* romanında yer bulur. Bu romanda telefon medyasının romanın kurgusuna önemli ölçüde dâhil edildiğini söyleyebiliriz. Telefonun 1875 yılında icat edildiği, Osmanlı Devleti'nde 1881 yılından itibaren devlet dairelerinde kullanılmaya başlandığı ve 1911 yılından itibaren halkın kullanımına sunulduğu düşünülürse, Ahmet Midhat Efendi'nin bu kadar yeni ve herkes tarafından bilinmeyen bir medyayı ayrıntılarıyla öğrenip 1881-82 yıllarında yayımladığı romanında yer vermesi dikkate değerdir.

Roman kahramanlarından İngiliz doktor yeni icat edilmiş, sesin bir yerden başka bir yere naklini sağlayan telefonun bir mucize olarak görülmesi gerektiğini söyler:

Bir gün Ulviye'nin baba dostu olan İngiliz tabip gelerek hanım ile sohbet ederken söz "telefon" yani nakil-i sadâ denilen ihtirâ-ı garîbe intikal eyledi. O zaman bu âlet henüz pek yeni ihtirâ edilmiş olduğundan Avrupa'nın fennî gazetelerinin bunlara dair verdikleri malûmatı erbab-ı iktidar tecârib-i filiyyeye tatbik ile eğlenirlerdi.

Doktor dedi ki:

–Buna adeta mucize demeli. Böyle bir şey nasıl tasavvura sığar? Burada oturduğunuz yerdeyken dünyanın ta öte ucunda söylenen sözleri birer birer işitiniz (Ahmet Midhat Efendi, 2000b: 64).

Telefona dair bu malumat üzerine Ulviye'de bir merak uyanır. İngiliz doktor ile Ulviye arasında şöyle bir konuşma geçer:

Ulviye'nin zihnine derhal bir şey gelerek bunu hal için doktora sordu ki:

– Bu âlet çok pahalı bir şey midir?

– Hayır! Zaten asıl ehemmiyet verilecek bir ciheti de bu değil mi ya? Elektrikli çingiraklardan pek de farkı yok. Beyoğlu'nda bir mağazada gördüm. On lira kadar bir pahayla mübayaa olunabilir.

– Aman doktor. Şundan bir tanesini mübayaa etsek bir hayli eğlenirdik. Zaten bu misillü tecârib-i fenniyyenin beni ne kadar eğlendirdiğini bilirsiniz ya?

– Bundan kolay hiçbir şey yok. İki güne kadar merakınızı halledebilirim. (Ahmet Midhat Efendi, 2000b: 65)

Bu diyaloglardan, İstanbul'da ilk kullanılmaya başlandığı 1880'li yıllarda telefonun çok pahalı bir cihaz olmadığı anlaşılmaktadır. İngiliz doktorun, Beyoğlu'nda bir mağazada telefon satıldığını gördüğü, telefonun çok pahalı bir cihaz olmadığı ve bazı mağazalarda satıldığını söylemesi üzerine, bu tür icatlara ve aletlere merakı olan Ulviye hemen bir telefona sahip olmak ister. Bunun üzerine iki gün sonra doktor elinde bir telefonla eve gelir. Telefon Ulviye'nin odasına kurulur ve hemen deneme testi yapılır. Ulviye'nin odasındaki telefona bağlı olan ve uzun bir kabloyla bahçenin uzak bir köşesine götürülen mikrofona cariyelerden biri alçak sesle bir şeyler söyler. Bahçenin uzak köşesinden ve alçak sesle söylenen sözler, Ulviye'nin hemen yanı başında söylenmiş gibi Ulviye tarafından duyulur. Bunun üzerine Ulviye sevincinden yerinde duramaz. Doktor da bu sevince vesile olduğunu düşündüğü için haklı bir gurur duyar. İngiliz doktor evdeyken telefonun başka başka yerlerden pek çok testi yapılır. Her tarafta çalışmakta ve sesin naklini her yerden sağlayabilmektedir. Telefonun her yerde çalışıyor olması, Ulviye'ye daha başka bir sevinç yaşatır. Ahmet Midhat Efendi, böylece romanda bir iletişim medyası olan telefonu medyalararasılık bağlamında fiziksel özellikleri ve iletişimi sağlama yönüyle kullanmış olur.

1.4. Telgraf Medyası

Telgrafın Osmanlı Devleti'ne gelişi, 1828-29 Osmanlı-Rus savaşı sırasında askerler arasındaki iletişimin İstanbul Boğazı'nın iki tarafı arasında sağlanmasına yardımcı olmak amacıyla gerçekleşmiş ve daha sonra da farklı kişiler tarafından telgrafın kullanımının tanıtılması ve geliştirilmesi adına, yeni denemeler yapılmıştır. 1855'te kurulan ve Posta Nezareti'yle birleşinceye kadar Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak faaliyet gösteren Osmanlı Telgraf İdaresi, 1871'den sonra Posta ve Telgraf Nezareti adı altında hizmet verir. (Hut, 2016: 552).

Bir iletişim aracı olan telgraf, Ahmet Midhat Efendi'nin romanlarında yer verdiği medya araçlarından biridir. Bu yönüyle telgraf, Ahmet Midhat Efendi'nin medyalararasılık bağlamında romanlarında kullandığı medyalardandır. *Demir Bey Yahut İnkîşâf-ı Esrâr* romanının kahramanlarından Mustafa Kamerüddin'in telgrafhanede çırak oluşu şu cümlelerle anlatılır:

(...) on beş yaşındaki Kamerüddin telgrafhaneye çırak olundu. Lâkin orada kalmadı. Telgrafçılığı kendisine meslek edinmedi. Telgrafın seyyâle-i elektrikiyye vasıtasıyla nasıl vasıta-i muhabere olduğunu merak ederek tetkikatını ileriye götüre götüre hikmet-i tabiiyye tahsiline ihtiyacını anladı. Babasıyla bu yolda mübaheseye girerek hikmet-i tabiiyye denilen şey hod be-hod tahsil olunamayacağı ve ondan evvel ulûm-u riyâziyye görmek lâzım geleceği tahakkuk etmekle telgraf hizmeti için Avrupa'dan celbedilmiş bulunan bir Fransız'dan ulûm-u riyâziyye ve tabiiyyetederüsüne başladı (Ahmet Midhat Efendi, 2002: 64).

Buna göre Mustafa Kamerüddin telgrafhanede çırak olarak işe başladıktan sonra telgrafın ilmi boyutunu araştırmaya koyulur. Telgrafın elektrik aracılığıyla çalışan bir haberleşme aracı olduğunu öğrenince merakı artar. Bunun üzerine fen bilimlerine ilgi duyar ve kendisini bu yönde geliştirmek ister. Fen bilimlerinin temeli olan matematiği iyice öğrenmeden bu alanda bir yol kat edemeyeceğini anlayan Mustafa Kamerüddin, Avrupa'dan telgraf hizmetleri için İstanbul'a gelen bir Fransız'dan matematik ve diğer fen bilimlerini öğrenmeye başlar. Bu yönüyle telgraf medyası, romanda önemli bir unsur olarak yer alır.

Hayret romanında İstanbul ile Adalar kaymakamı arasında iletişimin telgraf ile sağlandığından bahsedilir. Bazen Adalar kaymakamı yerinde olmadığı zaman telgraf ve dolayısıyla haberler kaymakama geç ulaşmış olur (Ahmet Midhat Efendi, 2000e: 36). Romanda Büyükada'da bir posta

memuru olduğuna (Ahmet Midhat Efendi, 2000e: 123), Büyükkada'dan başka yerlere telgraf (Ahmet Midhat Efendi, 2000e: 37) ve mektup (Ahmet Midhat Efendi, 2000e: 68) gönderilip başka yerlerden de telgraf ve mektup alındığına dair bilgilere yer verilir.

Esrâr-ı Cinâyât romanında emniyet güçleri tarafından soruşturma geçiren Halil Suri'nin adına gönderilen bütün mektup ve telgrafların kontrolden geçtiği anlatılır. Bu yüzden soruşturma ile ilgilenen emniyet görevlileri İstanbul'da bulunan ve farklı milletlere ait olan postaneleri araştırır:

Biraz sonra Halil Sûri'nin kendi kendisini salb etmeyip, belki bir düşman eliyle idam olunduğuna Osman Sabri kanaat edince, gerek Osmanlı postahanesine ve gerek ecnebi postahanelerine ve Beyoğlu ve İstanbul telgraf merkezlerine haberler giderek, Halil Sûri namına ne kadar mektup ve telgraf geliyorsa tevkif edilmesi zâbıtâ-i adliyye namına iltimas olunmuştu (Ahmet Midhat Efendi, 2000c: 61).

Görevliler, Halil Suri'ye gelecek telgrafların soruşturması için İstanbul'da ve Beyoğlu'nda bulunan telgraf merkezlerini de gözetim altına alır. Yazar, burada telgraf medyasını telgraf merkezleri, İstanbul ve Adalar arasında bulunan telgraf hattı gibi iletişimin alıcı, gönderici ve mesaj boyutlarıyla kullanır.

1.5. Mektup Medyası

Ahmet Midhat Efendi'nin romanlarında medyalararasılık bağlamında incelenebilecek konulardan birisi de mektup medyasıdır. Yazar mektup medyasını romanlarının kurgusunun şekillenmesinde kullanır. *Hüseyin Fellah* romanında Laz Mehmed Ali Ağa, oğlu ile kavga ettiklerinden ve oğlunun kendisine dört aydan fazladır mektup yazmadığından yakınır (Ahmet Midhat Efendi, 2000g: 50). *Vab'ta* roman kahramanlarından Ferdane ile Behçet ve Necati arasındaki mektuplaşmalara yer verilir, kadınların mektuplardaki el yazılarının nahifliğine değinilir (Ahmet Midhat Efendi, 2000i).

Bahtiyarlık romanında mektup medyası çok daha etkin bir şekilde kullanılır. Roman kahramanı Nusret'i kendi kültürel kodlarına göre yetiştiren Madam Terniye Fransızca bir mektup alır. Mektup, Nusret ile evlenmek isteyen Senai isimli bir gençten gelir. Senai, bu konuyu görüşmek üzere kendisini Taksim Belediye Bahçesi'ne davet eder. Planlanan gün ve saatte Madam Terniye buluşma yerine gider. Böyle bir buluşmaya gideceğini de ilk başlarda Nusret'e söylemez. Madam Terniye'nin zihninde görüşme öncesinde Senai ile ilgili olumlu bir intiba meydana gelir:

Nihayet bir gün Madam Terniye'ye Fransızca bir mektup geldi. Bu mektupta manevi kızı demek olan Matmazel Nusret Hanımın bahtiyarlığına taalluk eden gayet mühim bir meseleden dolayı müzakere için pazar günü Taksim'deki Belediye Bahçesi'nde bulunması rica olunuyordu. (...) Madam Terniye mektubu Nusret Hanıma göstermedi. «Kendi bahtiyarlığına taalluk eden mes'ele-i mühimmel» ne olabilir? Teehhülden başka bir şey ihtimal verilir mi? Hâlbuki bu meselenin filhakika kendi bahtiyarlığına müteallik olduğu daha şu hareketten anlaşılabilir. Zira gelen mektup Fransızcadır. Gayet edibâne ve nazikâne yazılmıştır. Müzakere için dahi Nusret Hanıma kerîme-i mâneviyye nazarıyla bakan vâlîde-i sâniyyesi davet olunmuştur. Bundan âlâ bir mukaddeme tasavvura bile sığar mı? (Ahmet Midhat Efendi, 2000a: 51-52).

Buna göre Senai'nin ilk görüşme için Nusret'in ikinci annesi olarak kabul edilen Madam Terniye ile iletişim kurması, Madam Terniye'ye yazdığı mektubun Fransızca olması ve mektubun çok kibar ve edibâne bir dille yazılmış olması Madam Terniye'yi çok mutlu eder. Madam Terniye cephesinden Senai için olumlu bir izlenim oluşur.

Madam Terniye, buluşma yerine gelen Senai'nin çok yakışıklı ve gayet iyi giyinmiş bir genç olduğunu görür. Senai gayet kibar bir şekilde, öncelikle buluşmaya geldiği için Madam Terniye'ye teşekkür eder. Lafı uzatmak istemediğini Madam Terniye'ye ifade ettikten sonra Nusret ile evlenmek istediğini söyler. Kendisine görücü gelenleri kabul etmeyen ve o zamana kadarki damat adaylarını beğenmeyip reddeden Nusret'in kendisini muhakkak beğeneceğini ve kendisiyle evlenmek isteyeceğini anlatır. Senai, Nusret için evlenmek üzere en uygun erkeğin kendisi olduğunu iddia eder. Senai'nin kibarlığı, yakışıklılığı, güzel giyinmiş olması, Nusret ile evlenme arzusunun dile getirirken gayet serbest ve cesur olması da Madam Terniye'nin gözünde Senai için gayet olumlu bir intiba uyandırır (Ahmet Midhat Efendi, 2000a: 52).

Senai, Madam Terniye olan bu görüşmesinde Nusret'e ulaştırılmak üzere bir mektup ve yeni çekilmiş bir fotoğrafını verir. Madam Terniye, mühürlenmemiş ve ağzı kapatılmamış zarftan mektubu çıkarır, Senai'nin yanında mektubu okur. Senai mektupta kendisi ile alakalı olan her şeyi yazıp kendisini detaylı olarak tanıtmıştır. Madam Terniye, bu izahlı mektup ile birlikte daha çok mutlu olur. Senai'yi hem fiziksel olarak hem de ruhî hassasiyetleri bakımından beğendiğini ifade eder ve Nusret'i kendisi ile evlenmeye ikna etmek için uğraşacağını da Senai'ye söyler. Fakat Nusret'in bu konuda vereceği cevapta hür olduğunu da belirtir. Madam Terniye, en yakın zamanda Nusret'in kararını, zarfın üzerinde yazan adrese bir şekilde bildireceklerini söyleyerek buluşma yerinden ayrılır.

Senai'den gelen mektubu okuyan ve Senai'nin fotoğrafını gören Nusret bu evlilik teklifine sıcak bakar. Senai'den gelen mektupta nelerin olduğunu ve Nusret'in Senai hakkındaki ilk intibasını yazar anlatıcı şu cümlelerle anlatır:

Madam Terniye'nin ilk mülâkatta hâsıl olan temayülü fotoğraf resmini gördüğü ve mektubunu okuduğu zaman Nusret Hanımda dahi hâsıl olmuştu. Zira Senai bu mektupta Hüdavendigâr vilayetinin nısfına malik bir adamın oğlu olduğundan bahisle İstanbulca Mekteb-i Sultânî'ye varana kadar mekâtib-i mütehâlifede bade't-tahsîl Paris'e dahi gittiğini ve orada ikmâl-i tahsîl eylediğini ve bilhassa ilm-i hukuka intisap eyleyerek birinci sınıftan bir avukat olduğunu ve pederinin milyonlarca servetinden maada kendisi dahi İstanbul'da en meşhur davayı deruhte eyleyerek bir kadını mesut eylemeğe kâfi para kazanmakta olduğunu o kadar mahirâne şerhetmişti ki bu tafsilâtı görüp de öyle bir asilzade delikanlıyı beğenmemek Nusret Hanım için kabil değildi. (Ahmet Midhat Efendi, 2000a: 54)

Senai'nin mektubunda nelerin yazıldığı anlatıcı tarafından aktarılır. Senai'nin mektubunda Bursa'nın neredeyse yarısına sahip bir zengin olduğu, Mekteb-i Sultani'den mezun olduktan sonra tahsiline Paris'te devam ettiği, iyi bir avukat olduğu, babasının çok zengin olmasıyla birlikte kendisinin de İstanbul'da bir evi geçindirip evin hanımını memnun edecek kadar çok para kazandığı yazılıdır. Böylece hem zengin hem Batı kültürünü de görmüş bir delikanlı olan Senai'nin evlilik teklifini Nusret'in reddetmesinin mümkün olmadığı ifade edilir.

Madam Terniye her şeye rağmen, Senai'yi araştırmak ister. Bunun için, yanına bir uşak alıp Senai'nin mektubunda belirttiği adrese, Cihangir'e doğru yola çıkar (Ahmet Midhat Efendi, 2000a: 54).

Yeryüzünde Bir Melek romanının kahramanlarından Şefik, sevgilisi Raziye'nin evinin önüne sıkça gelerek onu görmek ve ona mektup vermek ister. Raziye'nin yaşadığı ev üç katlı bir konaktır. Sokak kapısının her iki tarafında cumbalar bulunmaktadır ve bu cumbalar yoldan geçen bir insanın eğilerek

geçmesini gerektirecek seviyede alçaktır. Raziye bu cumbalarda Şefik'in yolunu gözler. Bu şekilde birbirlerini görüp gizlice sohbet ederler, mektup alışverişinde bulunurlar (Ahmet Midhat Efendi, 2000j: 8).

Görüldüğü gibi Ahmet Midhat Efendi bir iletişim medyası olan mektubu birçok romanında gönderici-alıcı-mesaj boyutlarını vurgulayarak kullanır.

1.6. Fotoğraf Medyası

Fotoğrafın icadı Türk basın tarihinin ilk gazetesi *Takvim-i Vekayi*'nin 28 Ekim 1839 tarihli 186. sayısında halka duyurulur. *Ceride-i Havadis*'in 15 Ağustos 1841 tarihli 47. sayısında da ticari amaçla çoğaltılan fotoğraf makinelerinden söz edilir (Özendes, 2013: 15-16). Fotoğraf çalışmaları başlangıçta devlet adamlarının portrelerinin yanı sıra manzara, tarihi eser çekimleri, kıyafet ve meslek dizileriyle sınırlıyken yüz yılın sonlarına doğru amatör fotoğrafçılık ve basın fotoğrafçılığıyla daha geniş bir alana yayılır (Önen, 2016: 49). Müslümanlar dini yasaklar nedeniyle fotoğrafın ilk tanındığı yıllarda fotoğrafa pek sıcak bakmazlar ve fotoğrafçılar genellikle Hristiyanlar, özellikle de Ermeni ve Rumların uğraş alanı olur (Özendes, 2013: 37).

Fotoğraf, Ahmet Midhat Efendi'nin romanlarında medyalararasılık açısından incelenebilecek bir diğer önemli medyadır. Yazarın *Vah* ve *Bahçiyarlık* adlı romanlarında fotoğraf medyasını kurgu içerisinde önemli bir yeri vardır. *Bahçiyarlık* romanında romanın başkahramanlarından olan Senai, evlenmek istediği Nusret'e Madam Terniye aracılığıyla bir mektup ve mektupla birlikte bir fotoğrafını gönderir. Fotoğraf, Nusret Hanımın Senai'nin fiziksel dış özelliklerini yüz yüze görüşmeden önce görmesi ve kendisinde bir intiba uyandırması için gönderilmiştir. Nusret, kendisiyle evlenmek isteyen Senai'nin mektubunu okuyup fotoğrafını görünce evlilik fikrine sıcak bakar. Ahmet Midhat Efendi fotoğraf medyasına bu şekilde romanında yer vermiş, görsel yönü olan fotoğrafı medyalararası bir bağlamda bir edebiyat ürünü olarak kullanmıştır. Fotoğraf medyasının kullanıldığı bir diğer eseri, *Vah* romanıdır. Romanın kahramanlarından Behçet Bey, fotoğraf sanatını öğrenmek üzere Beyoğlu'nda bulunan Abdullah Kardeşler fotoğrafhanesine gider. Fotoğraf medyası bu şekilde mekân bağlamında işlev görür:

Kadın gittikten sonra Behçet Bey dahi yalısında durmadı. Hemen bir çifte kayak getirip kayak ile Beşiktaş'a çıktı ve oradan isticar eylediği arabaya râkiben Beyoğlu'na vardı.

Doğruca Abdullah Kardeşlerin fotoğrafya hanesine gitti. Zaten aralarında verilmiş olan bir kararı ihtar tavrıyla dedi ki:

-İşte bu saatten sonra çırağınızım. Fotoğrafya sanatını bana ne kadar çabuk öğretirseniz o kadar minnettarınız olacağım! (Ahmet Midhat Efendi, 2000i: 131)

Romanın kahramanlarından olan Ferdane Hanımın eline bir gün kılık kıyafeti düzgün, üstü başı temiz bir adam tarafından zarf tutuşturulur. Zarfın içerisinde bir mektup ve bir fotoğraf bulunmaktadır. Fotoğraf, görünüşte Ferdane Hanıma aittir. Mektuplardan birinde imza yerine vesikalık bir fotoğraf yapııştırılmıştır ve bu vesikalık fotoğraftaki kişi Behçet Beydir. Zarfı Ferdane Hanıma gönderen de yine Behçet Beydir. Fakat bu işte bir terslik vardır. Behçet Bey, öğrendiği fotomontaj hilesi ile Ferdane Hanımın fotoğrafı üzerinde değişiklikler yapmıştır. Ferdane Hanım, dikkati sayesinde bu durumu hemen fark eder:

Bu resim benim resmimin kopyesidir. Yani fotoğrafya camı önüne benim asıl resmimi koyarak aynını çıkarmışlar. Vakıa yapıştırılmış olduğu mukavva dahi benim resmimin mukavvasının aynı olup biraz da kirletilmiş, eskitilmiş ise de benim resmimin bir kenarında bir toplu iğne deliği vardı ki bunda yoktur. Bir de benim resmimin bir kenarı aynaya sokulup sıkıştırılmaktan boylu boyuna ezilmişti. Bunda o dahi yoktur. Nihayet resmimin gerdenindeki çifte benler asıl resim alındığı zaman güzelce çıkmamış idi de sonra bir kalem ucu ile onların üzerine siyah mürekkep ile birer nokta koymuştum. Bu resim benim resmim olsaydı işte parmağımı islatıp şöylece sildiğim zaman mürekkepten ibaret olan o noktalar çıkmalıydı. Halbuki bu resimde o noktalar fotoğraf rengi ile siyahlanmış olduğu için işte çıkmıyorlar.

-Ne kadar dikkat!

Vakıa Ferdane'deki dikkat pek büyük bir dikkattir. Vakıa Ferdane bu kadar dikkate dahi muktedir olacak erbâb-ı fikir ve iz'ândan idi. (Ahmet Midhat Efendi, 2000i: 138)

Behçet Beyin romanda fotomontaj hileleri yaparak Ferdane Hanım ile uğraşması noktasında Ferdane ile Despino arasında şöyle bir diyalog geçer:

-Behçet bu kere, bu suretle uğraşmayı azmettikten sonra daha neler yapabilir neler ki yalnız bana değil sabır ve metânet-i mücesseme addolunabilecek bir kimseye dahi dünyayı dar edebilir. Bir kere dikkatli baksana? Benim hiç böyle alafranga kıyafete girdiğim var mıdır? Böyle dekolte rubalanı sen bende gördün mü?

-Evet ben de ona şaşıyorum. Bunu nasıl yapmış?

-Ondan kolay hiçbir şey yoktur. Şu kıyafette bir kadın resmi almış, benim resmimden bir nüshanın başını kesip güzelce o resme yapıştırmış. Badehu resmi tekrar fotoğrafya ile alarak ve gerdenindeki ek yerini tashih eyleyerek işte böylece çıkarmış.

-Aman ya Rab! Ne şeytane? (Ahmet Midhat Efendi, 2000i: 159)

Ahmet Midhat Efendi görsel tarafı ön planda olan bu medya vasıtasıyla fotoğraf medyasını ve fotomontajı romanın kurgusuna taşıyarak dönemi için değerlendirildiğinde eserine farklı ve zengin bir içerik katmıştır.

Sonuç

Tanzimat dönemi, Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma serüvenine bağlı olarak Batı kaynaklı pek çok edebî türün de Türk edebiyatını doğrudan etkilediği bir dönemdir. Bu dönem roman, tiyatro, gazete, dergi, fıkra, deneme, tenkit gibi türlerin edebiyatımızda görülmeye başlandığı yıllardır. Çok eski çağlardan beri bazı görsellerin birer iletişim aracı olarak kullanılmasını, eski edebiyatta mesnevi sayfalarında derkenar olarak kullanılan minyatürleri, halk şiirinde âşıkların tasvirlerini saymazsak medya örneklerinin etkin olarak kullanıldığı dönem Tanzimat yıllarıdır diyebiliriz. Tanzimat döneminde verilen bazı eserlerin medyalararasılık tanımına tam olarak uyduğu görülebilir. Bu dönemde gazete; farklı edebî türlere bünyesinde yer vermesi, bu edebî türlerin tanıtımını yapıp örneklerini yayınlaması açısından medyalararasılık bağlamında son derece önem arz etmektedir. 19. yüzyıl, aynı zamanda fotoğraf, telgraf, telefon gibi her biri birer medya olarak kabul edilen farklı teknolojik gelişmelerin ortaya çıktığı ve Osmanlı Devleti'nde kullanılmaya başlandığı dönemdir. Tanzimat döneminde farklı medyaların romanın içerisinde kendisine yer bulması, roman-medyalararasılık ilişkisi ve romanın gelişmesi bakımından önemlidir. Namık Kemal, Sami Paşazade

Sezai, Şinasi gibi edebiyatçıların eserlerinde medyalararasılık bağlamında değerlendirilebilecek unsurlara rastlanır.

Pek çok edebî türde ve geniş bir konu yelpazesıyla eserler üreten Ahmet Midhat Efendi'nin romanları, medyalararasılık bağlamında zengin bir içerik sunar. Onun gazeteci kimliği romanlarının kurgusunu da önemli ölçüde etkilemiştir. Yazarın pek çok romanında gazete medyasına, İstanbul'da çıkan gazeteler vb. ile ilgili bilgilere ulaşmak mümkündür. Döneminin edebî faaliyetlerini yakından takip eden ve kendisi de aynı zamanda bir tiyatro yazarı olan yazar romanlarında tiyatro medyasından yararlanarak bu konuda medyalararasılık örnekleri oluşturmuştur. Bir iletişim medyası olan telgraf da Ahmet Midhat Efendi'nin romanlarında kendisine yer bulmuştur. Telgraf medyası, Ahmet Midhat Efendi'nin medyalararasılık bağlamında romanlarında kullandığı önemli medyalardandır. Bunun yanı sıra romanlarında medyalararasılık bağlamında mektup ve fotoğraf medyasını da etkin kullandığını söyleyebiliriz.

Türk romanında önemli bir yeri olan ve Türk edebiyatında romanın yerleşmesine yönelik çabalarıyla bu konuda öncü olarak kabul edilen Ahmet Midhat Efendi'nin farklı medyalar aracılığıyla medyalararasılık yöntemini kullanarak eserler üretmesi, onun Türk edebiyatında medyalararasılık yönteminin kullanılmasında başlangıç noktalarından birisi olarak kabul edilebileceğinin göstergelerinden biridir. Bu yönüyle eserleri farklı çalışma, sorgulama ve incelemelere açıktır.

Kaynakça

- Ahmet Midhat Efendi(2000a). *Babtiyarlık*. haz. Nuri Sağlam. Ankara: TDK Yayınları.
- Ahmet Midhat Efendi (2000b). *Dürdane Hanım*. haz. M. Fatih Andı. Ankara: TDK Yayınları.
- Ahmet Midhat Efendi (2000c). *Esrâr-ı Cinâyât*. haz. Ali Şükrü Çoruk. Ankara: TDK Yayınları.
- Ahmet Midhat Efendi (2000d). *Felâatun Bey ile Râkım Efendi*. haz. Necat Birinci. Ankara: TDK Yayınları.
- Ahmet Midhat Efendi (2000e). *Hayret*, haz. Nuri Sağlam. Ankara: TDK Yayınları.
- Ahmet Midhat Efendi (2000f). *Henüz 17 Yaşında*. haz. Nuri Sağlam. Ankara: TDK Yayınları.
- Ahmet Midhat Efendi (2000g). *Hüseyin Fellab*. haz. M. Fatih Andı. Ankara: TDK Yayınları.
- Ahmet Midhat Efendi (2003). *Jön Türk*. haz. Kâzım Yetiş. Ankara: TDK Yayınları.
- Ahmet Midhat Efendi (2000h). *Müşahadat*. haz. Necat Birinci. Ankara: TDK Yayınları.
- Ahmet Midhat Efendi (2000i). *Vah*. haz. Kâzım Yetiş. Ankara: TDK Yayınları.
- Ahmet Midhat Efendi (2000j). *Yeryüzünde Bir Melek*. haz. Nuri Sağlam. Ankara: TDK Yayınları.
- Ahmet Midhat Efendi (2002). *Demir Bey yahut İnkışâf-ı Esrâr*. haz. M. Fatih Andı. Ankara: TDK Yayınları.
- Aktulum, K. (2000). *Metinlerarası İlişkiler*. Ankara: Öteki Yayınevi.
- Andı, M. F. (2006). “Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Beykoz”. *İlmî Araştırmalar Dergisi*. 21, 7-14.
- Antakyalıoğlu, Z. (2013). *Roman Kuramına Giriş*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Arslan, F. (2016). “Metinsel Melezleşmeye Doğru Medya/Medyalararasılık ve Öte Türler”. *International Journal of SocialScience*. 52, 49-56.
- Bingül, Ş. (2020). “Osmanlı Devleti'nde İletişim Araçlarının Kontrolü: Telefon Tevkifleri”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*. 21, 293-320.
- Canatak, A. ve Bulduk, N. (2019a). *Dijital Çağ Türk Edebiyatı ve Medyalararasılık Tartışmaları*. İstanbul: Hiperyayın.
- Canatak, A. ve Bulduk, N. (2019b). “Çağdaş Türk Edebiyatında Medyalararasılık Yöntemi ve İlgili Kavramların Değerlendirilmesi”. Hasan Çiftçi (Ed.), *Yeni Yüzyılda İletişim Araştırmaları* içinde (63-127). Ankara: İksad Yayınevi.
- Canatak, A. ve Bulduk, N. (2021). “Medyalararasılık ve Elektronik Edebiyat Bağlamında Enis Batur'un Acı Bilgi Romanı”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. (9) 123. 84-105.
- Çapanoğlu, M. S. (1964). *İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmet Midhat*. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Çıkla, S. (2009). “Tanzimat'tan Günümüze Gazete-Edebiyat İlişkisi”. *Türkbilgi Dergisi*. 18, 34-63.
- Dayanç, M. (2017). “Bir Yenileşme Dönemi Aydını Olarak Ahmet Midhat Efendi”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 47, 81-96.
- Esen, N. (2012). “Ahmet Midhat'ın Okuyucusu”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. Sayı: XLVII
- Enginün, İ. (2000). *Araştırmalar ve Belgeler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Finn, R. P. (2003). *Türk Romanı- İlk Dönem*. trc. Tomris Uyar. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Gökçek, F. (2007). “Ahmet Midhat Efendi'nin Hikâye ve Roman Anlayışı”. *Ahmet Midhat Efendi El Kitabı*. ed. Mustafa Armağan. İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları.

- Hut, D. (2016). “İstanbul Haberleşme Tarihi”. Antikçağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, (VI, 536-559). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Kayaoğlu, E. (2006). “Murathan Mungan’ın Paranın Cinleri’nde Medyalararasılık”. *Bellek, Mekân, İmge Prof. Dr. Nilüfer Kuruyazıcı’ya Armağan*. (Yay. Haz. M. Karakuş ve M. Oralış). 103-111. İstanbul: Multilingual.
- Kayaoğlu, E. (2009). *Edebiyat Biliminde Yeni Bir Yaklaşım: Medyalararasılık*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Keskin Ö. ve Sönmez A. (2009). “Telgrafın Osmanlı İmparatorluğunda Yayılması: Çanakkale Telgraf Hattı Örneği”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 0/25, 67-81.
- Korkmaz, F. (2012). “Ölümünün 100. Yılında Büyük Bir Romancıyı Anmak”. *International Journal of SocialScience*. 5/ 5, 201-207.
- Okay, O. (2012). “Bir Hâce-i Evvel’e İhtiyaç Vardı, Ahmet Midhat Bu Rolü Üstlendi”. *Türk Edebiyatı Dergisi*. 470, 4-9.
- Önen, F. (2016). *Osmanlı Devleti’nde Fotoğrafçılığın Gelişimi ve Fotoğrafın Tarihsel Kaynak Değeri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özendes, E. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Fotoğrafçılık 1839-1923*. İstanbul: Yem Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (1988), *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi
- Yılmaz, D. (2011). *Roman Kavramı ve Türk Romanının Doğuşu*, Ankara: Kesit Yayınları.

Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD

Van Journal of Humanities and Social Sciences -VJHSS

Savaşların Sivillere Etkileri (1587-1629 Osmanlı-Safevî Mücadelesi Örneği)

Effects of Wars on Civilians (1587-1629 Ottoman-Safavid Struggle Example)

Mehmet DEMİRTAŞ*

Öz

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de savaşların en çok etkilediği kitlelerin savaş dışı unsurlar yani siviller olduğu son yaşanan gelişmeler bir kez daha göstermiştir. Özellikle Rusya'nın Ukrayna'yı işgali ile başlayan Rusya-Ukrayna mücadelesinde de bu durumu görmek mümkündür. Şah I. Abbas Mirza dönemine denk gelen 1587-1629 yılları arasında Osmanlı Tahtında III. Murad (1574-1595), III. Mehmed (1595-1603), I. Ahmed (1603-1617), I. Mustafa (1617-1618/1622-1623), II. Osman (1618-1622), IV. Murad (1623-1640) bulunmuştur. 1587-1629 yılları arasında Osmanlı Devleti ile Safevîler arasında da çok sayıda savaş meydana gelmiş ve bu savaşlar sivillerin büyük zorluklar yaşamasına sebep olmuştur. Bu süreçte binlerce insan hayatını kaybetmiş veya yaralanmışken, binlercesi yurdunu terk ederek göç etmek zorunda kalmıştır. Yine bu savaşlar sebebiyle yerleşim yerleri yağmalanmış, yıkılmış, insanların geçim kaynaklarının başında gelen tarım alanları tahrip edilmiş, zirâî üretim yıllar boyu kesintiye uğramıştır. Her iki tarafın, sivillerin hayatını çekilmez hale getiren faaliyetlerinin yanı sıra özellikle savaşların oluşturduğu güvensiz ortamdan kaynaklanan iç karışıklardan da bu durumu daha da zorlaştırdığı görülmüştür. Bu çalışmada 1587-1629 tarihleri arasında Osmanlı Devleti ile Safevîler arasında meydana gelen savaşların yaşandığı süreçte, her iki ülkedeki sivillerin hayatı üzerindeki etkileri, örnek olaylar üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şah I. Abbas Dönemi, Osmanlı-Safevî Savaşları, Sivillerin Hayatı, Yerleşim Yerlerinin Tahribatı, İç Karışıklıklar

Abstract

Recent developments have shown once again that the masses most affected by wars today, as in the past, are non-combat elements, namely civilians. It is possible to see this situation especially in the Russia-Ukraine struggle, which started with the occupation of Ukraine by Russia. Between the years 1587-1629, which coincides with the period of Shah Abbas I Mirza, III. Murad (1574-1595), III. Mehmed (1595-1603), Ahmed I (1603-1617), Mustafa I (1617-1618/1622-1623), II. Osman (1618-1622), IV. Murad (1623-1640) was found. Between the years 1587-1629, many wars took place between the Ottoman Empire and the Safavids, and these wars caused great difficulties for the civilians. While thousands of people lost their lives or were injured in this process, thousands of them had to leave their homeland and migrate. Again, because of these wars, settlements were looted and destroyed, agricultural areas, which are the main sources of livelihood of

* Prof. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, demirtasm@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3163-8803.

Atıf için: Demirtaş, Mehmet (2022). "Savaşların Sivillere Etkileri (1587-1629): Osmanlı-Safevî Mücadelesi Örneği". *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD*. 3: 41-56.

people, were destroyed, and agricultural production was interrupted for years. In addition to the activities of both sides that made the lives of civilians unbearable, it was seen that the internal turmoil caused by the insecure environment created by the wars made this situation even more difficult. In this study, the effects of the wars between the Ottoman Empire and the Safavids during the reign of Shah Abbas I on the lives of civilians in both countries were tried to be evaluated through case studies.

Keywords: The Period of Shah Abbas I, Ottoman-Safavid Wars, Civilian Life, Destruction of Settlements, Internal Conflicts

Giriş

Osmanlı-Devleti ile Safevîler arasında 1587-1629 tarihleri arasında yaşanan savaşlar döneminde Safevî tahtında Şah I. Abbas Mirza bulunmaktaydı. Şah Tahmasb'ın torunu ve Şah Muhammed Hudabende'nin oğlu olan Şah I. Abbas Mirza, babasının valiliği sırasında 1571'de Herat'ta dünyaya gelmiştir. Şiraz Valisi olan Muhammed Hudabende, II. İsmail'in ölümünden sonra Türkmen Emirlerinin desteği ile Safevî tahtına çıkmıştır. Şahın gerek çok dirayetsiz bir yönetici olması gerekse gözlerinin iyi görmemesi, devlet yönetiminde karısı Begüm'ün yanı sıra Türkmen emirlerinin de söz sahibi olmasına yol açmıştır. Begüm'ün 1579'da Horasan emirleri tarafından öldürülmesi ile bu beylerin etkisi daha da artmış ve henüz 10 yaşında olan Abbas Mirza Safevî tahtına çıkarılmış ancak beyler arasındaki mücadele sebebiyle bu durum uzun süreli olmamıştır. Abbas Mirza'nın gerçek saltanatı 17 yaşında iken 1587 yılında başlamıştır (Sümer, 1988: 17).

Safevî tahtına oturan Şah Abbas Mirza'nın dış politikada çok önemli meselelerle karşı karşıya kaldığı bilinmektedir. Bu çerçevede Şah I. Abbas'ı dışarıda en çok meşgul eden konu Safevî devletinin doğuda ve batıda uğramış olduğu toprak kayıpları idi. Şah I. Abbas Mirza Safevî tahtına çıktığında Osmanlı Devleti'nin başında III. Murad bulunmaktaydı. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan üzerindeki baskıları artmıştı. Nitekim 1590'da İstanbul'da imzalanan Ferhat Paşa antlaşmasıyla Azerbaycan, Gürcistan, Dağıstan, Şirvan, Karabağ, Gence, Bağdat, Luristan, Kürdistan, Tebriz, Karacadağ, Nihavend, Şehrizar bölgeleri Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir (Gündüz, 2008: 454; Bayatlı, 1999: 188; Kütükoğlu, 1993: 203-204).

Şah I. Abbas Mirza'nın, tahta çıktığında içeride öncelikli olarak bazı sorunlarla uğraşmak zorunda kaldığı görülmektedir. Bu çerçevede ilk anda düzeni sağlaması gerekmişti. Bu maksatla düzen için tehdit olarak gördüğü Ali Kuli Han, Esmâ Han ve Solak Mehmed Han gibi ümerâdan önemli kişileri öldürmüş, ailesinden birçok kişiyi hapsedmişti. Bunun yanı sıra savaşa hazırlık yapmak üzere babasını on bin askerle Horasan'a göndermiş ve kendisi de asker toplamaya başlamıştı (BOA. DVNS. MHM. d-63/24, 15 Safer 996/15 Ocak 1588, BOA. DVNS. MHM. d-63/25, 15 Safer 996/15 Ocak 1588. BOA. DVNS. MHM. d-63/63, 15 Safer 996/15 Ocak 1588, BOA. DVNS. MHM. d-63/65, 22 Safer 996/22 Ocak 1588, BOA. DVNS. MHM. d-63/58, 23 Rebiyyülevvel 996/21 Şubat 1588).

Bu arada düzenli ve modern bir ordu kuran Şah Abbas yönetim merkezini de Kazvin'den İsfahan'a taşımış ve burada çok önemli imar faaliyetleri gerçekleştirmişti. Avrupa ile ticarî faaliyetleri geliştirerek, devletin gelirlerini ve refah seviyesini arttırmaya başlayan Şah Abbas, böylece devletini dünya siyasetinde daha etkin bir duruma getirmeye çalışmıştır. Bu maksat doğrultusunda önce iç güvenliği sağlamayı, yeni yollar yaptırarak iç ticareti canlandırmayı başaran Şah Abbas, Hıristiyan tüccarlara sağladığı kolaylıklarla da İran'ın dış ticaretini geliştirmeye gayret etmiştir (İskender Bey Münşî, 2019: 43; Nejad, 1986: 66, 68, 76, 77; Savory, 2021: 86; Aydoğmuşoğlu, 2012: 366; Haneda,

2016: 126). Bu dönemde İngiliz ve Hollandalı tüccarların başkentte temsilcilik açmalarına izin verilmiş ve onlara ayrıca geniş kapitülasyonlar tanınmıştır (Gündüz, 2008: 454). Böylece Şah Abbas'ın, elden çıkmış bulunan toprakları geri alması için şartlar daha elverişli hale gelmiştir.

Safevî tarihinin en kudretli şahlarından biri olan I. Abbas Mirza saltanatının ilk yıllarında Osmanlı Devleti'ne bazı tavizler vererek zaman kazanmaya çalışmış ve bu süre zarfında Safevî Devletini güçlendirmeye gayret etmiştir. Osmanlı Devleti ile yapılan Ferhat Paşa Antlaşması ile batıdan gelebilecek tehlikelerden şimdilik kurtulmuş olan Şahın bundan sonraki hedefi, ülkedeki iç isyanları bastırmak olmuştur. Bununla birlikte Safevî tahtında tam bir istikrar sağlanmışken Osmanlı tahtında aynı dönemde, I. Mustafa iki kez olmak üzere altı kez padişah değişikliği yaşamıştı. Osmanlı Devleti bu dönemde bir taraftan içerideki çeşitli isyan hareketleri ile uğraşırken bir taraftan İran savaşlarının yanı sıra Avusturya ve Lehistan Savaşlarında başarı elde etmeye gayret etmekteydi. Dolayısıyla Osmanlıların da barış yapmaya ihtiyacı vardı. Hatta Osmanlı Devleti'nin bir barışa adeta mecbur olmasının çok kuvvetli gerekçeleri mevcuttu. Bu gerekçeler aynı zamanda, savaşların sivillerin hayatı üzerindeki etkilerini açıklamaya yarayacak türdendir.

Osmanlı Devleti uzun süren seferler sebebiyle mali açıdan sıkıntıya girmişti. Ancak konumuz bakımından daha önemli olanı ise, ele geçirilen ülkelerden elde edilecek kazancın, bu ülkelerdeki reyanın perişan vaziyeti sebebiyle onların muhafazası için yapılan masrafı karşılayamamasıydı. Çok geniş topraklar ele geçirildiği halde buralardan elde edilen gelirin, buradaki halkın masraflarını karşılamaya yetmemesi, halkın sefaletinin derecesini göstermesi bakımından önemlidir. Savaş bölgelerindeki askerlerin firarı ve zaman zaman isyanı da aynı zamanda sivilleri de mağdur etmekteydi (Kütükoğlu, 1993: 195).

Şah Abbas öncelikle, bu dönemde İran'ın batı ve kuzeybatı kesimlerinde, Osmanlı Devleti'nin ilerlemesine zemin hazırlayan (Soofızadeh, 2018: 168) ve doğuda Horasan bölgesine sürekli saldırı düzenleyen Özbekleri etkisiz hale getirmiştir (İskender Bey Münşî, 2019: 43; Nejad, 1986: 66, 68, 76, 77; Savory, 2021: 86; Aydoğmuşoğlu, 2012: 366; Haneda, 2016: 126). Artık Şahın hesabı, Osmanlıya kaptırılmış olan toprakları geri almaktı. Ne var ki, bunun için şartların daha elverişli hale gelmesi gerekmiştir. Nitekim Şah I. Abbas'ın, 1588 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin eline geçmiş bulunan toprakların geri alınması için faaliyetlerini yoğunlaştırdığı görülmektedir. Bu dönemde Şah, Tebriz ve Van başta olmak üzere bölgede Safevî hâkimiyetini tesis etmek için Osmanlı Devleti'nin kontrolünde bulunan topraklara çeşitli saldırılar düzenlemiştir (Gündüz, 2008: 454).

Şah Abbas'ın, Osmanlı Devleti ile yapılmış bulunan barış antlaşmasını bozarak topraklarını geri almaya çalışması için Osmanlı'nın iç işlerinin bozulmasını, sınır boylarında bazı karışıklıkların meydana gelmesini ve güvenliğin zedelenmesini beklediği görülmektedir. Bu çerçevede Erivan muhasarası sırasında Anadolu'daki bazı oymakların Şah Abbas'a katılmaları, Celâlî İsyanları, Kürtlerin ayaklanması, sınır boylarındaki paşaların ve hâkimlerin Kızılbaşlara uygunsuz davranmaları Osmanlı'nın içişlerinin karıştığını gösteren emareler olarak kabul edilebilirdi (Hasanî, 2003: 23).

Savaş Şartlarının Doğurduğu Sonuçlar ve Sivillerin Yaşadığı Sıkıntılar

Savaşların, sivillerin hayatını zorlaştıran en ciddi tehditler olduğu açıktır. Osmanlı-Safevî çatışmalarının meydana geldiği süreçte bu tehditler savaş ihtimali ile birlikte ortaya çıkmakta ve savaşların başlaması ile de artarak devam etmekteydi. Bu durum savaşların sona ermesinden yıllar sonra bile sürmekteydi. Osmanlı-Safevî Savaşları arifesinde halkın sefaletine yol açacak olan ilk uygulamalar vergilerin arttırılması olmuştur. Bu anlamda Osmanlı memleketinde tekalif-i divâniye vergilerinde büyük bir artış meydana geldiği gibi bu vergi sürekli alınmaya başlamıştır. Bu dönemde gerek merkezi otoritede meydana gelen gevşeme gerekse taşrada, savaş ortamının da bir sonucu olarak disiplinin bozulmuş olması yerel yöneticilerin ve görevlilerin kural tanımayan davranışlarında bir artış meydana getirmişti. Bu dönemde vergi memurlarının halktan fazla para almaları da sürekli gündemi meşgul etmiş ve halkın ödeme gücünün neredeyse tamamen ortadan kalktığı görülmüştür (İnalçık, 2000: 138-139; Akdağ, 1999: 57, 281, 290). Savaş ortamının doğurduğu olumsuz ekonomik şartlar İran'da da, Osmanlı memleketindekine benzer bir durumun ortaya çıkmasına yol açmıştı. Osmanlı Devleti ile Safevîler arasında XVII. yüzyıl başlarında meydana gelen savaşlar dolayısıyla İran'da vergilerde büyük artış meydana gelmiştir (Arakel, 2005: 32-33).

Savaşların şartlarının hüküm sürdüğü ortamda sadece karşı tarafın askerleri değil aynı zamanda devletlerin kendi askerleri de çeşitli taşkınlıklar yaparak yerleşim yerlerine ve halka büyük zararlar vermektedir. Nitekim Tebriz'de bulunan Osmanlı askerleri arasında büyük bir zahire darlığı meydana gelmişti (BOA. DVNS. MHM. d-61/76, 14 Receb 994/01 Temmuz 1586). Dolayısıyla açlık tehlikesi ile karşı karşıya kalan askerlerin çeşitli sıkıntılara sebebiyet verebileceklerine dair en iyi örneklerden biri, Osmanlı ordusunda görev yapmakta olan bazı askerlerin ihtiyaçları karşılanamadığı için yaptıkları taşkınlıklar ve bunun doğurduğu sonuçlardır. Bu süreçte Tebriz muhafazasında bulunan sipahiler ve yeniçeriler ile bazı eşkiyalar gruplar halinde Revan'a saldırarak büyük zararlar vermektedirler. Bu saldırılar sonucunda ticarî hayatın kesintiye uğradığı anlaşılmaktadır. Bu durumun anlatıldığı bir arşiv kaydında, yaşanan mezâlimin tarihte benzerinin görülmediği, söz konusu kişilerin saldırıları sonucunda çarşı-pazarın kapandığı ve halkın yerlerini terk ettiği vurgulanarak, bunun sonucunda memleketin boşaldığı bilgisi verilmektedir (BOA. DVNS. MHM. d-63/49, 25 Muharrem 996/26 Aralık 1587. BOA. DVNS. MHM. d-63/62, 15 Safer 996/15 Ocak 1588, BOA. DVNS. MHM. d-63/64, 15 Safer 996/15 Ocak 1588).¹

Benzer bir durumun Van'da da yaşandığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Buna göre o esnada Van'da bulunan Tebriz Kadısı Muslihiddin'in arızasında, Tebriz sipahi ve yeniçerilerinin akın akın Van'a gelerek halka yönelik saldırılar gerçekleştirdikleri, mallarını gasp ettikleri, halkın bundan dolayı perişan duruma düştüğü ve Van'ı terk ettiği, dolayısıyla şehrin harabeye döndüğü vurgulanmaktadır. Kadı, aynı zamanda Cafer Paşa'nın barıştan yana olmadığı yönünde iddialar da ileri sürerek, şayet Van muhafazası o esnada Van'da bulunan Karaman Beylerbeyi Mehmed Bey'e verilirse halkın üzerindeki

¹ "Kürdistan'da olan mezalim ve fitrat tarihte olmamıştır. Tebriz'de olan sipahi ve yeniçeriler ve sair eşkiya bölük bölük Revan'ı vurup avrat ve oğlan çekip fesat etmekle çarşı ve pazar kapanıp reaya firar edip memleket hali kalmıştır". Bu durumun önüne geçmek için çeşitli tedbirler alınması kararlaştırılmıştı. Bu çerçevede bölgede görevli askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli para ve zahire sevk edilmişti. Bunun yanı sıra özellikle kış mevsimini ve sefer zamanlarını beklemezsizin gerekli zahirenin uygun zaman ve şartlarda temin edilmesi ve israfın önüne geçilmesi için Ferhad Paşa ile işbirliği yapması, Tebriz Muhafızı Cafer Paşa'dan istenmişti.

zulmün sona ereceğini ön görmüştü. Bu sırada mevsim şartları da durumu daha fazla zorlaştırmıştı. Zahire temini için halkın yanı sıra yük hayvanlarına, ip ve çuvala ihtiyaç vardı. Bunların temini kış mevsiminde mümkün değildi. Zahire temin edildikten sonra mağduriyetin ortadan kalkacağı, ancak zahire teminin zamanında yapılmasının şart olduğu ifade edilerek, zahirenin zamanında ambarlara konulmaması halinde özellikle kış mevsiminde ve düşmanın harekete geçtiği sırada ciddi sıkıntılar yaşanacağı vurgulanmıştır (BOA. DVNS. MHM. d-63/49, BOA. DVNS. MHM. d-63/62, 10 Safer 996/10 Ocak 1588).

Bu sebeple Safevî ordusu harekete geçmeden önce bazı tedbirlerin alınması ihtiyacı doğmuştur. Bu çerçevede Şah I. Abbas Mirza'nın faaliyetlerine engel olmak için öncelikle Şahın niyetinin ne olduğunu anlamak oldukça önem arz etmekteydi. Nitekim Doğu Vilâyetleri Serdârı Ferhad Paşa'nın en önemli görevleri arasında bu durum gelmiştir. Ferhad Paşa bunun için bölgede keşif faaliyetleri yaparak durumu anlamaya çalışmış, bir taraftan da casuslar görevlendirerek bilgi almak istemiştir. Edindiği bilgileri merkeze ileten Ferhad Paşa, bu konuda henüz kesin bir kanaate varamadığını, Şah I. Abbas'ın Horasan'dan Kazvin'e geldiğini ancak niyetinin ne olduğunun henüz anlayamadığını bildirmiştir. Bu konuya dair çeşitli arşiv kayıtları mevcuttur. Tebriz Muhafızı Cafer Paşa'ya gönderilen bir emirde bu duruma işaret edilerek, Şah Abbas'ın niyetinin barış mı yoksa savaş mı olduğu yönünde kesin bir bilginin olmadığı şeklinde ifadeler yer almaktadır (BOA. DVNS. MHM. d-63/49). Ancak buna rağmen gerekli tedbirlerin alınması, olası bir saldırıda hazırlıksız yakalanmasının önüne geçebileceğinden gerekli hassasiyet gösterilmişti. Bu sebeple Ferhad Paşa, Şah I. Abbas'ın muhtemel saldırılarına karşı direnç oluşturmak amacıyla bölgedeki kaleleri güçlendirme yoluna gitmiştir (BOA. DVNS. MHM. d-63/52, 23 Safer 996/23 Ocak 1588, BOA. DVNS. MHM. d-64/573, 29 Cemaziyelahir 996/26 Mayıs 1588).

Cafer Paşa da ayrıca birtakım tedbirler alarak hazırlıklı olmaya gayret etmekteydi. Bu maksatla Van bölgesindeki ümerâya mektuplar göndererek hazır bulunmalarını istemiş ve gaflet içinde olmamaları konusunda onları uyarılmıştı. Yine Erciş'teki ambarlarda bulunan zahirenin Tebriz'e nakledilmesi, Diyarbekir'den on altı bin kile nüzülün onun yerine konulması talimatını vermişti. Ayrıca Tebriz'de bulunan silahların da kullanılamaz hale gedildiği, bu sebeple bin kantar barut ve bin adet tüfek gönderilmesi istenmişti (BOA. DVNS. MHM. d-63/62). Böylece bir taraftan halkın sefaletini arttıran askerlerin ihtiyaçlarını karşılayarak onlardan kaynaklanan sıkıntıların önüne geçmek diğer taraftan da onları savaşa hazır hale getirmek istemişti

Savaş ihtimali belirdiğinde özellikle ülkede düzen ve disiplinde bozulmalar görüldüğünden, bu durum beraberinde bir takım şiddet olaylarını getirmekteydi. Bu durum Osmanlı ülkesi için de geçerliydi. Nitekim bu şartlar altında memleketin çeşitli yerlerinde ortaya çıkan Celâlî isyanlarının giderek yaygınlaştığı ve bu durumun sivillerin hayatını çekilmez hale getirdiği görülmektedir. Bu çerçevede Celâlî asilerinin halkın mallarını yağmaladığı, yerleşim yerlerine zarar verdikleri sıklıkla görülen bir durum olmuştur (Arakel, 2005: 32-33). Savaş ortamının daha da körüklediği Celâlî olayları, Andolu'da halkın mağduriyetini daha da arttırmıştı. Ağrı bölgesindeki neredeyse bütün yerleşim birimlerinde şiddet olayları yüzünden çok sayıda insan hayatını kaybetmiş, binlercesi memleketini terk ederek başka yerlere göç etmişken, araziler ve ekili alanlar talan edilmiş, hayvanlara el konulmuştu. Anadolu şehirlerinin birçoğunda benzer durumlar yaşanmış, halk perişan bir vaziyete düşmüştü. 1606-1610 yılları arasında yaklaşık dört yılı aşkın bir süre kıtlıklar hüküm sürmüştü, fakirlik had safhaya

ulaşmıştı. Öyle ki, söz konusu bölgelerde ölü eti yemek zorunda kalındığına dair iddialar bile mevcuttur (Arakel, 2005: 68-72).

Halkın mağduriyetine yol açan başka bir mesele de devlet görevlilerinin istismarlarıydı. Ordu seferde bulunduğu Anadolu'da Celâlî İsyânlarını yatıştırmak üzere görevlendirilen il erleri ve bazı vilâyet idarecileri düzeni sağlamak yerine tersine halkı soymaya ve eziyet etmeye başlamışlardı. Bu durum şehirlerde, kasaba ve köylerde halkın mağduriyetini daha da artırmıştı. Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde, kasaba ve köylerinde gerek bu istismarlar gerekse Celâlî şiddeti sebebiyle köylüler tarım yapmaktan vaz geçerek leventliğe başlamışlardı. Kars, Çıldır gibi sınır bölgelerinde İran savaşlarının başladığı günden itibaren kapıkulu zorbalığı zirveye çıkmıştı. Bu asker grupları görev yaptıkları yerlerde halkı soymakta ve eziyet etmekteydiler. Gerek kargaşa ortamı gerekse üretimin düşmesi kıtlık ve hayat pahalılığını beraberinde getirmişti. Nitekim 1607'de alınan bir kararla hububat alım ve satımı vesikaya bağlanmıştı (Akdağ, 1999: 57, 58, 281, 290, 455).

Osmanlı-Safevî savaşlarında özellikle sınır eyaletleri ve Azerbaycan büyük bir tahribata uğramaktaydı. Savaş alanı haline gelen ve iki devlet arasında sıklıkla el değiştiren bu bölgelerde yaşayan halkın büyük zorluklar yaşaması kaçınılmaz olmuştur. Osmanlı-Safevî savaşlarının önemli bir bölümü Azerbaycan topraklarında meydana gelmiştir. Bu sebeple Azerbaycan'da birçok bölge tahrip olmaktadır. Özellikle orduların geri çekilmesi sürecinde düşman ordularının yararlanmasını engellemek üzere geçilen bölgelerdeki adeta her şey yok edildiğinden söz konusu yerler harabe haline gelmekteydi. Dolayısıyla kendi coğrafyasında yaşama imkânını kaybeden insanların başka yerlere göç etmesi kaçınılmaz olmuştu. XVII. yüzyıl başlarındaki Osmanlı-Safevî savaşları yüzünden Azerbaycan ahalisinin önemli bir kısmı yaşadığı yerleri terk ederek başka yerlere göç etmişti (Aydoğmuşoğlu, 2011: 265). Bu savaşların yaşandığı dönemde Osmanlı ordusunun harekât sahasında yaşamakta olan Şiî nüfus Osmanlı idaresi altına girmek istemediğinden, bulunduğu yerleri terk ederek göç etmiş, parasız ve erzaksız kalan Osmanlı askerlerinin köylüye yaptığı zoralmalar tarımsal faaliyetlerde belirgin bir çöküşe yol açmıştı (İnalçık, 2000: 138-139). Halkın göç etmek dışında bir seçeneğinin kalmamasına yol açan olaylara örnek teşkil edebilecek başka bir gelişme de 1610 tarihinde yaşanmıştır. Kuyucu Murat Paşanın Celâlî olayları dolayısıyla başlattığı harekâtı haber alan Şah Abbas, Erivan Beylerbeyi Emir Gûna Han ve Karabağ Beylerbeyi Muhammed Han'a emir vererek, Erzurum-Van arasındaki tüm ekili alanları tahrip etmelerini istemişti (Aydoğmuşoğlu, 2011: 265). Şah Abbas da ordusuyla harekete geçerek Erzurum yolu üzerindeki bütün şehir ve kasabaları yakıp yıkmıştı (Nejad, 1986: 178). Dolayısıyla halkın en önemli geçim kaynağı olan tarımsal faaliyetler bu coğrafyada da durma noktasına gelmiş ve geçim derdine düşen bölge ahalisi başka yerlere göç ederek hayatta kalmak için mücadele vermeye başlamıştı.

Savaşlar arifesinde ve süresinde ordular tarafından seferin yapılacağı bölgelerde halkın mağduriyetine yol açan yağma hareketleri sıklıkla görülen bir durumdu. Cafer Paşanın Revan bölgesinde gerçekleştirdiği yağma faaliyetini bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Buna göre ikinci Acem seferine katılmak üzere harekete geçen Hadım Cafer Paşa ordusu ile beraber Revan ve Gence bölgesini yağmalayarak tahrip etmiştir (Özçelik, 2021: 142, 143). Yine Cigalazâde Sinan Paşa Hemedan bölgesine, Hemedan hâkimi Şamlu Korhmas Han'a karşı sefere çıktığı sırada şehri ele geçirdikten sonra yağmalamış, halk perişan bir vaziyette ovalara ve ıssız yerlere kaçmak zorunda kalmıştı. Benzer uygulamalar İranlılar tarafından da yapılmaktaydı. Bunlardan biri Şah I. Abbas'ın Tekelu aşireti ile ilgili aldığı karar ve yaptığı uygulamaydı. Buna göre Osmanlı Devleti'nin safına

geçtikleri için Tekelu Aşireti mensuplarının cezalandırılmasına ferman çıkaran Şah I. Abbas bu aşirete mensup çok sayıda kişiyi öldürmüştü (İskender Bey Münşî, 2019: 39, 192, 193).

Osmanlı-Safevî savaşlarının oluşturduğu kargaşa ortamında Özbeklerin Safevî ülkesindeki taşkınlıklarında da artış meydana geldiği görülmektedir. Bu dönemde Safevîlerle Özbekler arasındaki mücadelelerde de birçok kez siviller zarar görmüş ve Özbekler yerleşim yerlerini yağmalamışlardı. Özellikle Özbeklerin Herat şehrini ve kalesini kuşattığı dönemlerde şehirde büyük bir sefalet meydana gelmiş, hastalıklar ve ölümler vukû bulmuştu. Kuşatmanın uzaması sebebiyle şehirde yiyecek sıkıntısı baş göstermiş, hastalıklar artmış, hastalık halktan askerlere, onlardan da seçkin zümreye sıçramıştı. Her gün birçok Türk ve Tacik bu hastalıktan hayatını kaybetmişti. Nihayet şehir Özbekler tarafından ele geçirilmişti. Özbek Hanı Abdullah, teslim olmaları karşılığında kendilerine dokunmayacağına söz verdiği halde kaleden dışarı çıkıp teslim olan Kızılbaşları öldürmekten kaçınmamıştı. Hatta Abdullah Han bütün Kızılbaşların öldürülmeleri emrini vermiş, emir yerine getirilirken o kadar ileri gidilmişti ki, Kızılbaşlarla birlikte onlara muhalif ve Özbeklerle aynı mezhepten olmalarına rağmen bazı Tacikler de öldürülmüştü. Bununla da yetinmeyen Özbekler şehri yağma etmişlerdi. Şamlu Aşiretinin kadın ve çocukları esir edilerek Maverâünnehir'e götürülmüşlerdi. Askerler Şamlu eşrafının kadınlarını, takılarının ve eşyalarının yerlerini söyletmek için işkenceye tabi tutmuşlardı. Bunların birçoğu takılarını ve elbiselerini vererek çıplak kalmış, buna rağmen bu beladan çok az insan kurtulabilmişti. Bunlar da çeşitli yerlerde saklanarak ve geceleri de buldukları yerlerden çıkıp ovalara kaçarak canlarını kurtarmayı başarmışlardı. Bunun yanı sıra bu süre zarfında rafizî öldürmek yaygın hale gelmiş, bir kısım sünnî de rafizî diye öldürülmüştü. İftiralarla birçok insan rafizî diye şikâyet edilmiş ve Hanefî kadı da bunların idamına karar vermekte bir sakınca görmemişti. Özbeklerin Meşhed bölgesindeki zulmünün önüne geçmek için âlimler Abdullah Han'a mektuplar yazarak onu bu gayri insanî faaliyetten vaz geçirmeye çalışmışlardı. Ancak Meşhed tamamen Özbeklerin eline geçtiğinde Özbek komutanı Abdülmümin Han tarafından şehirde büyük çaplı katliamlar yapılmış, çok sayıda âlim, seyyid bu esnada hayatını kaybetmişti. Malları ellerinden alındıktan sonra siviller işkencelerle öldürülmüş, kutsal mekânlar yağmaya tabi tutulmuştu (İskender Bey Münşî, 2019: 14-17, 47, 170).

Meşhed şehrini yağmaya tabi tutan Abdullah Han'ın askerleri Şiîler için kutsal mekânlar arasına yer alan sekizinci İmam Rıza'nın türbesini yağmalamaktan kaçınmamışlardır (Aydoğmuşoğlu, 2011: 266). Bu sırada Kuran-ı Kerimler başta olmak çok değerli kitapların bulunduğu kütüphaneler yağmalanmış, kitaplar yakılmıştı. Yağma bittiğinde çok az sayıda insan şehirden sağ çıkmayı başarmıştı. Sağ kurtulabilenler daha sonra geri döndüklerinde yeni baskılara maruz kalmış, kadınlar ve çocuklar esir olarak Maverâünnehir'e götürülüp satılmıştı. Yine Safevîlere ait Sebzvar şehrini ele geçiren Özbeklerin şehirdeki süt çocuklarını dahi katlettikleri bilgisi kaynaklarda yer almaktadır (İskender Bey Münşî, 2019: 14-17, 47, 170). Özbek Hanı II. Abdullah'ın, ele geçirdiği bölgeleri yağmalayarak halkın mağduriyetine yol açan bu davranışları Şah I. Abbas tarafından Osmanlı Devleti'ne şikâyet edilerek durumun önüne geçilmeye çalışılmıştır (Selânikî, 1999: 216, 217). Bunun üzerine Ferhat Paşa Özbeklerden, Safevîlere yönelik saldırılarını durdurmalarını istemişti (Kılıç, 1999: 55).

Özbekler Şah I. Abbas tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra şahın orduları daha rahat hareket etme imkânı bulmuşlardır. Bu durum Osmanlı Devleti'ne karşı Şaha hareket kabiliyeti kazandırdığı hâkimiyetinin pekişmesini sağlamıştır. Nitekim Şah I. Abbas Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmiş bulunan topraklarını geri almak üzere çeşitli seferler düzenlemeye başlamış ve bunların tamamında

başarılı olmuştu. Ancak bu seferler sırasında siviller büyük zararlar görmüşlerdir. Osmanlı Devleti ile yapılan savaşlar öncesinde tedbir maksatlı bazı uygulamalar yapan Şah I. Abbas, bu kapsamda bazı oymakları yaşadıkları bölgelerden başka yerlere göç ettirerek bunlara ait evleri ve tarlaları yaktırmıştı. Batılı kaynaklarda bu konuya dair ayrıntılar mevcuttur. Osmanlı akınlarını etkisiz hale getirmek için Şah I. Abbas'ın emriyle Osmanlı askerlerinin geçeceği güzergâhta yer alan Erzurum-Erivan-Nahçıvan-Tebriz hattındaki yerler boşaltılarak ahalisi göç ettirilmiş, tarlaları ve ağaçları ateşe verilmiş ve birçok su kuyusu zehirlenmişti (Mavor, 179: 188; Aydoğmuşoğlu, 2011: 263). Şah I. Abbas'ın sivillere yönelik başka bir tedhiş faaliyeti de, Osmanlılara yardım ettikleri gerekçesiyle ele geçirdiği yerlerdeki Sünnî halkı cezalandırmasıydı. Tebriz'i Osmanlılardan geri almak için sefere çıkan Şah I. Abbas, Osmanlı ordusunu Sufiyan yakınlarında yendikten sonra şehre girmiş, teslim olmaları halinde kendilerine dokunmayacağına söz verdiği halde sünnî ahalîyi kılıçtan geçirmiş, mallarını yağmalayarak çocukları ve kadınları esir almıştır. Bu esnada Tebriz istihkâmları, Şah Tahmasb'ın sarayı hariç olmak üzere tamamıyla yerle bir edilmişti (Kütükoğlu, 1993: 262; Nesibli, 2002: 897). Şah I. Abbas'ın Tebriz bölgesindeki reayayı katlettiği bilgisi Osmanlı arşiv belgelerine de yansımıştır. Bu durumun önüne geçmek ve askerinin zahire ihtiyacını gidermek için Bitlis Hâkimi Şeref Han ve diğer Kürt beylerinden yardım talep edildiği görülmektedir (BOA. DVNS. MHM. d-63/48, 15 Safer 996/15 Ocak 1588, BOA. DVNS. MHM. d-63/56, 19 Rebiyyülahir 996/18 Mart 1588, BOA. DVNS. MHM. d-63/57, 19 R 996/18 Mart 1588, BOA. DVNS. MHM. d-64/573).

Askerinin zahire ihtiyacının karşılanması bu süreçte en önemli meselelerin başında gelmekteydi. Çünkü savaş ortamının doğurduğu olumsuz şartlar ve disiplinsizliklere ayrıca askerinin zahiresiz kalması eklenmesi, yalnızca bazı asker gruplarının başına buyruk hareket etmelerine yol açmakla kalmamış, askerlerin yaşadıkları mağduriyet sebebiyle saf değiştirmelerine dahi sebep olmuştur. Tebriz'i Osmanlılardan geri almak üzere şehre giren Safevî ordusunda, Osmanlıdakine kıyasla iki kat maaş ve istihkak alacaklarını duyan birçok Osmanlı askerinin Safevî safına geçmesi bu durumu açıklamaya yarayacak önemli bir örnektir (Savory, 2021: 94).

Tebriz'in Safevîlerin eline geçtiği süreçte görüldüğü üzere yerleşim yerlerinin el değiştirdiği dönemlerde sivillerin ızdırabı artarak devam etmekteydi. 1603'te şehir el değiştirdikten sonra burada yaşamakta olan Osmanlı vatandaşı sivillere yönelik şiddet hareketleri meydana gelmiş, çok sayıda erkek öldürülmüştü. Öyle ki, yaklaşık yirmi yıl boyunca Osmanlı idaresinde kalan şehirde İranlılarla evlilikler yoluyla akrabalık bağları kurulmuş olduğu halde bu durum gözetilmeden erkekler öldürülmüştü (İskender Bey Münşî, 2019: 334, 335).

Şah I. Abbas'ın, Osmanlı Devletinden geri aldığı şehirlerdeki Osmanlı eserlerini ve binalarını yıkma kararı alması da ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu uygulama her ne kadar öncelikli olarak Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sembollerini ortadan kaldırmaya yönelik ise de bu durum aynı zamanda insan emeğinin yok edilmesi, yerleşim yerlerinin yıkılarak, sâkinlerinin perişan bir duruma düşmesi ile sonuçlanmaktaydı. Tebriz'de de böyle bir yol izlenmiş, yine benzer bir uygulama Revan ve Nahçıvan kaleleri yıkılarak yapılmıştı (İskender Bey Münşî, 2019: 394). Ancak maksat ve niyet ne olursa olsun, bu durum şehirlerin tahrip olmasına ve doğal olarak halkın zarar görmesine yol açmaktaydı.

Gerek Şah I. Abbas gerekse onun bazı komutanları ele geçirdikleri yerleri tahrip etmekle yetinmemiş halka eziyet etmekten kaçınmamışlardır. 1603 tarihinde Nahçıvan şehrini geri alan Şahın

komutanlarından Zülfikâr Han Osmanlılara yardım ettikleri gerekçesi ile şehirdeki Sünnî mahallesinde katliam yapmıştı. Naimâ tarihinde askerlerin yaptıkları yağma ve halka zulümleri dikkat çekici ifadelerle anlatılmaktadır: “Sünnî nâmına olanların hanelerine girdiler. Ve buldukların nehb ü gâret ve önlerine gelen reâyâyâ küllî zulm ü hasâret eylediler” (Naima, 2009: 249, 270; Kütükoğlu, 1993: 263). Sivillere yönelik bu türden faaliyetleri sadece Safevîlerle sınırlı tutmak isabetli olmayacaktır. Bu süreçte Anadolu’dan İran’a göçler olmuştu. 1603 yılında yağmacılıkları sebebiyle Silsüpür adıyla anılan 2.000 aileden meydana gelen bir grup, bir sene sonra ise kalabalık bir Safevî mürit topluluğu İran’a göç ettirilmişti. Yine Erzurum-Pasin ovasında yaşamakta olan Mukaddem Oymağının yanı sıra Beğdili boyuna mensup Gündoğmuş oymağı da İran’a göç etmek zorunda kalmıştı. Şah I. Abbas bu göçmenleri uygun yerlere yerleştirmişti (Sümer, 1988: 18; Aydoğmuşoğlu, 2011: 264; Aka, 2003: 62). Keza Osmanlı ordusunun Tebriz’deki hâkimiyeti boyunca sivillerin çeşitli sıkıntılara maruz kaldıkları bilinmektedir. Nitekim Şah I. Abbas Tebriz’i geri almak üzere şehre girdiğinde Osmanlı ordusunun kontrolündeki şehrin harap hale geldiğine şahit olmuştu. Şehirde Osmanlı istilâsı başladığında halk şehirden göç etmişti. Bina ve evlerde bir hayli zarar meydana gelmişti. Ancak yine de halk bir süre sonra geri dönmüştü. Ne var ki çoğu, malını ve mülkünü eski haliyle bulamamıştı. Bu sebeple Safevî ordusunun Tebriz’e girmesi karşında halk büyük sevinç yaşamış ve kutlamalar yapmıştı (Savory, 2021: 93, 94).

Şah Abbas’ın Erivan Kalesini kuşattığı sırada meydana gelen bazı olaylar savaşların sivillerin hayatı üzerindeki etkilerine ciddi bir örnek olarak verilebilir. Ermeni kaynaklarında Şah Abbas’ın, 1603/1604 tarihinde Erivan Kalesini kuşattığı sırada çevreyi harap hale getirdiği ve Ermenileri esarete mahkûm ettiği bilgisi yer almaktadır. Yine Erzurum taraflarına sefer düzenleyen Şah Abbas’ın askerleri bu bölgeyi tahrip etmiş, Hınıs ve Erciş dolaylarına büyük zararlar vermişti. Halkın malını ve mülkünü yağmalayan Safevî askerleri erkekleri öldürmüş, kadınları ve çocukları köleleştirerek Erivan’daki kamplara göndermişlerdi (Arakel, 2005: 29; Kütükoğlu, 1993: 268).

Şah I. Abbas Erivan Kalesini ele geçirdikten sonra Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerden meydana gelen bütün yabancıların İran topraklarına sürülmesini emretmişti. Emir Gûna Han halkı Gence’den, Allahverdi Han da Artske (Adilcevaz), Arjesh (Erciş), Berki (Bargiri) ve Van’dan çıkarmıştı. Diğer hanlar halkı Arjesh, Malazgirt, Alaşkert ve Maku’dan sürmüştü. Kars, Kağızman, Basen, Erzurum ve Hınıs’tan da başka komutanlar halkı İran topraklarına göndermişlerdi. Yine Şah Tebriz’i aldığı anda orada bulunan bütün yabancıların İran’a sürülmesini emretmiş, bu emir yerine getirilmişti (Arakel, 2005: 35).

1604’te Osmanlı Devleti’nin İstanbul’dan bölgeye büyük bir ordu gönderdiği haberi üzerine Şah Erzurum ve Kars taraflarına hareket ederek bölgeyi tahrip etmişti (Savory, 2021: 94). Safevî ordusu da Osmanlı ordusunu karşılamak üzere Anadolu’ya girdiğinde Kars ve Erzurum taraflarında Hasan Kalesi denilen yerde yağma hareketlerinde bulunarak yakıp yıkmışlar, otlakları, buğday ve diğer hububatı ateşe vermişler, Ermeni ve Kızılbaşlar başta olmak üzere halktan iki üç bin kadar evi Irak taraflarına göç ettirmişler, gayrimüslimlerden yaklaşık yirmi bin kişiyi de esir almışlardı (İskender Bey Münşî, 2019: 373-375). Şah I. Abbas bu bölgeyi insansız hale getirerek halkın Osmanlı ordusuna yardım etmesini böylece engellemek istemişti. Bu maksatla bölgedeki nüfusun İran’a sürülmesini emretmiş ve bu emir yerine getirilmişti. Bu politikanın bir sonucu olarak yaz aylarını bu bölgede geçiren 2.000-3.000 civarında Ermeni ailesi de Irak-ı Acem’e zorla gönderilmişti. Nüfusu göç ettirmekle yetinmeyen Safevî komutanları evleri ve diğer barınakları ateşe vermiş, depolanmış bulunan buğday, arpa gibi bütün erzak

yok edilmişti. Böylece hem Osmanlı ordularını çaresiz bırakacaklar hem de İran'a yerleşen nüfusun gücünden yararlanacaklardı. Ayrıca bu nüfustan vergi almak gibi bir planı da devreye sokmuş olacaklardı. Ermeni kaynakları bu esnada Safevî askerlerinin Ermeni nüfusuna oldukça kötü davrandığını, kimisinin kulaklarını, burunlarını ve kafalarını kestiklerini iddia etmekte, bu esnada nehirden karşı tarafa geçirdikleri nüfusun zayıf ve yüzme bilmeyenlerinin boğulduğunu ileri sürmektedirler (Arakel, 2005: 38, 39).

1603-1604'te Karabağ Safevî orduları tarafından Osmanlı Devletinden geri alınmıştı. Safevî askerleri Kacar Korcubaşı Allah Kulu Bey komutasında bu işle görevlendirilmişti. Karabağ Kalesi ve şehri ele geçirildikten sonra şehir yağmalanmış ve bol miktarda ganimet alınmıştı. Bunun yanı sıra çok sayıda kadın ve çocuk esir alınmış, hayvan sürülerine el konulmuştu. Ancak komutanın bu hareketi; esir alınan çocuk ve kadınların Müslüman olmaları sebebiyle hoş karşılanmamış, bu kadın ve çocukların esir sayılmayacağına hükmedilerek serbest bırakılmışlar ve yakınları tarafından teslim alınmalarına izin verilmişti (İskender Bey Münşî, 2019: 365). Böylece savaş hukukunun ender olarak uygulandığı teselli verici gelişmelerin yaşanması da bu olay özelinde mümkün olmuştur.

Osmanlı Devleti bir taraftan Safevîlere karşı direnmeye çalışırken bir taraftan da Safevî orduları tarafından ele geçirilen yerlerin geri alınması için çalışmalar yapmaktaydı. I. Ahmed tarafından veziriazamlığa ve serdarlık görevine tayin edilen Cigalazâde Sinan Paşaya, Safevîlerin eline yeniden geçen yerlerin geri alınması görevi verilmişti. Sinan Paşanın hedefinde Revan ve Nahçıvan vardı. Bu arada Ahmed Paşa da emrindeki başıbozuk kuvvetlerle Sinan Paşa'nın emrine girmişti. Bu kapsamda Osmanlı ordusu Safevîlere karşı harekete geçmişti. Şah I. Abbas savaş sahası haline gelmesi muhtemel yerlerde yaşamakta olan halkın göç edilmesini ferman etmiş ve halk bulunduğu yerleri terk etmek zorunda kalmıştı. Sinan Paşa Revan'a geldiğinde şehirdeki halk göç etmiş, yine Culfa halkı da göç etmişti (İskender Bey Münşî, 2019: 373-375). Culfa'daki halkın İran topraklarına göçü için Şah tarafından kendilerine üç gün süre verilmiş, bu süre zarfında şehirden ayrılmayanların öldürüleceğini içeren şahın fermanı kendilerine okunmuştu. Culfa halkı hazırlıksız olduğu için yük hayvanlarını bulamamış ve eşyalarının önemli bir bölümünü alamadan ayrılmak zorunda kalmıştı. Şehir boşaldıktan sonra bu görevi üstlenmiş bulunan Tahmasb Kuli Han'a, şehrin bütün binalarını ve yapılarını yıkma emri verilmiş, bu emir titizlikle yerine getirilmişti. Şehirden çıkan Ermenilerden çok sayıda kişinin Aras nehrini geçerken boğulduğu bilgisi kaynaklarda yer almaktadır (Arakel, 2005: 51-56). Ermenilerin büyük bir bölümü İsfahan, Gilan, Mazenderan ve Irak-ı Arab taraflarına yerleştirilmişlerdi. Özellikle Gilan ve Mazenderan taraflarına gönderilen Ermenilerin önemli bir kısmı, gerek havanın ve suyun kendileri için elverişli olmaması gerekse bu bölgelerde yaygın bir şekilde devam eden sıtma hastalığına yakalanmaları sebebiyle hayatlarını kaybetmişlerdi. Bunun bir sonucu olarak bu nüfusun geriye kalan kısmı daha sonra başka yerlere gönderilmişlerdi (Sykes, 1915: 266; Felsefi, 1375:1103). Bu sürgün hadisesinde görüldüğü gibi savaşların en büyük acısını bir kez daha siviller çekmişti. Bu esnada Nahçıvan şehri talan edilmiş, binalar yıkılmıştı. Revan'da göç edenler dışında kalan Ermenilerden çok sayıda kişi kışın ağır şartları ve savaş ortamının getirdiği olumsuzluklar yüzünde hayatını kaybetmişti (İskender Bey Münşî, 2019: 373-375).

Ermeniler her ne kadar sürgün döneminde büyük eziyetlere ve işkencelere maruz kalmışlarsa da yerleştirildikten sonra şahın yakın ilgisine ve hoşgörüsüne mazhar olmuşlardı. Kiliseler inşa etmelerine, inançlarını serbestçe yaşamalarına, yöneticilerini seçmelerine müdahalede bulunulmamıştır.

Bunun yanı sıra evlerinden çıkarılan Müslümanların yerlerine Ermenilerin yerleştirildiğini Ermeni kaynakları da teyit etmektedir. Yani Şah I. Abbas Müslümanlara karşı Hıristiyan Ermenileri destekleyen bir politika izlemiştir.²

XVII. yüzyıl başlarında Osmanlı-Safevî savaşları yüzünden sivillerin yaşadığı sefalet çok sayıda örnek mevcuttur. Bunlardan biri Revan Kalesinin Safevîler tarafından geri alınması esnasında yapılan uygulamadır. Nitekim 1604 tarihinde Revan Kalesi Safevî ordusu tarafından ele geçirilirken halka yönelik büyük çaplı bir katliam gerçekleşmiş, bu esnada halktan 3.000 kişi öldürülmüştü (Naîmâ, 2009: 249-270). 1606 tarihinde Gence'yi Osmanlı Devleti'nden geri alan Şah I. Abbas, Osmanlılara yardım ettikleri gerekçesiyle çok sayıda kişiyi öldürtmüştü. Ermeni kaynaklarında Şahın ordusunun Gence'de büyük bir katliam yaptığına dair bilgiler mevcuttur. Buna göre şehri yağmalayan Safevî ordusu halkı da esir almış ve onları aileleriyle beraber Erivan'a sürmüştü. Şah, Erivan'a Emir Gûna Han'ı tayin etmişti.

1606 tarihinde Safevilere karşı ikinci kez harekete geçen Osmanlı Ordusunun komutanı Cigalazâde Sinan Paşa Van'a gelerek yerleşmişti. Bu esnada ordunun etrafı yağmaladığı ve yakıp yıktığı ile ilgili kaynaklarda çeşitli bilgilere rastlamak mümkündür. Osmanlı ordusu Ömer Ağa adındaki birinin önderliğinde Erivan üzerine yürümüş ancak Emir Gûna Han komutasındaki Safevî kuvvetleri karşısında başarılı olamamıştı. Van'da ise Cigalazâde komutasındaki Osmanlı Ordusu Allahverdi Han'a karşı yenilgiye uğramıştı. Akabinde Safevî ordusu şehri yağmalamış, erkekleri öldürmüş, kadınları ve çocukları esir almıştı. Böylece Safevîlerin eline geçmiş bulunan yerleri geri almak üzere 1605'te Van'a, 1606'da Sufiyan'a gelen Cigalazâde Sinan Paşa her iki seferinden de sonuç alamayarak yenilgiye uğramıştı. Ancak savaş alanı haline gelen bu topraklarda yaşamakta olan siviller her zaman olduğu gibi en büyük zararı yaşayan kitle olmuştur. Erkekler ölüm ve sürgüne maruz kalmış, çocuklar kaçırılmış, topraklar talan edilmiş, şehirler yağmalanmış, ekinler yok edilmiş ve hayatta kalanlar orduların ihtiyaçlarını karşılamaya mecbur bırakılarak daha da yoksullaştırılmışlardı (Arakel, 2005: 27, 65, 66, 77). Şah I. Abbas'ın uygulamaları hemen her yerde benzerdi. Nitekim 1607'de Şirvan Vilâyetindeki Şemah Kalesini ele geçiren Şah, kalede direnen halkı öldürmüştü (Aydoğmuşoğlu, 2011: 1331, 1332). Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'ne bağlı bazı Kürt kabilelerinden çok sayıda kişiyi de katletmişti (Nejad, 1986 :182; Arakel, 2005: 79).

Şah Abbas 1614 tarihinde Osmanlılara yardım ettikleri gerekçesiyle Şirvan, Gence ve Karabağ bölgelerinde yaşamakta olan çok sayıda aileyi ülkenin iç kesimlerine sürgün etmişti (Aydoğmuşoğlu, 2011: 1332). Safevî ordusu 1614-1615'te Gürcistan'ın Kahti bölgesine girmiş, halk itaat etmediği için şehir yağmalanmıştı. Kadın ve çocukların esir edilmesine karar verilmiş, böylece otuz bin esir ve kırk bin sığır ve koyun ele geçirilmiştir. Bu mesele İran kaynaklarında, "bu büyük işin de büyük sevabı otuz bin kâfirin İslam dinine girmesi oldu. Şüphesiz ve tereddütsüz bu da Hazretin ömür ve devletinin

---

² Şah Abbas'ın, Hıristiyan Ermenilere yönelik politikalarını eleştirenlere verdiği cevap ve onlara yönelik izlediği politkanın temelinde yatan düşünce kendi ağzından şu şekilde anlatılmaktadır: "Onlara olan geçici ve boş sevgime kızmayın. Beni suçlamayın, çünkü onları topraklarımıza zorla getirdim. Onların yararına değil, bizim yararımıza çok para, emek, hile harcadım. Toprağımıza fayda sağlayacaklar, nüfusumuzu artıracaklar. Kendi topraklarından bizim topraklarımıza sürülen Hristiyanları öldürürseniz, bizim inancımızı kimse kabul etmez. Sadece bizden korkmalarını ve gizlice birer birer kendi topraklarına kaçmalarını sağlardı. Böylece tüm çabalarımız boşa gidecek. Onlara sevgimi yağdırarak topraklarımızda kalacaklar. Ermenistan'da doğup buraya getirilen ihtiyarların hepsi ölecek, fakat onların bizim memleketimizde doğan torunları, isteyerek ve bizim teşvikimiz olmaksızın, dinimize dönecekler. Bu nedenle, halkımızın refahına özen gösterirseniz, beni taktir edersiniz." Bkz. Arakel, *The History Vardapet Arakel of Tabriz*, p. 51- 56.

artmasına ve dünyada ve ahirette kurtulmasına sebep olacaktır” şeklinde yer almaktadır (İskender Bey Münşî, 2019: 661). İnsanların öldürülmesinin, esir ve sürgün edilerek sefalet marûz bırakılmasının Allah tarafından ödüllendirileceği şeklindeki sapkın düşünce, savaşı çare görenlere güç vermiş olmalı ki, Şah I. Abbas, kendi döneminde aşiretlerin yerini 14 kez değiştirmiş, en az 100 bin aileyi göç ettirmişti (Pery, 1975: 202, 208). Burada tek teselli göçe mecbur bırakılanların yerleştirildikleri yeni yerlere yıllar sonra bile olsa uyum sağlayarak hayatta kalmayı başarabilmiş olmalarıdır.

Osmanlı ordusunun da benzer yöntemler uyguladığı yukarıda ifade edilmişti. H 1026/M 1617 senesinde Diyarbekir taraflarından İran’a harekât hazırlığında olan ve Rum Serdarı Halil Paşa komutasındaki Osmanlı Ordusu beraberindeki bazı aşiret ve Tatar askeriyle Şehrizer ve Kerkuye taraflarını yağmalamışlardı. Mallarına el koydukları halkın dağılmasına yol açmışlardı. 1615 tarihinde Osmanlılar, Safevîlerle olan ortak sınır bölgelerine asker göndermişti. 1618 tarihli Serav Antlaşması ile sonuçlanacak bu olan bu süreçte, Safevîler Erzurum, Van ve Osmanlı ordusunun geçeceği diğer yolların üzerini “bütün konuşan ve konuşmayan, yaşayan mahluklardan temizleyip, o civarda yiyecek ve işe yarar hiçbir şeyi bırakmamaya” karar vermiş ve bu iş için Karçakay Han görevlendirilmişti. Erzurum, Safevî ordusu tarafından ele geçirildikten sonra vilâyetin her tarafı yakılıp yıkılmış ve yağmalanmıştı. Mahsulü de yok eden Safevî ordusu Van’a yönelmişti. Bu sırada Van Beylerbeyi olan Mehmed Paşa Tekelu ile Kürt beyleri arasında ihtilaf doğmuş ve çıkan çatışmada hem Mehmed Paşa hem Çekari Aşireti lideri Yahya Bey ölmüştü. Bu durumu fırsat bilen Kurçakay Bey Van’ı yağmalama imkânına kavuşmuştur (İskender Bey Münşî, 2019: 4-8, 9, 10).

1617 yılında Serdar Halil Paşa’nın faaliyetlerine karşılık Şah I. Abbas, Kurçakay Han’a emir verip Osmanlı ordusunun lojistik olarak destek alamaması için Erzurum ve Van Kalelerini yağmalatmıştı. Hatta Kurçakay Han o bölgelerde ziraat yapma imkânını tamamen ortadan kaldırmakla kalmamış, insanların hayatta kalabileceği asgarî şartları dahi ortadan kaldırmıştı. Dolayısıyla sınır boylarında yaşayan ahâlî için bu savaşlar büyük bir yıkıma dönüşmüştü. Çünkü gerek Osmanlı gerekse Safevî kuvvetleri tarafından gerçekleştirilen bu türden faaliyetler zaman zaman yağma ve tahribata dönüşmekteydi. Şah Abbas’ın Osmanlı Devleti’nin doğu vilâyetlerine yaptırdığı yağma akınları, saldırılar ve bunların neticesinde meydana gelen tahribat ile tarım arazileri büyük zarar görmekte, böylece ekonomik ve sosyal hayat büyük bir zaafa uğramaktaydı. Yine asayişsizlik ve can güvenliği tehlikesi arttığından bölgedeki istikrar da ortadan kalkmaktaydı (Aydoğmuşoğlu, 2011: 265).

Sivillerin savaşlardan dolayı yaşadıkları acıyı Bağdat’taki hâkimiyet mücadelesinde de görmek mümkündür. Bu süreçte Bağdat yeniçeri komutanları arasındaki fıkri ayrılıkları ve menfaat çatışmaları da şehre büyük zararlar vermekteydi. Halkın hayatını olumsuz yönde etkileyen olaylardan biri olan bu meselede Bağdat Yeniçerilerinin Ağası Mehmed Kanber ve yine önemli ağalardan Bekir Subaşı merkeze itaat etmeyerek başlarına buyruk davranmaktaydılar. Bu ağalar arasındaki çatışmalarda Bağdat ciddi zararlar görmüştü. Bağdat Kalesini ele geçiren Bekir Subaşı muhaliflerin ev ve eşyalarını yağmaladığı gibi Ebu Hanife’nin mezarına da zarar vermişti. Irak-ı Arab memleketine hâkim olan Bekir Subaşı zorbalıklarına devam etmiş ve halka zulümde sınır tanımamaya başlamıştı. Servet sahibi olanların mallarına el koyan Bekir Subaşı, o civarda ticaret yapan kabilelere saldırarak mallarını yağmalamıştı. Halka işkence eden ve emrindeki ordunun yaptığı zulme seyirci kalan Bekir Subaşı Bağdat’ı yaşanmaz hale getirmişti. H 1032/M 1622’de meydana gelen kıtlık halkın durumunu daha da zorlaştırmıştı. Böylece yüz bin civarında insan yurdunu terk ederek Safevî ülkesine göç etmiş, halkın bir kısmı

çocuklarını satmak zorunda kalmıştı. Yardıma muhtaç bir duruma düşen halkın bir bölümü ise dilencilik yapmaya başlamıştı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti bu isyanı bastırmak için bu esnada Diyarbakır'da bulunan Hafız Ahmed Paşa'yı görevlendirmişti. Kürtlerden de destek alan Hafız Ahmed Paşa Bağdat Kalesini kuşatmış ve Bekir Subaşı zor durumda kalmıştı. Şah I. Abbas'a müracaat eden Bekir Subaşı kendisine itaatini bildirerek yardım talebinde bulunmuştu. Bunun üzerine Safi Kuli Han idaresindeki Kızılbaş ordusu harekete geçerek Bağdat yakınlarına gelmişti. Bunu haber alan Hafız Ahmed Paşa kendisi 30 bin, Safevî ordusu yedi bin civarında bir sayıya sahip olduğu halde kaleyi Bekir Subaşı'ya terk ederek geri çekilmişti. Bağdat taraflarını ele geçirmek üzere harekete geçen Şah, buranın idaresini Bekir Subaşı'ya vererek onu taltif etmişti. Ancak buna rağmen Bekir Subaşı kaleyi tahkim etmiş ve Şah I. Abbas'ın ordularına karşı hileli yöntemler kullanarak savunmaya başlamıştı. Musul Ordusu zahire ile yardıma gelmiş olduğu halde Bekir Subaşı fazla direnememiş ve 1624 yılında Bağdat şehri kalesi ile birlikte Safevîlerin eline geçmişti. Vilâyetin idaresi ise Safi Kuli Han'a verilmişti. Böylece halk nispeten rahat bir ortama kavuşmuştu (İskender Bey Münşî, 2019: 90, 102-113). Böylece Safevîler Osmanlı Serdarı Cigalazâde Sinan Paşa'yı Tebriz'de yenilgiye uğratmış ve 1612'de yapılan antlaşmaya aykırı olarak askeri harekâta devam ederek 1624'te Kerkük, Şehrizar, Kerbela, Necef ve Bağdat'ı ele geçirmiştir (Gündüz, 2008: 454). Osmanlı Devleti Bağdat'ı geri almak üzere 1625 yılında Sadrazam Hafız Ahmed Paşa ve 1629 yılında Sadrazam Hüsrev Paşa komutasında iki kez sefere çıkmış ancak başarılı olmamıştır (Qadir, 2019: 226).

Sonuç

Gerek geçmişte gerekse günümüzde meydana gelen savaşların, sivillerin ölümü, yaralanması, göç etmeleri gibi tahripkâr sonuçlar doğurduğu gibi, yerleşim yerlerinin yaşanamayacak derecede yıkılıp yıkılmasına yol açtığı da gözlemlenebilmektedir. Haliyle bu durumun, ülkelerin ve sâkinlerinin yoksullaşmasına ve büyük bir sefaletle dâçar olmalarına yol açtığı da ortadadır. Şah I. Abbas döneminde Osmanlı Devleti ile Safevîler arasında yaşanan savaşlarda başta sınır bölgelerinde olanlar olmak üzere savaş alanı haline gelen yerlerdeki siviller büyük bir mağduriyete uğramışlardır. Şah Abbas'ın uzun sayılabilecek saltanatı yıllarında iki devlet arasında meydana gelen çatışmalarda binlerce sivilin hayatını kaybettiği, binlercesinin yaralandığı ve daha fazla sayıda kişinin de göç etmek zorunda kaldığı görülmektedir. Bu savaşlarda yerleşim yerlerinin ve geçim kaynaklarının büyük oranda tahrip olması da ayrıca sivillerin sefaletini daha da arttırmıştır. Dikkati çeken başka bir konu da, sivillerin savaşlardan etkilenme şekillerinde fazla bir değişiklik olmamış olmasıdır. Bu çalışma sonucunda; büyük teknolojik gelişmeler, savaş usullerindeki muazzam değişiklik, gelişmiş silahlar ve şartlara rağmen geçmişten günümüze kadar yaşanan savaşlarda sivillerin savaşlardan etkilenme şekillerinin geçmişteki ile büyük benzerlik gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Ülkeleri istilâ edenler de, buna maruz kaldığı için kendini savunular açısından da bir başarı söz konusu olmamıştır. Nitekim barış antlaşmaları ile sonuçlanan çatışmaların ilgili coğrafyaya kalıcı bir barış getirmediği ve günümüze kadar ülkeler arasındaki menfaat çatışmalarının farklı şekillerde devam ettiği görülmektedir. 1587-1629 yılları arasında yarım asra yakın bir zaman dilimine denk gelen Şah I. Abbas'ın saltanat dönemi boyunca da taraflar birçok kere karşı karşıya gelmiş, zaman zaman barış antlaşmaları yapılmış, ancak kalıcı barış sağlanamamıştır. Bu da, savaşların sivillerin hayatını ve barışı teminat altına alıp almadığı hatta sivillerin hayatını ve barışı teminat

altına alan seçenekler arasında yer alıp almadığı gibi konular üzerinde bir kez daha düşünmeyi gerektirmektedir.

Kaynaklar

a-Arşiv Belgeleri

BOA. A. DVNSMHHM.d-61/76.

BOA. A. DVNSMHHM.d-63/24, 25, 48, 49, 52, 56, 57, 58, 62, 63, 64, 65

BOA. A. DVNSMHHM.d-64/573.

b-Araştırma-İnceleme Eserler

Aka, İ. (2003). Anadolu'dan İran'a Göçler. *Tarihden Günümüze Türk İran İlişkileri Sempozyumu (16-17 Aralık 2002, Konya), Bildiriler Kitabı (ss.56-63)*, Ankara. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Akdağ, M. (1999). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyânları*. Ankara:Barış Yayınları.

Arakel, V. (2005). *The History Vardapet Arakel of Tabriz*. (Translation: George A. Bournoutian). Calofornia: Mazda Pulisher.

Atâullah-ı Hasanî (2003). İranlı Tarihçilere Göre Osmanlı-İran İlişkilerindeki Krizin Nedenleri (985-1049/1577-1639. (çev. Derya Örs), *Tarihden Günümüze Türk İran İlişkileri Sempozyumu, (16-17 Aralık 2002, Konya), Bildiriler Kitabı (ss. 15-31)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Aydoğmuşoğlu, C. (2011). Safevî hükümdarı Şah Abbas'ın dinî siyaseti. *Turkish Studies*, Volume, 6/3, Summer, s. 1329-1337.

----- (2011) Şah Abbas (1587-1629) devrinde İran'da sosyal ve kültürel hayat. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* XI/2, Kış, s. 261-276

----- (2012). Şah Abbas devrinde (1587-1629) İran'da ticarî hayat. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 48, Erzurum, s. 365-386.

Bayatlı, N.(1999). *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*. Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Gündüz, T. (2008). Safeviler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi DİA içinde* (Cilt 35, ss. 451-457). İstanbul.

Felsefi, N. (1375). *Zendegâni-yi Şah Abbas-ı Ervel-III*, Tahran:İntisârât-ı İlmî.

Haneda, M. (2016). Safevi hassa birliklerinin tekâmülü. (çev. İlker Külbilge), *Cibannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. II/1, Temmuz, s. 125-150.

İnalçık, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi-I*. (çev. Halil Berktaş), İstanbul: Eren Yayıncılık.

İskender Bey Münşi-yi Türkmen. (2019). *Târih-i âlem ârâ-yi Abbâsî, II. Cilt*, I, II. Kitap, III. Cilt, (çev. Ali Genceli). (haz. İsmail Aka). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kılıç, R. (1999). Osmanlı padişahı III. Murad ve Özbek hükümdarı II. Abdullah Han dönemi Osmanlı-Türkistan dayanışması. *Bilgi-10, Yaz*, s. 49-99.

Kütükoğlu, B. (1993). *Osmanlı-İran siyâsî münasebetleri (1578-1612)*. İstanbul:İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.

MAVOR, L. L. D. W. (1797) *Historical account of the most celebrated voyages, travels and discoveries, from the time of Columbus to the present period*, Vol. XVII, London:Printed for E. Newbery.

Nejad, N. N. (1986). *XVI. asırda İran kaynaklarına göre Osmanlı-Safevî münasebetleri (1502-1590, 1620)*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum.

Nesibli, N. (2002). Osmanlı-Safevi savaşları, mezhep meselesi ve Azerbaycan. *Türkler (VI. cilt içinde ss. 893-898)*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

- Özçelik, E. (2021). Acem serhaddinde Cafer Paşalar: Tebriz ve Şirvan Eyaletlerinin muhafazası (1583-1591). *Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S.18 Güz 2021, s. 139-193.
- Perry, J. R. (1975). Forced Migratio in Iran during the Seventeenth and Eighteenth Centuries. *Iranian Studies*, Volum VIII, Autumn, No. 4, p. 202, 208.
- Qadir, H. M. (2019). Bir şehir iki devlet: Osmanlı ve Safevi kıskacında Bağdat (XVI-XVII Yüzyıllar). *Tarih'in Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 21, s. 219-232.
- Savory, R. (2021). *Safeviler devrinde İran*. (çev. Özgür Kolçak). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Selânikî Mustafa Efendi. (1999). *Tarih-i Selânikî-I*, (Haz. Mehmet İpşirli). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Soofızadeh, A. (2018). Güney Kafkasya'da Osmanlı-Safevi rekabeti (1555-1618). *OTAM*, S. 43, Bahar, s. 165-179.
- Sümer, F. (1988). Abbas I, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, DİA* (I. cilt içinde ss. 17-19).
- Sykes, P. M. (1915). *A History of Persia-II*. London:Macmillan & Co. Ltd.

Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD

Van Journal of Humanities and Social Sciences -VJHSS

Hâl Eklerinin Tamamlayıcısı ve Belirticisi Fiiller midir?

Are Verbs Complementary and Indicative of Case Suffixes?

Eda EYİ *

Öz

Bu çalışmada, Türkçede hâl kavramlarının fiil ile ilişkisi olup olmadığı ve hâl eklerinin farklı hâller yerine neden geçebildiği üzerinde durulmuştur. Türk dilinin tartışmaya açık olan hususlarından birini de hiç şüphesiz hâl kavramı oluşturmaktadır. Misal +DAn eki, birçok araştırmacı tarafından ayrılma, çıkma ya da uzaklaşma gibi anlamlarla adlandırılmış fakat yönelme, aitlik, bulunma vb. fonksiyonlarla kullanıldığına dair görüşler de sarf edilmiştir. Buradan şu sonuçlar çıkarılabilir: Hâl eklerinin ayrılma, bulunma, yönelme vb. olarak adlandırılmasında fiil ile ilişkisi göz önünde bulundurularak mı bu adlar verilmiştir? Yoksa eklenmiş olduğu isim soylu sözcüğe bu anlamı mı katmaktadır? Bu hâller eklendikleri sözcüklere bu anlamları katıyorlarsa neden ayrılma hâli bulunma işleviyle ve bulunma hâli yönelme işleviyle kullanılmaktadır? Bu gibi sorular, hâllerin sadece eklendikleri sözcükle yapı ve anlam bakımından ilişkili olduğu görüşünden bizleri uzaklaştırmaktadır. O halde hâl eklerinin başlıcaları fiille oldukça münasebet içindedirler. Bu inceleme, eğitim-öğretim sürecinde öğrencilerin bu hususta yaşamış oldukları karışıklıklara bir çözüm önerisi sunmak için yazılmıştır. Hâl ekleri belirli kalıplara yerleştirilerek verilmemeli ve formel ve semantik bakımdan kendinden sonra etki ettiği isim ya da fiil soylu sözcükler dikkate alınmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Hâl ekleri, fiil, sözcük, kavram, anlam.

Abstract

In this study, it is focused on whether the concepts of case in Turkish language have a relationship with the verb or not and why the case suffixes can replace different cases are emphasized. One of the controversial issues of the Turkish language is undoubtedly the 'state concept'. For example, the suffix +DAn has been named by many researchers with the meanings of leaving, exiting or moving away. However, opinions have been expressed that this suffix is also used with functions such as orientation, belonging, presence, etc. From here we can get the following results: Are these names given by considering the relation with the verb in naming case suffixes as separation, presence, orientation etc.? Or do they add this meaning to the noun-origin words to which they are added? Even if these state concepts add these meanings to the words to which they are added, why are they used with the separation and finding

* Doktora, Ardahan Üniversitesi, eda_36eyi@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1758-4685.

Atıf için: Eyi, Eda (2022). "Hâl Eklerinin Tamamlayıcısı ve Belirticisi Fiiller midir?". *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi-ViSBiD*. 3: 57-71.

function and with the finding and orientation function? Such questions distract us from the subject that case concepts are only related to the word to which they are added, in terms of structure and meaning. So, the main case suffixes are much related to the verb. This study has been written to offer a solution to the confusion that students have experienced in this regard during the education duration. Case suffixes should not be given by placing them in certain patterns and the noun or verb-noun words that it acts after in formal and semantic terms should be taken into account.

Keywords: Case suffixes, verb, word, concept, meaning.

Giriş

Hâl/durum eki nedir?

Karaağaç (2016: 459), hâl eklerini, “*Durum ekleri veya çekim edatları, dillerin başlıca söz bağlayıcılarıdır. Bunlar olmadan, hiçbir dilde söz dizimini gerçekleştirilemez. Varlık+varlık ve varlık+eylem biçiminde başlıca iki amaçlı olan dil kullanımı formülündeki (+) işareti, ad-durum ekleri veya son çekim edatlarını ifade etmektedir. Türkçe, ilk devirlerinden beri, ad çekiminde hem durum eklerini hem de çekim edatlarını kullanmaktadır.*” şeklinde tanımlamıştır. Ad durumu veya edat öbekleri başlıkları altında, yapma durumu öbeği, yaklaşma durumu öbeği, bulunma durumu öbeği, eşitlik durumu öbeği, benzerlik durumu öbeği, karşılaştırma durumu öbeği, neden durumu öbeği ve sınırlandırma durumu öbeği olarak hâl eklerini sınıflandırılmıştır.

Ergin, hâl eklerini aşağıdaki şekilde tanımlamıştır:

İsimler kelime gurupları ve cümleler içinde diğer kelimelerle münasebetleri sırasında, münasebetin cinsine göre, çeşitli hâllerde bulunurlar. İsimlerin, kelime gurupları ve cümleler içinde isimlerle, edatlarla ve fiillerle çeşitli münasebetleri olur. Bu münasebetler kurulurken isimler hep aynı durumda bulunmaz, münasebetin cinsine göre ayrı ayrı hâllere girer. Demek ki ismin hâlleri ismin diğer kelimelerle münasebeti sırasında içinde bulunduğu durumlardır. Her hâl, her durum bir çeşit münasebet ifade eder, her münasebet ifadesi için isim bir hâlde, bir durumda bulunur. İsimin bu münasebetleri bazen eksiz olarak, fakat çok defa da ek alarak ifade eder. Yani ismin hâlleri bazen eksiz, fakat çok defa da eklidir. İşte isimleri çeşitli münasebetler için çeşitli hâllere, durumlara sokan bu ekler hâl ekleri adı verilir. (2019: 226).

Bu ekleri genitif hâli (ilgi hâli), akuzatif hâli (yapma hâli), datif hâli (yaklaşma hâli), lokatif hâli (bulunma hâli), ablatif hâli (uzaklaşma hâli), instrumental hâli (vasıta hâli), ekvatif hâli (eşitlik hâli) ve direktif hâli (yön gösterme hâli) olarak hâl eklerini sınıflandırmıştır.

Korkmaz (1992: 77), hâl eklerini, “*Cümle içinde isimleri başka kelimelerle olan ilişkilerine göre çeşitli hâllere sokan ekler*” biçiminde tanımlamıştır. Yükleme hâli, ilgi hâli, yönelme hâli ve bulunma hâli olarak hâl eklerini sınıflandırmıştır.

Daşdemir (2015: 71) hâl eklerini, “*Hâl ekleri, belirli isime de belirsiz isime de gelebilir. Belirsiz isime geldiğinde niteleme sıfatı, genel isim veya zarf, belirli isime geldiğinde ise zamir veya tümleç yapar. Çoğunlukla karşılaşılan durum zarf ya da tümleç yapmasıdır. Bu hususta belirlilik/belirsizlik temel ölçüttür.*” biçiminde açıklamıştır. Hâl kavramını, açıklama hâli, aitlik hâli, benzerlik hâli, beraberlik hâli, bulunma hâli, çıkma hâli, görelilik hâli, hedef hâli, hitap hâli, ilgi hâli, karşılıklılık hâli, karşıtlık hâli, katma hâli, kıyaslama hâli, miktar hâli, nesne hâli, niteleme hâli, nitelenen hâli, özne hâli, sebep hâli, sınırlandırma hâli, sıralama hâli, soru hâli, tekrar hâli, üsteleme hâli, varlık hâli, varma hâli, vasıta hâli, yerine geçme

hâli, yönelme hâli ve yüklem ismi hâli olarak semantik bakımdan geniş çaplı bir sınıflandırmaya tabii tutarak incelemiştir.

Yukarıdaki tanımlamaların hemen hemen hepsinde hâl kavramının isim soylu sözcüğe gelen çekimlik bağlı biçim birimi olduğu belirtilmiş ve bu hâllerin farklı farklı biçimlerinden yola çıkılarak hem semantik boyutta hem de formel boyutta sınıflandırmalar yapılmıştır.

Bu çalışmada, hâl eklerinin yapısal olarak isim soylu sözcüklere geldiği hususu göz önünde bulundurularak ayrılma hâlinin yönelme, yönelmenin bulunma, bulunmanın yönelme hâline geçebilmesinin nedenleri üzerinde durulmuştur. Burada söz konusu olan bu yapılarda göz önünde bulundurulması gereken önemli bir husus da bu hâl eklerinin kendinden önce eklendiği asıl birimden ziyade kendinden sonra gelen isim ya da fiil soylu ikinci birimlerle ilişkisi olup olmadığı durumudur.

İsimler, söz dizimi içerisinde başka bir sözcükle hâl eklerinin aracılığıyla başka başka münasebetlerde bulunurlar. Bu varlık+varlık ve varlık+eylem arasındaki münasebet, hâl eklerinde de söz konusudur. Fakat genellikle hâl ekleri varlık ya da varlık+varlık münasebetinde bulunan ve fiile gönderim sağlayan birer vasıta durumundadırlar. Birçok dil ve dil bilgisi araştırmacısı tarafından hâl ekleriyle ilgili olarak pek çok tanım ve sınıflandırma yapılmıştır. Konuyla ilgili olarak yapılan araştırmalarda öne çıkan hususlar şu şekilde özetlenebilir:

1. Hâl eklerinin ifade ettiği anlama göre belirlenmesi.
2. Hâl ekleri+edatın hâl kategorisinde değerlendirilmesi.
3. Hâl eklerinin cümle içerisinde genellikle tümleç oluşumuna ortaklık teşkil etmesi.
4. Hâl eklerinin sözcük gruplarının oluşumuna etkileri.
5. Hâl eklerinin başka hâller yerine de kullanılabilirliği.
6. Hâl eklerinin türü, sırası ve işlevleri.

Yukarıdaki hususlar tartışmaya açık konulardır, fakat hâl eklerinin kendi işlevinin dışında başka bir işlevde kullanılması hususu fiilin hâl ekine tamamlayıcılık ve belirleyicilik¹ oluşturmamasından kaynaklanmaktadır.

Standart Türkçenin hâl ekleri, genellikle yalnız hâl, ilgi hâli, yapma hâli, yaklaşma hâli, bulunma hâli, uzaklaşma hâli, araç hâli, eşitlik hâli, yön hâli, neden hâli, karşılaştırma hâli, benzerlik hâli, sınırlandırma hâli (Karaağaç, 2016, s. 329); (Korkmaz, 2019, s. 111); (Daşdemir, 2015, s. 71); (Banguoğlu, 2015, s. 324); (Karahan, 2019, s. 9-32); (Gencan, 1971, s. 136); (Ergin, 2019, s. 175) olarak gösterilmiştir.

---

¹Bkz. “+DAn hâli, araştırma alanları tarafından belirttiği anlamdan dolayı ayrılma, uzaklaşma ya da çıkma olarak adlandırılmıştır. Bu isimlerle adlandırılmış olsa bile belirttiği işlevinin dışında başka işlevlerinin de olduğuna dair görüşler sarf edilmiştir. Burada söz konusu olan fiil tamamlayıcıları olan hâller, fiillerle birlikte düşünülerek mi bu genel anlamlar verilmiş yoksa hâl eki geldiği sözcüğe uzaklaşma, yönelme, vasıta vb. anlamlar kattığından dolayı mı bu genel isimler uygun görülmüştür? Her ne kadar tartışmaya açık bir husus gibi görünse de genel olarak hâl eklerinden dolayı olduğu iddia edilen bu durum, daha çok fiilden kaynaklanmaktadır. Misal “Okuldan geldim.” cümlesi ile “Okuldan aradılar.” cümlesini kıyasladığımız zaman her ikisi de +DAn ayrılma hâli ile fiile yapı bakımından bağlandığını görmekteyiz. Fakat “gel-” fiili bir yerden ayrılma ya da uzaklaşma anlamı katarken; “ara-” fiili ayrılma ve uzaklaşma anlamı ifade etmemektedir. Bundan dolayı hâl ekleri tek başlarına belirli bir anlam ifade etmezler. Hâl eklerini tamamlayan ve belirten fiillerdir.” (Eyi, 2021: 47).

1. Yalın Hâlin Fiil ile İlişkisi

Yalın hâl, ismin herhangi bir ek almamış hâli (Korkmaz, 1992: 169) olarak bilinir. İlgi, iyelik ve çokluk, nesne vb. eki almamış durumlar yalın olarak bilinir. Bundan dolayı bu durumun fiille doğrudan ya da dolaylı bir ilişkisi yoktur. Fiile ayrılma, bulunma, vasıta hâlinde bir görev arz etmez ve buna bağlı olarak fiil gerektirmezler. Belirtisiz nesne konumunda olan ifadelerdir:

Okul kar yağışından dolayı yarın **tatil edilecek**.

Gazete okuyordu.

Zaman çok çabuk **geçiyor**.

Bahçedeki **ağaç meyve vermeye başladı**.

Üç **kazak yeterli olur**.

Genel olarak çekimlik bağlı biçim birimleri almamış isim soylu sözcükler yalın durum olarak adlandırılmaktadır. Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere, isim soylu sözcükler yalın durumdadır ve bunların fiil ile münasebeti geçişsizlik durumudur. Hâl kategorisinde yalın durum sıfır morfemin karşılığını oluşturmaktadır.

2. Belirtme Hâlinin Fiil ile İlişkisi

Belirtme hâli, bir adın, geçişli eyleme bağlanarak, hareketten etkilenen varlık konumunu kazanması durumudur. (Karaağaç, 2016: 335). Belirtme ekini almış bir kelime, artık bu ekle birlikte kesinlikle isimdir ve geçişli kılış fiilinden oluşan yükleme belirtili nesne olarak bağlanmayı zorunlu kıldığı için tam da bu kategoriyi oluşturan dizisel öğelerden biridir. (Delice, 2019: 53). Belirtme ya da yükleme durumunda önemli olan eklendiği ekin fiile etki eden ikinci vasıta olmasıdır. Burada eklenen çekimlik birim fiilin geçişli olması bakımından bir sinyal göndermektedir:

Sahrayı kırmızı, sakın bir denize **çevirdi**. (B/409).

Dünyayı titreten bu kahraman sedyede içinde kıvrana kıvrana Harube'ye gitti. (B/408)

Köyüne dönmüştü, ama köyünde de **kimseyi bulamamıştı**. (BÇA/426).

Hızla **camlı kapıyı itti**. (DZ/453).

Bursa bıçağını artık kullanmak şöyle dursun, hatta **gölgesini** bile gösteremez, hatta **lâfını** bile edemezdi. (DZ/454).

Pantolonunun kadife paçalarını kıvırdı. (DZ/454).

Derin bir uykudan uyanır gibi şaşalayarak **başını** kaldırdı. (DZ/455).

Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere, isim soylu sözcüklere gelen +(y)I ve +nI nesne ya da belirtme hâli kendinden sonra gelen fiile geçişli olması hususunda sinyal göndermektedir. Hâl ile fiil arasındaki ilişki geçişliliklidir.

3. Yönelme Hâlinin Fiil ile İlişkisi

Eylemin yöneldiği yeri, yönü veya muhatabı gösteren hâldir. (Daşdemir, 2015: 95). Bu durum daima ekle yapılı ve kendinden sonra gelen yüklem de yönelme ilişkisine ortaklık teşkil eder.

Yönelme hâli eki olarak genellikle /+(y)A/ bilinse de /+(y)A+karşı/, /+(y)A+doğru/ ifadeleri de yönelme ilişkisiyle yükleme bağlanabilmektedir.

Sonra sağa, **Galata'ya doğru yürüdü.** (DZ/454).

Lokantaya girdi. (DZ/454).

Tezgâhın ta yanındaki esmer mermer masaya yaklaştı. (DZ/454).

Pencereye yaklaştı. (FŞO/470).

On beş dakikada **Çamlıca'ya gelmişti.** (FŞO/470).

Uçup da, **kendisini mirasına kondurmadığı mübarek babasına karşı** çocukluğundan beri **beslediği kini** yine olanca şiddetiyle duydu. (HBS/490).

Bu zayıf vücudun karşısında bir ihtirâm-ı merhamet- âlûd hissediyor, **ona karşı** nefretimden, kıskançlığımdan **nâdim ve pişman** oluyordum. (SK/40).

Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere, isim soylu sözcüklere gelen /+(y)A/, /+(y)A+karşı/, /+(y)A+doğru/ ve /+DAn/ ifadeleri de yönelme ilişkisiyle yükleme bağlanabilmektedir. Aynı zamanda kendinden sonra gelen fiil de bu yöneliklik ilişkisine uygun olarak gelmektedir. Başka bir deyişle hâl ile fiil arasında bir yöneliklik ve doğrulma ilişkisi söz konusudur. Misal bir kalemi sahip olan diyemiyoruz, bir kaleme sahip olan diyebiliyoruz. Burada söz konusu olan sahip olmak ifadesi bünyesinde bir yöneliklik, aitlik ilişkisi barındırmakta ve hâl ile bu bakımdan münasebette bulunmaktadır.

Genellikle araştırma alanları tarafından yönelme işlevi yüklenen /+(y)A/ ekinin, zamanda bulunma hâli (*akşam+ta gelir*); görelilik hâli (*on+ta uygun*); hedef hâli (*Ayşe+(y)e bediye aldım*); ilgi hâli (*edebiyat üzerin+te düşünceler*); karşılıklık hâli (*boyu boyum+ta uygun*); karşıtlık hâli (*çalışacağın+ta yatıyordu*); kıyaslama hâli (*oturacağın+ta iş yap*); niteleme hâli (*inadın+ta davran-*); sebep hâli (*kalmadığın+ta üzüldü*); vasıta hâli (*karpuzu arkadaşın+ta kestirdi*); yerine geçme hâli (*benim yerim+te sen katil*) olarak da kullanımları mevcuttur ve bu kullanımların hepsinde yönelme ilişkisi söz konusudur. Semantik bakımından ufak tefek farklılıklardan dolayı bu tür işlevler yüklenmiştir.

4. Bulunma Hâlinin Fiil ile İlişkisi

Bu sakın, bu karanlık odanın dışında, [bulunan] **dar sofadaki perdesiz pencerecikten akan loş aydınlık altında** [bulunan] abdesthane, gusülhane, abdestlik kapları duvarlara dayanmış boş tabutlara benzer, abdest musluğunun hizasındaki alçak musandıra minimini bir çocuk teneşirini andırırdı. (HBS/490).

Sağımızda [bulunan] siyah körfezin denizi, uyanık dalgalarıyla ötüyor, sazlığa benzeyen karaltılar ta sahile kadar uzanıyordu. (M/494).

Büyük çitlembik, **çınar ağaçlarının altında** [bulunan] isimlerini kimsenin bilmediği irili ufaklı yüzlerce ağaçlar, otlar, baldıranlar, devedikenleri, yılanıyastıkları Arapsaçı gibi yer yer karışmıştı. (DT/505).

İsim soylu sözcüklere gelen +DA bulunma hâli eki, öbek oluşturduğu yapıları bulunma ilişkisiyle yükleme bağlamaktadır. Aynı zamanda kendinden sonra gelen yüklem de bu bulunma ilişkisine uygun olarak gelmektedir. Bu bulunma durumu Standart Türkçede ya yerde bulunma ya da zamanda bulunma işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Misal “evden oturuyorum” diyemiyoruz, fakat

“evde oturuyorum” diyebiliyoruz. “otur-“ fiili bünyesinde bulunma anlamı barındırmakta ve hâl ile bu bağlamda bir münasebette bulunmaktadır.

Genellikle araştırma alanları tarafından bulunma işlevi yüklenen /+DA/ ekinin, hedef hâli (*onun uğrun+da dağları aşar*); ilgi hâli (*aşke+ta kazan-*); karşıtlık hâli (*tanımadığın hal+de selam veriyorsun*); niteleme hâli (*ilk hamle+de kazan-*); sınırlandırma hâli (*onun dışın+da hiç kimse katılmadı*); üsteleme hâli (*kaliteli olmasının dışın+da ucuzdu*); vasıta hâli (*sizin sayeniz+de başardık*) olarak da kullanımları mevcuttur ve bu kullanımların hepsinde bulunma ilişkisi söz konusudur. Semantik bakımından ufak tefek farklılıklardan dolayı bu tür işlevler yüklenmiştir.

5. Ayrılma Hâlinin Fiil ile İlişkisi

Ayrılma ekini almış bir kelime de belirtme, yönelme ve bulunma eklerinin kullanımında olduğu gibi artık kesinlikle başka bir kelime türü olamayacak şekilde isimdir ve yerseme kılış fiilinden oluşan yükleme dolaylı tümleç -yer tamlayıcısı- olarak bağlanması gereken bir sözdizimbirimidir. (Delice, 2019: 55). Ayrılma hâli bir yerden veya zamandan uzaklaşma anlamıyla kendinden sonra gelen yükleme bağlanabildiği gibi aynı ek (ayrılma eki) kendinden sonra gelen fiilden oluşmuş yüklemden dolayı farklı fonksiyonlarla da kullanılabilir.

Biraz sonra kapı açıldı, hemşirem geldi. Nermin güzel ve masum gözlerini münfailâne bana atfederek **kucağımdan** kaydı. (Te/23).

Ertesi akşam Vikont o eski vaz-ı bülent ve vakarıyla **posta arabasından** indi. (He/28).

Mektep hayatından uzaklaştıktan bir müddet sonra idmanla kalp ve dimağın mesele-i teessürü beni epeyce işgal etti. (CD-2/32).

Karanlık sofadan bir lâhzada **geçerek** odasına girdik. (İN/36).

Belki bıkarım, **bu arzudan vazgeçerim** korkusuyla uzun uzadıya muhakemeye cesaret edemeyerek buna karar verdim. (SK/40).

Türkçede belirtme ya da yükleme eki olarak genellikle +(y)I ya da +nI eki bilinse de ayrılma, bildiren hâl eki de fiile etki eden ikinci unsur görevini üstlenebilmekte ve belirtme hâlinin yerine geçebilmektedir. Ayrılma hâli, fiile etki eden ikinci unsur olduğu zaman belirtme işlevinde kullanılabilir:²

Kimin ki oğlu kızı yok, kara otağa kondurun, kara keçe altına döşek, **kara koyun yahnisinden** önüne götürün, yerse yesin yemezse kalsın gitsin demişti. (DKH /9)

O şaraptan içen esrik olur. (DKH/98)

Baba malından ne fayda başta devlet olmasa. (DKH/4)

²+DAn ablatif hâlinin nesne ya da belirtme olarak kullanımı iki açıdan değerlendirilmelidir: 1. Derin ve yüzey yapı göz önünde bulundurularak inceleme yapılmalıdır. “*Ayşe matematik kitaplarından hediye etti ve Ayşe matematik kitaplarından üç tanesini hediye etti*” cümlelerinde birinci cümlede yüzey yapıda +DAn ablatif ekinden sonra varlığı hissedilen nesne unsurunu oluşturan sözcüklerin düştüğü görülmektedir. Bundan dolayı +DAn ablatif hâli eki cümlede kendinden sonra gelen nesne unsuruyla ilişki kurduğu için nesne başlığı altında da ablatif hâlini değerlendirmek yerinde olacaktır. 2. Derin ve yüzey yapı göz ardı edilerek inceleme yapılmalıdır. Belirtme ya da nesne hâli olarak kabul ettiğimiz +(y)I dışında +DAn ablatif hâli ve +(y)A datif hâli de fiile etki eden ikinci unsur konumuna geçebilmektedir. Özne dışında fiile etki eden ikinci unsur olabilmektedir (Eyi, 2021: 529).

Borçluyu **borcundan** kurtar. (DKH/12)

Dirse Han'ın tutsak olduğundan Oğuz beylerinin haberi yok. (DKH/19).

/+DAn/ hâli, kendinden sonra gelen fiilden dolayı ilgi hâli belirtebilmektedir:

O, **akrabalarım**dan küçük, ince, narin bir kız ki, yakın bir mazide, daha iki sene evvel bana “ağabey” diye hitap ederdi. (SK/41).

Temiz kayından şık bir sehpa üzerindeki tablonun mestur olduğu maî ve ince bir kâğıdı kaldırdı. (S/44).

/+DAn/ hâli, kendinden sonra gelen fiilden dolayı sebep hâli belirtebilmektedir:

Juli Hala **sıkıntısından silkinerek** başını pencerenin camına yaklaştırdı, hafidleri mektebe gidiyorlardı. (Te/23).

Can sıkıntısından mütevellit bir âdem-i intizam-ı efkâr ile kitaplarımı karıştırıyor, elime aldığım kitapların nihayetlerine yahut sevdiğim sahifelerineyorgun gözlerimle bakıp tekrar **okudum**. (Te/24).

/+DAn/ hâli, kendinden sonra gelen fiilden dolayı yönelme hâli belirtebilmektedir:

Nihayet bir gün çocukluğun tabî olan hicap ve lâubalîliği ile mahcup ve mütecasir, bu perende atmayı, bu ellerle yürümeyi bana öğretmelerini **onlardan istirham** ettim. (CD-2/33).

Bununla beraber, fevaid-i mevhome-i zahiriyesi evvelâ **umum tarafından tadik** olunduğu hâlde fenalıkları, zararları, tehlikeleri sonradan meydana çıkan şeyler az mıdır? (CD-2/33).

+DAn hâli ekinin nesne, ilgi sebep ve yönelme belirtmesi kendinden sonra münasebette bulunacağı fiillerin hem bu işlevlere yönelik olmasından hem de eklendiği sözcüğe semantik bakımdan bu boyutu kazandırmasından kaynaklanmaktadır. Misal, “gel-” fiilini bu bakımdan incelediğimiz zaman “İşlerinden gelemedi.” ifadesinde semantik boyut söz konusudur. Burada fiilin sebeplik işlevine bir gönderimi ya da ortaklığı söz konusu değildir. “Eviden geliyor.” ifadesinde “gel-” fiili bir yerden ayrılma ve uzaklaşma anlamı kattığı için burada fiilin etkisi söz konusudur. Bu durumu aynı ek, farklı fiil boyutunda incelediğimiz zaman ise fiilin etkisi daha fazla olacaktır. Misal, “Tepelerden aşırp geldi” ifadesinde bir yerden çıkma ya da ayrılma anlamı söz konusuyken; “Tepelerde otladılar.” ifadesinde bir yerde bulunma anlamı vardır. “Tepelere çıktık.” ifadesinde ise bir yere yönelme anlamı bulunmaktadır. O halde diyebiliriz ki hâl eklerinin hem belirleyicilik hem de tamamlayıcılık ilişkisinde fiillerin etkisi büyüktür.

Genellikle araştırma alanları tarafından ayrılma, çıkma ya da uzaklaşma işlevi yüklenen /+DAn/ eki, görelilik hâli (*ülkemi*z açısın+**dan** önemli bir konu); ilgi hâli (*sen*+**den** haberi yok); kıyaslama hâli (*ben*+**den** daha uzunsun); sebep hâli (*ses*+**ten** uyuyamadım); vasıta hâli (*sözlerin*+**den** anlamdım); yönelme hâli (*Ayşe*+**den** istedi); olarak da kullanımları mevcuttur ve bu kullanımlar, bulunma ve yönelme hâlinden farklı olarak çıkma, ayrılma ya da uzaklaşma fonksiyonunu semantik bakımdan çağrıştırmamakta, bire bir o işlev yerine kullanılmaktadır. Başka bir deyişle, ayrılma, uzaklaşma ya da çıkma anlamından farklılaşmaktadır. Yukarıda bahsi geçen “ülkemiz açısın+**dan** önemli bir konu” ifadesinde; “ülkemizden ayrılan, uzaklaşan bir konu değil, ülkemize yönelik bir konu” anlamını taşımaktadır; “*sen*+**den** haberi yok” ifadesinde; “senden ayrılan, uzaklaşan bir haber değil, sana yönelik olanlardan haberi yok” anlamı taşımaktadır; “*ben*+**den** daha uzunsun” ifadesinde; “benden ayrı, uzak olarak değil, bana göre daha uzunsun” biçiminde kıyaslama anlamı taşımaktadır; “*ses*+**ten** uyuyamadım” ifadesinde; “sesten ayrılarak, uzaklaşarak anlamı değil, sestem dolayısı” anlamı taşımaktadır; “*sözlerin*+**den** anlamdım” ifadesinde; “sözlerinden ayrılarak ya da uzaklaşarak anlamında değil, sözleri

vasıtasıyla” anlamı taşımaktadır; “*Ayşe +den istedi*” ifadesinde; “Ayşe’den ayrılarak ya da uzaklaşarak değil, Ayşe’ye yönelerek” anlamı taşımaktadır. Bu hâl, diğer hâllerden farklı olarak sözcüklere tam anlamıyla belirgin bir işlev kazandırmaktadır.

6. İlgi Hâlinin Fiil ile İlişkisi

İlgi eki bünyesinde sahiplik ve aitlik ilişkisi barındırdığından dolayı sıfat olarak değerlendirilmektedir. İlgi eki olarak Türkçede +In ve +nIn ekleri, kullanılmakla birlikte +Ø, Im, +ile ilgili, +ile ilişik +(y)A dair ifadeleri de ilgi hâli yerine kullanılabilen ve aitlik ilişkisiyle kendinden sonra gelen söz ya da söz öbeklerine bağlanabilmektedir. İlgi eki ya da ilgi ekinin yerini tutan ifadelerle bağlanmış isim soylu sözcükler kendinden sonra gelen fiile bu işlevle bağlanmakta ve fiil de bu işleve uygun olarak gelmektedir.

Yayından çıkmış bir alev ok şiddetiyle yabancı **Avrupalıların haksız yere benimsedikleri kasabalar** üzerine atılıyor, müthiş matkaplarıyla deldiği kaleleri hemen zapt ediyordu. (B/408).

Çocuklar, kadınlar, gençler sokakta küme küme dururlar, sık **fıstık ağaçlarının tepelerinden havaya tüten kırmızı, sincabî, mor, yeşil dumanları** korka korka seyrediyorlardı. (B/409).

“**Kendine minnettar kalan ahalinin elleri** üzerinde geziyor.” (B/409).

Bosna beyiyle **Semendire beyinin askerleri** işte kaç haftadır Yayçe’yi sarmışlar, kumandanlarının gelmesini bekliyorlardı. (TT/413).

Dedesiyile gelen Türkmenler **kalenin** içindekilere aman vermişlerdi. (TT/413).

Cem dedi ki: “**Benim canım** sıkılıyor.” (TT/414).

Bizim asker de saf olmuş, uzaktan bu heyecanlı musaraayı seyrediyordu. (TT/414).

Anlaşılmaz hesaplarla bu **cehennem köşelerinde** bağ yapıp gelip kapanacaklarına ne olurdu şu İstanbul’u İstanbul eden güzel yerlere gitselerdi. (E/12).

Hayat kalabalık, güzel **hava içinde** olur. (E/14).

İnsan kalplerini birbirine bağlayan bu rabitaları o zaman anlar. (E/14).

Yukarıdaki cümlelerden de anlaşılacağı üzere ilgi hâli doğrudan fiille ilişkili değildir. Kendinden sonra gelen isim soylu sözcüğe aitlik ilişkisiyle bağlanmaktadır. İlgi eki alan sözcükle daha sonra gelen tamlananla beraber genellikle nesne işleviyle yükleme bağlanmaktadır. Gerek +In, +nIn ekleri gerekse ilgi yerini tutan diğer ekler kendinden sonra gelen isim soylu sözcüğe yönelik bir işleve sahiptirler.

7. Vasıta Hâlinin Fiil ile İlişkisi

Türkçede işlek bir ek olan “ile” edatı, hâl durumundayken genellikle ya beraberlik ya da vasıta bildirmektedir. Vasıta hâli, söz öbeklerinde ve cümlelerde bir varlığın aracılığı ile eylemin ifade ettiği oluş, kılış ve durumun ortaya çıktığını göstermek için kullanılır. Bu durum çekimi hem edatlı hem eklidir. Araç eki veya edatı, eylemin ne ile, nasıl, ne zaman yapıldığını ifade etmek için ada getirilir. Bu yüzden araç çekimi, durum, tarz, zaman, neden, sonuç vb. birçok bilgiyi, birer durum niteleyicisi olarak yükleme ilişitirir. (Karaağaç, 2016, s. 344). Bununla birlikte vasıta, aracı ya da beraberlik ilişkisiyle fiile bağlanır ve fiil bu bakımdan bu oluşuma ortaklık teşkil eder.

Sert kumral saçları güneşin **aydınlığı ile** yaldızlanıyor, parlıyordu. (BÇA/426).

Parmağı ile düğmeyi yavaş yavaş tâ nihayetine kadar itti. (BÇA/427).

En ziyade şaştığım şey **bu kadar az para ile** bu kadar çok şey yiyebilmeliğimiz idi. (FŞK/439).

Avrupa’da, Amerika’da olduğu gibi frankla, dolarla değil, **rayiç akçe lira ile** birkaç defa “arşı milyoner” olan bu eyyam ağalarından tanıdıkları hep sefiller, ümmîler, ipten kazıktan kurtulmuş baldırı çıplaklardı. (ANİ/614).

Ramazan’da **ordusu ile** Şam’dan çıkan Selâhattin birkaç hafta sonra Safad’la Kevkeb’i de aman vererek aldı. (B/408).

Her yerde işte şu işittiğin garip şive ile “Adige” propagandası yapmağa başladı. (BKT/619).

Aziz ahbabı **Müftü Hacı Ali Efendi ile** dertleşirken, “Hepsini yanmış, kül olmuş farz ediyorum. (YA/625).

Lâkin **can yoldaşı ile** rahat rahat ömürlerini geçiriyorlardı. (T/637).

Duvarları **koyu kil ile** sıvanmış gibi kurşun renginde idi. (T/638).

Daha sonra **kocaman ağzının içindeki çürük dişleri gösteren geniş bir kahkaha ile** arsız arsız gülüyordu. (H/738).

Zihni o **derece hayal ile** dolu idi ki... (EB/738).

Bu hâlin fiil ile olan ilişkisi bulunma, yönelme ve ayrılma hâlinde olduğu kadar sağlam değildir. Kendinden sonra geçişli, geçişsiz, etken, edilgen vb. nitelikte olan herhangi bir fiil gelebilir.

8. Eşitlik Hâlinin Fiil ile İlişkisi

Eşitlik durumu, eşitlik ekleri ve edatlarıyla yapılır. Eşitlik eklerine benzerlik ekleri de denir; bu eklerin yaygın işlevi, gibilik ve benzerlik ifade etmektir; çünkü gibilik ve benzerlik, eşitliğe komşu bilgilerdir, dolayısıyla bunların dildeki karşılıkları da ilişkilidir.

Yeni gelen halayıklara vermek için bu güzel isimlilerden birisinin ismi alınır, kendisine başka bir isim verilirse, ismin eski sahibi kız **yıllarca** ağlar, bedbaht olurdu. (EB/738).

İnsanca hareket etti. ve **Sakince** yerine oturdu. Cümlelerinde +cA eşitlik eki durum ve zaman işleviyle kullanılmıştır.

Yol boyunca konuşmadık. Cümlesinde +cA eşitlik eki kadar ve yaklaşıklık anlamında kullanılmıştır.

Bu hâlin fiil ile olan ilişkisi bulunma, yönelme ve ayrılma hâlinde olduğu kadar sağlam değildir. Kendinden sonra geçişli, geçişsiz, etken, edilgen vb. nitelikte olan herhangi bir fiil gelebilir.

Sonuç ve Tartışma

İsim hâl/durum ekleri, bir dil bilgisi kategorisini oluşturmaktadır. Bu çalışmada, hâl eklerinin yapısal olarak isim soylu sözcüklere geldiği hususu göz önünde bulundurularak, örneğin; ayrılma hâli ekinin yönelme hâli eki, yönelme hâli ekinin bulunma hâli eki, bulunma hâli ekinin yönelme hâli ekine neden geçebildiği üzerinde durulmuştur.

Hâl ekleri semantik bakımdan: *açıklama hâli, aitlik hâli, benzerlik hâli, beraberlik hâli, bulunma hâli, çıkma hâli, görelilik hâli, hedef hâli, hitap hâli, ilgi hâli, karşılıklılık hâli, karşıtlık hâli, katma hâli, kıyaslama hâli, miktar hâli, nesne hâli, niteleme hâli, nitelenen hâli, özne hâli, sebep hâli, sınırlandırma hâli, sıralama hâli, soru hâli, tekrar hâli, üsteleme hâli, varlık hâli, varma hâli, vasıta hâli, yerine geçme hâli, yönelme hâli ve yüklem ismi hâli* gibi farklı farklı sınıflandırmalara tabi tutularak kavramsal olarak genişletilmiştir. Hâl eklerinin böyle geniş kategorilerde yer almasının başında, bu hâllerin farklı kalıplara bürünebilme ve kendi işlevi dışında farklı işlevlerin de yerine geçebilme özelliği gelmektedir. Gramer kitaplarının hemen hemen hepsinde

hâl sınıflandırması ayrılma, bulunma, belirtme ve yönelme olarak dört başlık altında toplanmıştır. Bu hâller, yapı bakımından değil de semantik bakımdan farklı hâllere büründükleri için daha sonradan dil bilgisi araştırma alanları tarafından başlık sayısı arttırılmıştır.

İsimler, söz dizimi içerisinde hâl eklerinin yardımıyla başka sözcüklerle farklı münasebetlerde bulunurlar. Bu varlık+varlık ve varlık+eylem arasındaki münasebet, hâl eklerinde de söz konusudur. Fakat genellikle hâl ekleri varlık ya da varlık+varlık münasebetinde bulunan ve fiile gönderim sağlayan birer vasıta durumundadırlar.

Hâl ekleri, her ne kadar belirli kalıplar ve adlandırmalar çerçevesinde verilmiş olsa da kendinden sonra gelen fiiller hâl eklerinin belirli bir işleve bürünmesinde kaynaklık teşkil ettikleri için önemli bir yere sahiptirler. Eğitim-öğretim faaliyetlerinde hâl/durum eklerinin öğreten ile öğrenen arasında, doğru bir ilişkinin gerçekleşebilmesi için öğretilenin belli kalıplar ve terimsel yaklaşımlar haricî ekin kendinden önce ve sonra gelen isim ya da fiil soylu sözcükle ilişkisi göz önünde bulundurulmuş olarak verilmesi, dil ediniminin en önemli özelliğini oluşturmaktadır. Burada söz konusu olan hâl kavramı, belirli bir boyuttan çıkarılmalı, çoklu bir boyutun önemli yapı taşlarından birini teşkil ettiği bakış açısıyla incelenmeli, bu biçimde sunulmalıdır.

Dil bilgisi kategorisinde yer alan ve araştırma alanları tarafından zikredilen yalın durum, bu kategoride değerlendirildiği zaman hâl eklerinin sıfır morfem yaklaşımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kendinden önce gelen isimle herhangi bir etkisi söz konusu olmadığı gibi kendinden sonra gelen fiile de sadece geçişsizlik komutu vermektedir. Bu hâl kategorisinde diğer belli başlı hâllerde olduğu gibi kostüm değiştirme özelliği de aranmaz. Çatı bakımından bir geçişsizlik ve edilgenlik/etkenlik fonksiyonu söz konusudur.

Belirtme ya da yükleme hâlinde önemli olan isme eklenmiş ekin fiile etki eden ikinci vasıta olmasıdır. Burada eklenen çekimlik birim fiilin geçişli olması bakımından bir sinyal göndermektedir. Belirtme hâlinin düşmüş biçiminin yalın hâlden farkı, kendinden sonra gelen fiil hem yüzey yapıda hem de derin yapıda etki etmesi ve her şekilde fiilin geçişli durumda olmasıdır. Yalın hâlde olduğu gibi farklı hâller yerine geçememektedir. Fakat yönelme ve ayrılma hâli, belirtme hâli yerine geçebilmektedir. Bu durum yalın hâlde söz konusu değildir. Yalın hâl ne başka bir hâlin yerine geçebilir ne de başka bir hâl yalın hâlin yerine geçebilir. Hâl kategorisinin etkisiz elemanı durumundadır.

Genellikle araştırma alanları tarafından yönelme işlevi yüklenen /+(y)A/ ekinin, yükleme ilişkisi göz önüne alındığında bulunma hâli (*akşam+ta gelir*); görelilik hâli (*on+ta uygun*); hedef hâli (*Ayşe+(y)e bediye aldım*); ilgi hâli (*edebiyat üzerine+e düşünceler*); karşılıklık hâli (*boyu boyum+ta uygun*); karşıtlık hâli (*çalışacağın+ta yatıyordu*); kıyaslama hâli (*oturacağın+ta iş yap*); niteleme hâli (*inadın+ta davran-*); sebep hâli (*kalmadığın+ta üzüldü*); vasıta hâli (*karpuzu arkadaşın+ta kestirdi*); yerine geçme hâli (*benim yerim+e sen katıl*) olarak da kullanıldığı tespit edilebilmektedir. Bu kullanımların hepsinde yönelme ilişkisi söz konusudur. Ufak tefek semantik farklılıklardan dolayı bu tür işlevler yüklenmiştir. Bu hâl ekine bu gibi işlevlerin yüklenmesinde kendinden sonra gelen fiil ya da isim soylu sözcüğün etkisi büyüktür.

Çalışmada geçen *Galata+(y)a doğru yürü-*, *lokanta+(y)a gir-*, *pencere+(y)e yaklaş-* *on+ta karşı nâdim ve pişman ol* ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, *yürü-*, *gir-*, *yaklaş-*, *pişman ol* fiilleri kendi bünyelerinde bir yöneliklik ilişkisi barındırdığı için bu fiillere iştirak edecek olan hâl de bu ilişkiyle sıkı bir bağlantı

içindedir ya da hâlden sonra gelen fiil hâl ile sıkı bir ilişki içindedir. Bundan dolayı yönelme, bulunma, ayrılma vb. başlıca hâllerde yalın ve belirtme hâlinde olduğu gibi herhangi bir geçişlilik-geçişsizlik, etkenlik-edilgenlik ilişkisi bulunmaz. Bu durumda hâl ekinen sonra gelen fiilin yönelme, ayrılma, bulunma vb. niteliğine iştirak etmesi söz konusudur.

Aynı zamanda, yönelme hâlinin sadece fiil ile ilişkisi söz konusu değildir. *Edebiyat üzerin+e düşünceler, on+ta uygun* ifadesinde ise isimle de ilişki içinde olma durumu söz konusudur. Burada da hâl ekinen sonra gelen isin soylu sözcük, fiil soylu sözcükte olduğu gibi bu işleve kaynak teşkil etmektedir.

Genellikle araştırma alanları tarafından bulunma işlevi yüklenen /+DA/ eki, hedef hâli (*onun uğrun+da dağları aşar*); ilgi hâli (*aşk+ta kazan-*); karşıtlık hâli (*tanımadığın hal+de selam veriyorsun*); niteleme hâli (*ilk hamle+de kazan-*); sınırlandırma hâli (*onun dışın+da hiç kimse katılmadı*); üsteleme hâli (*kaliteli olmasının dışın+da ucuzdu*); vasıta hâli (*sizİN sayeniz+de başardık*) olarak da kullanılmaktadır. Bu kullanımların hepsinde bulunma ilişkisi söz konusudur. Semantik bakımından ufak tefek farklılıklardan dolayı bu tür işlevler yüklenmiştir.

Bulunma hâli eki, /+DA/, farklı işlevlerde kullanılsa bile bünyesinde bir bulunma ilişkisi barındırmaktadır. Yukarıdaki açıklamada geçen *onun uğrun+da dağları aşar* ifadesinde, onun uğruna bulunarak dağları aşar anlamı mevcuttur ve bulunma hâlinin hedef işlevini taşımaktadır; *aşk+ta kazan-* ifadesi, aşkıta bulunup kazanmak anlamı taşımakta ve bulunma hâlinin ilgi işlevini taşımaktadır; *onun dışın+da hiç kimse katılmadı* ifadesinde o orada bulundu ona karşılık başka kimse yoktu anlamı mevcuttur ve bulunma hâlinin sınırlandırma işlevini taşımaktadır; *kaliteli olmasının dışın+da ucuzdu* ifadesinde, kaliteli olma şartında bulunuyor bir de bunun dışında ucuz anlamı mevcuttur ve bulunma hâlinin üsteleme işlevini taşımaktadır; *sizİN sayeniz+de başardık* ifadesinde siz bize yardımda bulundunuz biz de başardık anlamı mevcuttur ve bulunma hâlinin vasıta işlevini taşımaktadır.

Çalışmada geçen, *bu sakin, bu karanlık odanın dışın+da, [bulunan] dar sofadaki perdesiz pencerecikten akan loş aydınlık altın+da [bulunan], Sağımız+da [bulunan], çınar ağaçlarının altın+da [bulunan]* ifadeleri ve bulunma hâlinin mevcut olduğu diğer örneklerin hemen hemen hepsinde semantik bakımından, derin yapıda, bir bulunma fiili ile hâl ekinin ilişkisi söz konusudur. Bu durum da bulunma hâlinen sonra gelen fiilin önemli bir role sahip olduğunun bir göstergesidir.

Ayrılma ekini almış bir sözcük, belirtme, yönelme ve bulunma eklerinin kullanımında olduğu gibi farklı hâller yerine geçebilmektedir. Fakat anlam bakımından yönelme ve bulunma hâllerinden farklı olarak kendi anlamından uzaklaşıp ilişkili olduğu hâle bürünmektedir. Ayrılma hâli bir yerden veya zamandan uzaklaşma anlamıyla kendinden sonra gelen yüklemle bağlanabildiği gibi kendinden sonra gelen fiilden oluşmuş yüklemden dolayı farklı fonksiyonlarla da kullanılabilir.

Çalışmada geçen *kucağım+dan kay-, posta arabasının+dan in-, mektep hayatın+dan uzaklaş-, karanlık sofa+dan geç-, bu arzı+dan vazgeç-* ifadelerinde, bu hâl eki ayrılma, uzaklaşma ya da çıkama işleviyle kullanılmıştır ve kendinden sonra gelen *kay-, in-, uzaklaş-, geç-, vazgeç-* fiilleri de bu işleve uygunluk göstermektedir.

+DAn ayrılma hâli ekinin nesne, ilgi, sebep ve yönelme belirtmesi kendinden sonra münasebette bulunacağı fiillerin hem bu işlevlere yönelik olmasından hem de eklendiği sözcüğe semantik bakımdan bu boyutu kazandırmasından kaynaklanmaktadır. Misal, “gel-“ fiilini bu bakımdan incelediğimiz zaman “İşlerinden gelemedi.” ifadesinde semantik boyut söz konusudur. Burada fiilin

sebeplik işlevine bir gönderimi ya da ortaklığı söz konusu değildir. “*Evden geliyor.*” ifadesinde “*gel-*” fiili bir yerden ayrılma ve uzaklaşma anlamı ile kullanıldığı için burada fiilin etkisi söz konusudur. Bu durumu aynı ek farklı fiil boyutunda incelediğimiz zaman ise fiilin etkisi daha fazla olacaktır. Misal, “*Tepelerden aşır geldi*” ifadesinde hâl eki, tümceye bir yerden çıkma ya da ayrılma anlamı katarken; “*Tepelerde otladılar.*” ifadesinde hâl eki, tümceye bir yerde bulunma anlamı katmakta; “*Tepelere çıktık.*” ifadesinde ise hal eki, tümceye bir yere yönelme anlamı katmaktadır. O halde diyebiliriz ki hâl eklerinin hem belirleyicilik hem de tamamlayıcılık ilişkisinde fiillerin etkisi büyüktür.

Genellikle araştırma alanları tarafından ayrılma, çıkma ya da uzaklaşma işlevi yüklenen /+DAn/ ekinin, görelilik hâli (*ülkemiç açısın+dan önemli bir konu*); ilgi hâli (*sen+den haberi yok*); kıyaslama hâli (*ben+den daha uzunsun*); sebep hâli (*ses+ten uyuyamadım*); vasıta hâli (*sözlerin+den anlamadım*); yönelme hâli (*Ayşe+den istedi*); olarak da kullanım alanına çıktığı görülmektedir. Bu kullanımlar, bulunma ve yönelme hâlinde farklı olarak çıkma, ayrılma ya da uzaklaşma fonksiyonunu semantik bakımından çağrıştırmamakta ve bire bir yerine geçtiği işlevle kullanılmaktadır. Başka bir deyişle ayrılma, uzaklaşma ya da çıkma anlamından farklılaşmaktadır. Yukarıda bahsi geçen *ülkemiç açısın+dan önemli bir konu* ifadesinde, ülkemizden ayrılan, uzaklaşan bir konu değil ülkemize yönelik bir konu anlamını taşımaktadır; *sen+den haberi yok* ifadesinde senden ayrılan, uzaklaşan bir haber değil sana yönelik olanlardan haberi yok anlamı taşımaktadır; *ben+den daha uzunsun* ifadesinde benden ayrı, uzak olarak değil bana göre daha uzunsun biçiminde kıyaslama anlamı taşımaktadır; *ses+ten uyuyamadım* ifadesinde, sestem ayrılarak, uzaklaşarak anlamı değil, sestem dolayı anlamı taşımaktadır; *sözlerin+den anlamadım* ifadesinde, sözlerinden ayrılarak ya da uzaklaşarak anlamında değil sözleri vasıtasıyla anlamı taşımaktadır; *Ayşe+den istedi* ifadesinde, Ayşe’den ayrılarak ya da uzaklaşarak değil, Ayşe’ye yönelerek anlamı taşımaktadır. Bu hâl, diğer hâllerden farklı olarak sözcüklere tam anlamıyla belirgin bir işlev kazandırmaktadır.

İlgi eki, bünyesinde sahiplik ve aitlik ilişkisi barındırdığından dolayı sıfat olarak değerlendirilmektedir. İlgi eki olarak Türkçede +In ve +nIn ekleri yaygın olarak kullanılmakla birlikte +Ø, Im, +ile ilgili, +ile ilişik +(y)A dair ifadeleri de ilgi hâli yerine kullanılabilen ve aitlik ilişkisiyle kendinden sonra gelen söz ya da söz öbeklerine bağlanabilmektedir. İlgi eki ya da ilgi ekinin yerini tutan ifadelerle bağlanmış isim soylu sözcükler kendinden sonra gelen fiile bu işlevle bağlanmakta ve fiil de bu işleve uygun olarak gelmektedir.

Çalışmada geçen *Avrupalılar+ın haksız yere benimsedikleri kasabalar, sık fıstık ağaçları+nın tepelerinden havaya tüten kırmızı, sincabî, mor, yeşil dumanlar, kendine minnettar kalan abali+nın eller, Semendire beyi+nın askerler, kale+nin içindekiler, ben+im canım, biz+im asker, cebennem+Ø köşeleri, hava+Ø içi, insan+Ø kalpleri* ifadelerinde +In ve +nIn ekleri, gerek mevcut gerekse sıfır morfem biçimiyle kullanılmakta ve kendinden sonra gelen isme aidiyetlik ve sahiplik ilişkisiyle bağlanmaktadır. Bundan dolayı bu hâl kategorisinin fiil(ler)le değil isim(ler)le ilişkisi söz konusudur.

Vasıta hâli eki “ile” Türkçede genel olarak ya birliktelik ya da vasıta işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Bu hâlin fiil ile olan ilişkisi bulunma, yönelme ve ayrılma hâlinde olduğu kadar sağlam değildir. Kendinden sonra geçişli, geçişsiz, etken, edilgen vb. nitelikte olan herhangi bir fiil gelebilir.

Eşitlik hâli eki olarak araştırma alanları tarafından kabul edilen +CA ekinin eşitlik işlevi yanında benzerlik işlevi de bulunmaktadır. Vasıta hâlinde olduğu gibi, fiil ile olan ilişkisi bulunma, yönelme ve

Hâl Eklerinin Tamamlayıcısı ve Belirticisi Fiiller midir?

---

ayrılma hâlinde olduğu kadar sağlam değildir. Kendinden sonra geçişli, geçişsiz, etken, edilgen vb. nitelikte olan herhangi bir fiil gelebilir.

Bu çalışmada, hâl eklerinin birbirleri yerine geçme durumu tartışılmıştır ve aynı zamanda kendinden sonra gelen isim ya da fiil ile münasebeti yüzey-derin yapı ilişkileri göz önünde bulundurularak incelenmiştir.

Kaynakça

- Banguoğlu, Tahsin. (2015). “*Türkçenin Grameri*”, Ankara: TDK Yayınları.
- Çakan, Ayşegül. (haz.) (2018). “*Dede Korkut Hikâyeleri-Kitab-ı Dedem Korkut*”. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Daşdemir, Muharrem. (2015). “*Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi*”. Kayseri: Fenomen Yayınları.
- Delice, Hacı İbrahim. (2019). “*Türkçede Kaç İsim Durumu Vardır?*”, 6. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (UBAK), Şanlıurfa.
- Ergin, Muharrem. (2009). “*Türk Dil Bilgisi*”, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Eyi, Eda. (2021). “Standart Türkiye Türkçesinde Söz Dizimi Açısından Fiil Grupları (Mastar-Partisip-Gerundium) Üzerine”, *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (13).
- Eyi, Eda. (2021). “Dede Korkut Hikâyeleri’nde /+DAn/ Ablatif Hâli Ekinin Yapı ve Görev Bakımından Fonksiyonları Üzerine”, *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(3).
- Gencan, Tahir. Nejat. (1971). “*Dilbilgisiz*”, Ankara: TDK Yayınları.
- Karaağaç, Günay. (2016). “*Türkçenin Dil Bilgisi*”, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, Leyla. (2019). “*Türkçede Söz Dizimi*”, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep. (1992). “*Grammer Terimleri Sözlüğü*”, Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep. (2019). “*Türkiye Türkçesi Gramer ve Şekil Bilgisi*”, Ankara: TDK Yayınları.
- Polat, Nazım. Hikmet. (2015). “*Ömer Seyfettin Bütün Hikâyeleri*”, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ek 1.

Kısaltmalar Dizini

ANİ: Acaba Ne İdi?

B: Büyücü

BÇA: Bir Çocuk Aleko

BKT: Bir Kayışın Tesiri

CD-2: Cimnastiğe Dair-2

D: Diyet

DKH: Dede Korkut Hikâyeleri

DT: Dama Taşları

DZ: Düşünme Zamanı

E: Eylül

EB: Efruz Bey

FŞK: Fon Şadriştayn'ın Karısı

FŞO: Fon Şadriştayn'ın Oğlu

H: Havyar

HBS: Hatıftan Bir Seda

He: Hediye

İN: İlk Namaz

M: Müjde

S: Sebat

SK: Sahir'e Karşı

T: Türbe

Te: Tenezzüh

TT: Teke Tek

YA: Yüz Ak

Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD

Van Journal of Humanities and Social Sciences -VJHSS

Arnavutluk Ulusal Kulüpleri ve Elbasan Kongresi

Albanian National Clubs and Elbasani Congress

Ilirjana KACELİ*

Öz

Jön Türk Devrimi'nin 1908'deki zaferinden sonra Arnavutlar, Anayasanın ilan edilmesini destekleyecek ve memnuniyetle karşılayacaklardı. İlmli Arnavut siyasi eliti, siyasi-kültürel hareketi Arnavutluk ölçeğinde örgütlemek üzere kanuni fırsatları kullanmaya başlamıştı. Arnavutlar, eğitim ve alfabe hususundaki arayışlarını sürdürdüler. Böylece ulusal kültür kulüpleri kurmaya ve ana dili öğrenmek üzere kurslar açmaya başlamışlardı. Millî mevcudiyetlerini korumanın yolu, eğitim seviyelerinin gelişmesinden geçmekteydi. Bu sebeple eğitimdeki çalışmalarına hız kazandırdılar. Arnavutluk'ta birçok okul açmışlardı. Arnavutlar, alfabeleri hususunda da uzlaşabilmek için kongreler düzenlediler. Çünkü o zamana değin farklı alfabelere sahiptiler, bu hâl toplumda bölünmelere sebebiyet vermektedir. Açılan okulların öğretmen ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda çıkar yol arayışı içerisine girdiler. 2-9 Eylül 1909 tarihleri arasında Elbasan şehrinde, tarihte bu şehrin adı ile anılan bir kongre toplandı. Elbasan Kongresi Arnavut eğitiminde ve Ulusal Hareket içinde önemli bir yer tutacaktı. Bu kongre ile Arnavutluk'un güneyi ve kuzeyi arasında bir bağ kurulması da amaçlanıyordu. Kongrede, izlenecek yol haritası ve atılacak adımlar belirlendi. Kongrede aynı zamanda, ülkedeki eğitim gelişiminin geleceği hususunda önem arz eden konuları ele alan üç komisyon kurulmuştu. Bu komisyonlardan biri, Arnavut okulları için öğretmenlerin eğitileceği bir Normal Okul (Öğretmen Yetiştirme Okulu) açma konusunu ele almaya karar verdi. Devamında vakit kaybetmeden alınan kararlar uygulanmaya çalışıldı. Elbasan Kongresi ve Aralık 1909'da Pedagoji Okulu veya Elbasan Normal Okulu'nun açılması, o dönemde Arnavut okulunun ve eğitiminin gelişimine yeni bir ivme kazandıracaktı. Bu okulda, Arnavutluk topraklarındaki tüm ilkokulların müstakbel öğretmenleri yetişecekti. Bu kongre, yeni neslin, alacakları Arnavutça eğitimle birlikte millî bir kimlik şuuruyla yetiştirilmelerinin amaçlandığının gösterilmesi bakımından önemlidir. Bu çalışmada Arnavutluk Ulusal Kulüpleri ve Elbasan Kongresi üzerinde durulmuştur.

Anahtar sözcükler: *Ulusal Kulüpler, Elbasan Kongresi, Normal Okul, Kültürel Hareket.*

Abstract

After the victory of the Young Turk Revolution in 1908, Albanians would support and welcome the promulgation of the Constitution. The moderate Albanian political elite began to use legal opportunities to organize the political-cultural movement on an all-Albanian scale. Albanians continued their search for education and the alphabet. So they started to set up national cultural clubs and open courses for learning

* Yrd. Doç. Dr. Alexander Xhuvani Elbasan Üniversitesi ilirjakaceli@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8228-9789.

the mother tongue. The way to preserve their national existence was through the improvement of their education level. For this reason, they accelerated their studies in education. They opened many schools in Albania. Albanians held congresses in order to agree on their alphabet. Because until then they had different alphabets and this situation caused divisions in the society. They sought a way out to meet the teacher needs of the schools that were opened. On the 2th till 9th September of the year 1909 in the city of Elbasan, a congress was convened, which in history is known as the name of this city. The Congress of Elbasan would occupy an important place in Albanian education and in the National Movement. With this congress, it was also aimed to establish a link between the south and the north of Albania. At the congress, the road map to be followed and the steps to be taken were determined. At the same time, three commissions were set up at the Congress to address issues of importance to the future of educational development in the country. One of these commissions decided to consider opening a Normal School (Teacher Training School) for Albanian schools where teachers would be trained. Afterwards, the decisions taken without wasting time were tried to be implemented. The Congress of Elbasan and the opening of the Pedagogical School or Elbasan Normal School in December 1909 would give a new impetus to the development of Albanian school and education at that time. In this school, future teachers of all primary schools in Albania would be trained. This congress is important in terms of showing that it is aimed to raise the new generation with a national identity consciousness together with the Albanian education they will receive. In this study, Albanian National Clubs and Elbasan Congress are emphasized.

Keywords: *National Clubs, Congress of Elbasan, Normal School, Cultural Movement.*

Giriş

Sultan II. Abdülhamit'in hâkimiyetini sona erdiren ve Osmanlı Anayasasını revize eden 1908 Jön Türk Devrimi olmuştu. Bu gerçek Arnavutların kendisini memnuniyetle karşıladığını ve Osmanlı hükümetinin politikasında değişiklikten yana olduklarını göstermişti. İktidara gelecek Jön Türkler, İmparatorluğun ezilen halklarının milli haklarını tanıyacıklarına söz vermişlerdi. Bu nedenle Arnavutların hareketlerine katılmalarının ve bu hareket içinde demokratik-ilerici bir kanat oluşturmak için çaba sarf etmelerinin ana nedeni buydu. Arnavutluk siyasi eliti, Jön Türklerin yarattığı engellerden bağımsız olarak, her zaman Arnavutluk'un kurtuluş mücadelesini ana görevi olarak görerek, Hürriyet anayasasının ilan edilmesinden sonra yaratılan hukuki imkânları Arnavut ölçeğinde siyasi-kültürel hareketi örgütlemek için kullanmıştı.

Arnavutlar, anayasanın ilanını en başından beri memnuniyetle karşıladılar çünkü zaferinin yeni bir çağ, özgürlük, eşitlik ve medeniyet çağı getireceğini düşünüyorlardı. Jön Türkler çok geçmeden konumlarını iyice güçlendirmemişken, mazlum milletlere bazı haklar vererek tavizler verdiler, ancak daha sonra faaliyetleri kısıtlayacak ve daha sonra Arnavutluk'ta başlayan geniş kültürel-egitimsel ve politik hareketini bastırarak tedbirler almaya başlamışlardı.

Milli Kulüpler

Arnavut entelektüeller, Jön Türk devriminin Arnavut Milli Hareketi'nin taleplerini karşılamayacağını kısa sürede anlamışlardı. Bu nedenle, Anayasanın ilanından sonar kendilerine tanınan az sayıdaki özgürlükleri kullanarak, Arnavut entelektüel eliti eğitim ve kültür hareketinin daha da kurulması gibi bazı temel hakların yasal olarak gerçekleştirilmesine başlamıştı (Peza, 2015: 115). Arnavut halkının eğitim düzeyini yükseltmenin bir millet olarak varlıklarını korumak için bir gereklilik olduğunu ve Arnavut vilayetlerinin okullarında Arnavut dilinin öğretimini başlatmak için her türlü çabanın gösterilmesi gerektiğini anlamışlardı (Bartl, 2017: 123). Jön Türkler tarafından ilan edilen

özgürlüklerin geçici olduğunu fark eden Arnavut yurtseverler, Arnavutların eğitim ve kültürünün yayılması ve Arnavutların siyasi birleşmesi için çalışarak siyasi hedeflerin gerçekleştirilmesi hususunda mücadele etmişlerdi. Böylece İstanbul'da ve Arnavut nüfusu olan çoğu şehirde ulusal kulüplerde ve yurtsever topluluklarda siyasi, vatansever, eğitici ve kültürel karakterli grupları olarak örgütlenmeye başlamışlardı (Peza, 2015: 115). Böylece Arnavutların bulunduğu İmparatorluğun içerisinde ülkenin birçok şehir ve kırsal bölgelerinde yayılan milli kulüplerin kurulmasına başlanmıştı. *Zgjimi i Shqipërisë*, (Arnavutluk Uyanışı) gazetesine göre, bu kurumlar, din ne olursa olsun Arnavutların yaklaşım birleşeceği ilk ocakları teşkil ediyorlardı.

Ulusal kulüplerin kendi tüzükleri, programları ve yönetim organları vardı. Yeni anayasal rejimin güvence altına aldığı, Arnavut dilinde eğitim hakkı vb. gibi tüm özgürlüklerden Arnavut milletinin yararlanmasını talep etmişlerdi (Prifti, 1972: 56).

“Bashkimi” (Birlik) adlı ilk kulüp, 31 Temmuz 1908'de Manastir (Bitola) şehrinde, başkan Fehim Zavalani'nin üstelediği ve diğer üyeler Gjergj Qiriazi ve Naum Naçi olan diğer kulüplerin tüm Arnavut vilayetlerinde yayılmasında önemli rol oynamışlardı. Ülkenin farklı illerine gönderilen temsilcileri aracılığıyla Manastir kulübünün şubeleri niteliğinde Korça, Vlora, Elbasan, İşkodra, Üsküp, Kalkandelen, Berat, Selanik şehirlerinde yeni şubeler açılmıştı. 1908'de yaklaşık 80 kulüp açıldı. Kulüplere aydınlar, memurlar, okul öğretmenleri, ticaret memurları, zanaatkârlar vb. katılmıştı. 1909-1910 yıllarında kulüp kurma faaliyeti daha da yoğunlaşacaktır. Bu çalışmalar yeni kulüplerin oluşturulmasıyla sonuçlandırılmış olup bunların oluşturulmasıyla birlikte Arnavut okullarının kurulmasına başlanmış, Arnavutluk'ta özellikle yabancı okullarda ana dilin öğretilmesi ve Arnavut dili için tek bir alfabe kullanımının onaylanması için çalışmalar yapılmıştı. Böyle bir gerçek, örneğin 1908'in sonuna kadar “Birlik”, “Kardeşlik” gibi çeşitli kulüplerin yanı sıra bazı yurtsever kültür toplulukları “Güneş”, Aferdita, Drita vb.'nin açıldığı Elbasan şehrinde oldukça iyi kanıtlanmıştı. Kulüpler ve onların temsili vatanseverleri, Arnavut dilinde okullar açarak, matbaalar kurarak, gazete ve kitaplar yayınlamaya, Arnavut dilinde bilgi ve eğitimi yaymak için çok çalışıp bunu Arnavut halkının kültürel kalkınması için yapmışlardı. Aynı zamanda Arnavut entelektüeller, öğretim sürecinin geliştirilmesi için zorunlu ve gerekli kaynak ile yeri sağlamaya özen gösterdikleri gibi pedagojik personelin hazırlanması ve aynı zamanda ders kitaplarının sağlanması ve dağıtımı ile de ilgilenmişlerdi. Açılan okullarda her inanca sahip olan Arnavutlar gidebilirdi. Okulların açılması için itici güç, nihai hedefleri adından anlaşılan “Işık”, “Bilgi”, “Eğitim” vb. gibi gösterilen değişik Arnavut kulüplerinden geldi.

Tüzüklerine göre, kulüpler tamamen insani bir karaktere sahip kuruluşlar olarak sunulup sadece eğitimle uğraşmak zorundaydı, ama gerçekte faaliyetleri ve gerçekleştirdikleri faaliyet tam tersini gösteriyordu. Kulüpler çok geçmeden ulusal hareketi de örgütledikleri ajitasyon ve propaganda merkezleri haline geldi. Faaliyetlerini yasal olarak yürütmek zordu çünkü her zaman siyasi-ulusal faaliyetlerini açıkça sınırlayan Jön Türk yönetiminin gözetimi altındaydılar. Bu nedenle bünyelerinde Osmanlı karşıtı propaganda ve ülkenin özerkliği için mücadelenin örgütlenmesi ile uğraşmaya başlayan gizli komiteler kurulmuştu.

Kasım 1908'de 12 Arnavut kulübü faaliyete geçmişti: Bitola, Selanik, Yanya, Elbasan, Gjirokastra, Berat, Üsküp, İstanbul vb. daha sonra Arnavutluk'un diğer şehirlerinde açıldı; Korça'da 1908'de (Dielli 1908, 2) “Dituria” kulübü, Filat'ta “Bashkimi” kulübü ve Vlora'da “Labëria” (Liriya, 1908, 2) kulübü. Aynı yıl Gjirokastra, Kavaja, Tepelena, Leskovik 'te vb.”Drita” (Dielli, 1909, 2) yeni

kulüpler açılmıştı. 1908 yılının sonunda Arnavutluk ulusal hareketinde başrolü Manastır kulübü üstlenirken, diğer iki büyük kulüp olan Selanik kulübü ve İstanbul kulübü diğer kulüplere göre daha ılımlı bir uzlaşma politikası izlemişlerdi. 1908’de meydana gelen olaylara rağmen, Arnavut siyasi eliti halen, XIX yüzyılın sonundan beri ortaya çıkan üç ana yönelimde, yani ılımlı ve radikal yurtseverler ve Babı Ali’nin muhafazakâr politikasının takipçileri olarak gruplandırılmıştı. Bu dönemde, ayrımcılığın hâlâ devam ettiği gerçeğine rağmen, Arnavutları eğitim ve milli kültürün geliştirilmesi ve genel olarak ulusal kurtuluş için çabalarını artırmaya iten şeyin tüm akımlar için aynı yönelim olduğunu vurgulamakta yarar vardır. Kulüp temsilcileri bilgi ve eğitimi Arnavutça dilinde yaymak için çok çalıştılar ve okullar açarak, matbaalar kuruyor ve artık özgürce çıkan gazete ve kitapları yayınlamaya Arnavut halkının kültürel kalkınması için bunu sağlamaya çalışmışlardı. Arnavutluk tarihinde ilk kez kulüplerin girişimiyle Arnavutça gazeteler şu şekilde yayınlanmaya başladı: Korça’da *Korça* (1908-1910), *Ortodoks Birliği* (1909-1910), *Koba* (1911-1912) gazeteleri yayınlanmıştı. Fehmi Zavalani vb. tarafından *Ulusun Birliği* (1909-1910) Manastır (Bitola’da) yayınlanmıştı. Arnavutluk tarihinde ilk kez kulüplerin girişimiyle Arnavutluk topraklarında Arnavutça gazeteler yayınlanmaya başlamıştı: Korça şehrinde *Korça Lidhja Ortodokse*, *Koba* (1911-1912) gazetesi yayınlanmıştı, *Bashkimi i Kombit* Manastır’da, Elbasan’da *Tomorri*, İşkodra’da *Bashkimi*, İstanbul’da *Besa* ve Selanik’te *Lirija* yayınlanmıştı. Arnavutluk vatansever basının önemli organları Arnavutluk dışında yayınlanmaya devam etmişti, örneğin: *Shqypeja e Shqipërisë*, *Shkopi*, *Rrufeja*, *Dielli*, *Liria e Shqipërisë* bunun örneklerini teşkil etmişti.

Bu dönem, Arnavutluk bölgelerinde büyük bir kültürel, edebi ve eğitimsel büyümeye işaret etmişti. Dönemin kaynaklarına göre, 1908-1910 yılları arasında Arnavutluk’ta 4 ulusal kongre (Manastır, Debre ve Elbasan) düzenlenmiş, 50 edebiyat topluluğu, 34 gündüz okulu, 24 gece okulu, 11 gazete ve 3 müzik topluluğu faaliyete başlamıştır (Bartl, 2006: 199). Bütün bunlar önemliydi çünkü Arnavutlara bir gelecek ve ilerleme yolu sağladılar, ancak tarihsel olarak kültürel çoğulculukta bir ‘devrimi’ temsil ediyorlardı.

Manastır Kongresi’nde alfabeyi birleştirme çabaları

Arnavut okullarının yükselişi ve ulusal edebiyatın yayılması hem gündüz hem de gece faaliyet gösteren yeni Arnavut okullarının açılması, Arnavutça yazı ve okumanın yaygınlaşması, tek bir alfabe belirleme ihtiyacını artırmıştı. Arnavut dilini yazmada zorluklar yaratan bazı alfabe türleriyle hâlâ yazıldığı koşullarda temel sorun onların birleşmesi kalmıştı (Historia e Shqiptarëve, 2017: 90). Bu, 14-22 Kasım 1908’de Manastır şehrinde toplanan özel alfabe kongresinin temel amaçlarından biri olacaktır.

Ders kitaplarına, kitaplara, dergilere ve gazetelere vb. talebin daha da arttığı koşullarda alfabenin birleşmesi talebi bir zorunluluk teşkil ediyordu, bu da en popüler üç alfabenin tek bir alfabede birleştirilmesini acil bir görev olarak ortaya koymuştu.

İşkodra’da Arnavutça kitap yazarken bazı alfabelerin kullanılması, Arnavutça yazımı açısından sorun yaratmasının yanı sıra, Avusturya-Macaristan ve İtalya arasında bu alanda hâkimiyet konusundaki rekabetin bir ifadesi olarak değerlendirilmişti (Historia e Shqiptarëve, 2017: 90). Zamanın kaynaklarına göre, 23 Eylül 1908’de Alfabe Kongresi’nin toplanma davetinin Arnavutluk ulusal kulübü “Bashkimi” i Manastır tarafından yapıldığı ortaya çıkmıştı (*Alfabeti i Gjuhës Shqipe dhe Kongresi i Manastirit*, Botim i Institutit të Historisë dhe Gjuhësisë, Tiranë, 1972: 316). Onun toplanma haberi genel Arnavut kamuoyunda büyük yankı uyandırdı. Kulübe gönderilen mektuplarda, nerede olurlarsa olsunlar tüm

Arnavutların kongreyi çağırılmaktan duydukları coşku ve kongreye temsilci gönderme hâlihazır'da olduklarını ifade edilmişti (Shaban Demiraj-Kristaq Prifti, *Kongresi i Manastirit ngjarje me rëndësi në Lëvizjen Kombëtare Shqiptare*. (Demiraj; Kristaq, 1978: 71). Açıklanan programa göre, müzakerelerin bir diğer “amacı”, Arnavutluk’taki tüm Osmanlı devlet okullarında Arnavut dilinin öğretimini sokma talebi ve ulusal eğitimi daha da geliştirecek “okul meselesi” olacaktı (“*Kombi*”, Boston, No. 106, 26 Ekim 1908, 3). Program’da, kongrenin Arnavutluk’ta bulunan tüm Osmanlı okullarında masrafları kendisine ait olmak üzere Arnavut dili öğretmenleri atamak ve tutmak için Osmanlı hükümetine resmi bir talepte bulunmasını öngörülmüştü (Arkivi I Insitutit të Historisë (kısacası AIH) AIH, *Dokumente të zgjedhura për periudhën 1864-1913*, f.70: “*Kombi*”, Boston, No. 110, 1 Ocak 1909, 1). Manastır Kongresi’ne sadece Arnavutluk topraklarından değil, Bükreş, Sofya, ABD, Mısır ve İtalya diasporalarından da 32 temsilci katılmıştı (Abdyli, 2004: 116). Orada tüm dini inaçlar temsil edilmişti. Manastır Kongresi, yirminci yüzyılın başlarında Arnavutların siyasi ve kültürel tarihinin en önemli ulusal kongresi olarak kabul edilmektedir. Mithat Frashëri kongre başkanlığına seçilirken, Luigj Gurakuqi ve Gjergj Qiriazi başkan yardımcılığına atanmıştı (Myzyri, 1996: 83). Uzun müzakerelerden sonra tek bir alfabe belirlemek mümkün değildi, bu nedenle Kongre bir değil iki alfabeyi benimsemek zorunda kalmıştı (AQSH, Fondi, nr. 19, dos. 69, dok. 1). İlki, büyük çoğunluğu Latin alfabesindeki harflerin ve Latin olmayan alfabelerden eklemeleri olan ve fonetik ilkeye (her sese bir harf) dayanan İstanbul alfabesiydi. İstanbul alfabesi seçilmişti, çünkü onun aracılığıyla nispeten zengin bir edebiyat yazılmıştı. İkincisi ise, en kullanışlı ve pratik görünen Shkodra “Bashkimi” toplumunun Latin alfabesiydi.

Latin alfabesinin kullanımı daha kolay olduğu için giderek yaygınlaştı ve Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda tüm Arnavutlar için tek alfabe haline gelmişti. Bu alfabe günümüzde de Arnavutlar tarafından kullanılmaya devam etmektedir.

Dibra Kongresinin Gelişimi

Arnavutların alfabeyi oluşturmasına Jön Türklerin tepkisi hemen geldi, çünkü Müslüman bir nüfusun Latin kökenli bir alfabe kullandığını kabul etmek onlar için oldukça güçtü. Onlar için bu, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu tarafından kullanılan Arap alfabesinden uzaklaşmak anlamına gelen bir adımdı. 1909’un başlarında buna yanıt olarak, Jön Türkler İstanbul’da bir Arnavut Dili Türk Harfleriyle Öğretme ve Yazma Derneği kurmuştu (*Historia e Popullit Shqiptar*, vëll II, Toena, Tiranë: 2002, 402). Daha sonra Jön Türk Devrimi’nin birinci yıldönümü kutlamalarının Dibra kentinde yapılmasına karar verilip Arnavutların Jön Türk rejimine yakınlığını ifade etmek için burada bir kongre yapılmasına karar verildi (AIH, Arkivi i Vjenës, Vj-19-1-1345, Raport i Konsullit Austro-Hungarez nga Shkodra, n. 63, dt. 20 prill 1909).

Jön Türkler ile bağlarını sürdüren ve iş birliği yapan Dibra şehrinin Arnavutluk kulübü de Osmanlı Arnavut Meşrutiyet Komisyonu adında bir organizasyon grubu oluşturmuştu. (Arnavutluk Anayasa Komisyonu). Organizasyon grubu tüm Arnavut topraklarındaki, İşkodra, Kosova, Yanya ve Manastır vilayetlerinin bütün Arnavut kulüplerine davetiye göndermişti. Kongrenin başlamasından önce Jön Türkler, ilkokullarda Arnavut dilinin kullanılmasını onaylayarak ve Arnavut Milli Hareketi’nin bazı şahsiyetleri için af ilan ederek Arnavutların sempatisini kazanmaya çalışmıştı (Bartl, 2017: 129).

Debre Kongresi 23-28 Temmuz 1909 tarihleri arasında gerçekleştirildi. Kongrede, alfabe ve eğitim konuları bir kez daha yoğun bir şekilde tartışıldı. Kongre sonunda beş maddelik “Mevâd-ı

İbtidâiyye-i İttihâdiyye” (Kenan, 1328: 83-90) ile on iki maddeden oluşan “Mevâd-ı Tâliyye-i İhtiyâciyye (Kenan, 1328: 91-95) kararları ile “Protokol Sureti” kabul edilmiştir. Programda, tüm Rumeli vilayetlerinin ekonomik, politik ve kültürel sorunlarıyla ilgili genel nitelikte bir dizi talep dâhil edilmişti (Abdyl Ypi, *Kongresa e Dibrës dhe Hafiz Ali Korça* (Dokument) s.19).

Kararların bu kısmında, özellikle Arnavut alfabesi ve okul meselesi olmak üzere, Arnavutluk ile ilgili bazı talepleri de muhteva etmişti. Alfabe konusunun da ise Arap ya da Latin harflerinin kullanılmasının halkın tercihine bırakılması istenmişti.

Dibra Kongresi'nin imparatorluğun tüm vatandaşlarının birliğinin bir göstergesi olarak düzenlendiği dönemde, Elbasan'da yapılacak kongre açıkça Arnavut davasına hizmet etmişti.

Elbasan Kongre ve Normal (Pedagojik) Okul

Temmuz 1909'da Osmanlı Devleti, Osmanlı devlet okulları ve liselerinin müfredatına Arnavut dili öğretiminin getirildiğini kabul etmesine rağmen, özellikle Dibra Kongresi'nden sonra yaptıkları hareketlerle Jön Türklerin merkezi hükümetinin her şekilde Ulusal Hareket'e karşı çıkmak için çabaladığı görülmüştür.

Bu durum, Elbasan'da bir Eğitim Kongresi toplamak için işe koyulan zamanın Arnavut seçkinleri için bir endişe teşkil etmişti.

2-8 Eylül 1909'da Elbasan şehrinde ulusal bir eğitim kongresi düzenlendi. Kongre başkanlığına Derviş Bicaku seçildi. Kongre delegeleri tüm Arnavut topraklarından temsilcilerdi.

Kongrede eğitim karakterli bazı kararlar alınmıştı. İlk olarak; Elbasan'da, Arnavut dilinde öğretim yapabilen öğretmenler hazırlayacak bir “Normal(pedagojik) Okul” açılmasına karar verilmişti. İkinci olarak, Korça'da (“Përparimi” olarak adlandırılan Arnavut Öğretmenler Cemiyeti) bir merkezi okul topluluğu kurulmasına karar verilmişti. Kongre kararlarında ayrıca yazı dilinin birleştirilmesi ve ortak bir Arnavut edebi dilinin yaratılması lehine tedbirler de sağlamıştı.

“Elbasan şive-i tekellümü Arnavutluk'un her tarafında kolayca tefhim edilir bir şive olması hasebiyle kongre umum muharrirlerine te'lif edecekleri kitap ve resâilde Elbasan şive-i tekellümünün isti'mâlini rica eder.” (BOA, MF. MKT., 1141/33, 25 N 1327 (10 Ekim 1909).¹ Üçüncü olarak, Manastır Kulübü'nün önümüzdeki iki yıl için merkez kulüp olarak seçilmesi (Lef Nosi, *Dokumente historike për ti shërbye historisë sonë kombëtare*, material depozituar në AME) vb. Elbasan Kongresi'nin kararları ve Korça'da “Përparimi” toplumunun oluşumu Arnavut milli okulları ağının genişlemesini doğrudan etkilemişti. 1909-1910 öğretim yılı boyunca, Arnavut dilinde okulların ve kursların sayısı arttı ve milli eğitim tüm Arnavut topraklarına yayıldı (Kaceli, 2019: 274). Bu durumda, Arnavutluk eğitiminin gelişimi öğretmen yetiştirme ihtiyacını ve pedagojik bir okulun kurulmasını daha acil hale getirmişti.

Normal (Pedagojik) okulun açılması, gelecek nesillerin hazırlanması için iyi bir pedagojik kadro gerektirirdi. Bu nedenle, yurtdışında eğitim görmüş Arnavut şahsiyetlerinin en iyilerinin oraya getirilmesi gerekirdi. Bu amaçla Gjilan'dan Qamil Bala, Gjirokastra'dan Bajo Topulli, Shkodra'dan Luigj Gurakuqi, Elbasan'dan Aleksandër Xhuvani, Amerika'dan Sotir Peci vb. Davet edilmişti. Normal Okul 1 Aralık 1909'da açılmış olup Arnavut eğitim tarihindeki (*Historia e Shqiptarëve. a.g.e*, 96) ilk

---

¹ (Ercan ve Yavaş, 2018: 688).

pedagojik okul olmuştu. İlk m¼d¼r¼ Luigi Gurakuği olup Aleksand¼r Xhuvani, Simon Shuteriqi, Sotir Peci, Hafız Ibrahim Dalliu, Hysen Blloshmi vb. gibi Elbasan ve Tiran kentlerinden eğitimcilerle pedagojik bir yapıyı y¼netirdi. Bu okul tamamen Arnavut bir okuldu. Arnavutluk'un her yerinden biręok erkek ęocuk yabancı okulları terk edip Arnavutęa ¼ęrenmek ve daha sonra Arnavut eğitimine hizmet etmek üzere kaydolmuştu. Normal Okul, t¼m Arnavutluk topraklarından yaklaşık 50 ¼ęrenciyle faaliyetine başlayıp ağıldıktan bir yıl sonra Normal Okul 140 ¼ęrenciye sahip olmayı başarmıştı. Açılan dar¼muallimin Arnavutęular için bir odak noktası h¼line gelmiş ve genę mebuslardan Hasan Priştina, Kosova b¼lgesinden biręok ¼ęrenciyi bu okula g¼ndermiřtir (Clayer, 2009: 559).

Ders m¼fredatına ¼zel bir ¼nem atfedilmiş olduğu gibi didaktik-eğitim programına da ve bu pedagojik okulun ulusal karakterine de ¼zel ¼nem g¼sterilmiřti.

M¼fredata din d¼hिल edilecek, d¼nya, Osmanlı ve Arnavut tarihi ¼ęretilecekti. Normal Okul uzun ¼m¼rl¼ olmamıştı, ę¼nk¼ 1910'da Arnavutlar ile J¼n T¼rkler arasındaki ilişkiler ęok gerginleşmişti. T¼m Arnavut topraklarında Arap alfabesine ve bu topraklarda J¼n T¼rklerin izlediği siyasete karşı, ¼zellikle Elbasan Őhrinde mitingler ve protestolar patlak vermişti. 1910'da Arnavutluk'un Orta Arnavutluk kısmına yapılan cezai seferler sırasında Osmanlı y¼neticileri Elbasan Normal Okulu'nu kapatmıştı. Devamında ve s¼rekliliğinde yaratılan durumlara rağmen, Normal Okulu'nun t¼m Arnavut topraklarında Arnavutluk eğitimi için ¼ęretmenler ¼reten ilk Arnavut Pedagoji Enstit¼s¼ olduğunu vurgulamalıyız.

Sonuç

1908 Meşrutiyeti'nin ilanından sonra milli eğitim hareketinin ¼ç ana y¼nde geliştiği d¼ř¼n¼lmektedir. İlk olarak, Arnavut ¼ęreniminin bireysel biğimlerde yayılması; ikinci olarak yeni Arnavut okullarının ağılışının sağlanması Şeklinde ve son olarak Arnavut dilini yabancı okullarda tanıtma ęabaları Őeklinindedir. 1908-1911 yılları arasında Arnavut kul¼pleri, Arnavut dilinin yaygınlaşmasında ve ¼ęrenilmesinde ¼nemli rol oynamıştır. Bu okulda Arnavut topraklarındaki b¼t¼n ilkokulların m¼stakbel ¼ęretmenleri yetiştirilecekti. Normal Okul, ęok geçmeden Arnavut ulusu için bilginin ¼reme alanı ve ¼nemli bir eğitim merkezi haline gelecekti. Bu eğitim kurumunda, t¼m yeni okul m¼fredatları, ęaędař ¼ęretim-didaktik modellerle donatılmış, milli bir ruhla ęalıřılması tasarlanması kararlaştırılmıştı. Bu kurum, t¼m Arnavut topraklarında Arnavutęa dilinde eğitim için ¼ęretmenler oluşturan ve ¼reten ilk Arnavut pedagojik kurumuydu.

Kaynakça

- Abdyli, R. (2004), *Lëvizja Kombëtare 1908- 1910*, Prishtinë: Institutit i Historisë.
- Alfabeti i Gjuhës Shqipe dhe Kongresi i Manastirit*. (1972), Tiranë: Botim i Institutit të Historisë dhe Gjuhësisë, f.316.
- Arkivi i Institutit të Historisë (Akademia e Studimeve Albanologjike)- Tarih Enstitüsü Arşivi (Arnavutluk Çalışmaları Akademisi)- Fondi: Viyana Arşivleri.
- Arkivi Qendror Shqiptar (Arnavutluk Cumhuriyetinin Merkezi Genel Devlet Arşivi)- Fondi 19.
- Bartl, P. (2006), *Die Albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung (1878-1912)*, (Arnavutça Çev. Nestor Nepravishta), Tiranë: Dituria.
- Bartl, P. (2017), *Shqiptarët: nga Mesjeta deri në ditët tona*, (Çev. Afrim Koçi), Tiranë: Instituti I Dialogut & Komunikimit.
- Clayer, N. (2009), *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*, (Çev. Arben Puto), Tiranë; Përprojekja.
- Demiraj, S., Kristaq P. (1978), *Kongresi i Manastirit ngjarje me rëndësi në Lëvizjen Kombëtare Shqiptare*. Tiranë: (Me rastin e 70 vjetorit të tij).
- Dielli, Boston, Mass, Ekim 1908 *Historia e Popullit Shqiptar*. (2002), Vëllimi II, Tiranë: Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Toena.
- Historia e Shqiptarëve gjatë shek XX*. (2017), Vëllimi I, Tiranë: Akademia e Studimeve Albanologjike.
- Kaceli, I., Alban D. (2019), *Idetë Arsimore dhe shkolla Shqipe gjatë viteve 1908-1910*, Kosova, Prishtinë.
- Karakoç, E., Yavaş, M. (2018), İkinci Meşrutiyet Döneminde Arnavutların Eğitim Çalışmalarında Önemli
- Bir Aşama: Elbasan Maarif Kongresi, *Belleteri*, 82, 294.
- Kenan, Manastırlı. (1328), *Debre Kongresi*, İstanbul: Cihan Matbaası.
- Kombi, Boston, Ocak 1909. *Lirija*, no.12, Selanik, Ekim 1908.
- Myzyri, H. (1996), *Arsimi Kombëtar Shqiptar (1908-1912)*, Prishtinë: Enti i Teksteve Mësimore.
- Nosi, L. *Dokumente historike për të shërbye historisë sonë kombëtare*, material depozituar në AME.
- Peza, M. (2011), *Klubet Shoqëritë dhe Arsimi në Elbasan në vitet 1909-1911*, Buletini Shkencor Uniel (Seria e Shkencave Shoqërore), nr. 2.
- Prifti, K. (1972), *Lëvizja politike- kulturele në Shqipëri në pragun e Kongresit të Manastirit*, Tiranë: në Alfabeti i Gjuhës Shqipe dhe Kongresi i Manastirit.
- Ypi, A. *Kongresa e Dibrës dhe Hafiz Ali Korça (Dokuments)*, s.19.

Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD

Van Journal of Humanities and Social Sciences -VJHSS

Gürcistan-Ahıska (Akhaltshikhe) Çevresi ile Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi Cami Mimarisinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi¹

A Comparative Assessment of Mosque Architecture of Georgia-Ahıska (Akhaltshikhe) and Turkey's Eastern Black Sea Region

Mustafa KAYA*

Öz

Bu makalemizde, zorunlu göç dönemi ve sonrasında özgün olarak dokusunu kısmen de olsa koruyarak günümüze ulaşan Ahıska merkezi ve köylerinde bulunan camilerin sanat tarihi disiplini çerçevesinde ve görsel malzeme desteği ile karşılaştırmalı şekilde genel bir tanıtımı amaçlanmaktadır. Türk-İslam sanatı açısından öneme sahip olan Ahıska camileri, 19-20. yüzyıl tarih aralıklarında olmak üzere Osmanlı dönemi ve sonrasında inşa edilmişlerdir. Ahıska camileri, genellikle kare ya da kareye yakın dikdörtgen planlı tipolojide, ahşap direkli ve tavanlı olarak tasarlanmış olup, kâğıt dış duvar ve üstten dört omuz kırma çatılı olup nadir de olsa soğanvari kubbe ile sonlanan örtü sistemleri ile şekillenmiştir. Camiler, bağdadi kubbe tekniğindeki kubbe sistemleri ve harim tavan örtü kuruluşları yönüyle de Doğu Karadeniz bölgesi camileriyle benzeşmektedir. Yine, bölgedeki yapıların harim mekânını oluşturan mihrap, kubbe, tavan örtüsü ve kapı kanatları ve bu unsurlarda görülen bezemeler özgünlüğünü korumaktadır. Bağımsız ve çeşitli kompozisyonlar halinde olan; stilize kıvrık dallar, hayat ağacı, natüralist çiçekler, S ve C kıvrımları ve zengin kalem işi süslemelerin benzerlerini, Doğu Karadeniz camilerinde de (Artvin, Rize, Trabzon, Bayburt, Gümüşhane, Ordu, Giresun) görmek mümkündür. Bu bilgilerden hareketle Ahıska ve Doğu Karadeniz Bölgesi arasındaki mimari ve sanat üslubu etkileşimini, iki bölge arasında tarihsel süreçte biçimlenen kültürel birikim ve kesintisiz olarak devam eden akrabalık ilişkileri ve usta gidiş-gelişi ile açıklamak mümkün görünmektedir. Sonuç olarak, günümüzde Gürcistan'ın Samtshe-Cavaheti idari bölgesinin merkezi konumundaki Ahıska, Adigeni, Aspınza'nın ilçeleri ve köylerinde 18-20. yüzyıl Osmanlı dönemi ve sonrasına tarihlenen camiler; coğrafik, tarihsel ve kültürel açıdan yakınlığı bulunan Türkiye'nin Doğu Karadeniz coğrafyası camileriyle olan mimari ve sanatsal etkileşimi karşılaştırmalı şekilde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Samtshe-Cavaheti, Ahıska, Doğu Karadeniz, Ahşap, Cami.

¹ Bu makale, Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te, Ivane Javakishvili Tiflis Devlet Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesi'nde, 28. 05. 2022 tarihinde gerçekleştirilen **Beşeri Bilimler 4. Uluslararası Genç Akademisyenler Sempozyumu**'nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur. Katkılarından dolayı kıymetli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Osman Aytekin'e teşekkür ederim.

* Doktora, Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi, kymustaf@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3340-5253

Atf için: Kaya, Mustafa (2022). "Gürcistan-Ahıska (Akhaltshikhe) Çevresi ile Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi Cami Mimarisinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi". *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD*. 3: 80-115.

Abstract

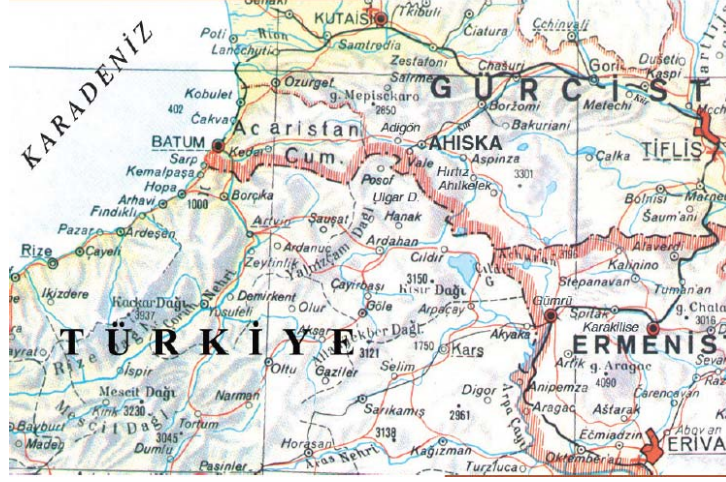
In this article, it is aimed to present a general presentation of the mosques in the center and villages of Meskhetia, which have survived until today by preserving their original texture to some degree, during and after the forced migration, within the framework of art history discipline, with the support of visual data.

Ahıska mosques, which are important for Turkish-Islamic art, were built in the 19th and 20th centuries, during and after the Ottoman period. Meskhetian mosques are usually designed in a square or rectangular plan typology, with wooden posts and ceilings, and are shaped with a masonry outer wall and mansard roofs, and rarely, with cover systems ending with an onion dome. The dome systems of Ahıska mosques in the Bagdadi dome technique and the harim ceiling cover are similar to the mosques of the Eastern Black Sea region. Again, the mihrab, dome, ceiling cover and door wings and the decorations seen in these elements preserve their originality. Independently and in various compositions; stylized curved branches, tree of life, naturalistic flowers, "S" and "C" curves and rich hand-drawn ornaments can be seen in Eastern Black Sea mosques (Artvin, Rize, Trabzon, Bayburt, Gümüşhane, Ordu, Giresun). Based on this information, it seems possible to explain the architectural and artistic style interaction between Ahıska and the Eastern Black Sea Region with the cultural accumulation shaped continued in the historical process between the two regions and the uninterrupted kinship relations and master departure. As a result, mosques dating to the Ottoman period and later in the 18th-20th centuries in the districts and villages of Ahıska, Adigeni, Aspinza, which are the center of the Samtshe-Javakheti administrative region of Georgia today; geographic, historical and cultural proximity with the Eastern Black Sea region of Turkey mosque's architectural and artistic interaction will be discussed in a comparative way.

Keywords: *Georgia, Samtshe-Cavabeti, Ahıska, Eastern Black Sea, Wood, Mosque.*

Giriş

Kafkasya'nın güneyinde yer alan Ahıska, Anadolu ve Kafkasya arasında bir geçiş veya bir temas noktası olma özelliğini günümüzde de korumaktadır. Tarihsel olarak Mesketi / Mesheti bölgesi olarak tanımlanan ve Gürcüce "Yeni Kale" anlamına gelen Ahıska-Ahısha-Akhaltskhe (ახალციხე), günümüzde Gürcistan'ın güneybatısındaki Samtshe-Cavaheti (სამცხე-ჯავახეთი) idari bölgesi sınırlarında 6 bin 413 km²lik alanı kapsamakta ve bu bölgenin yönetsel merkezi konumundadır. Ahıska, bugünkü Türkiye-Ermenistan sınırının birleştiği yerin kuzeyinde, Acara Özerk Cumhuriyeti'nin doğusunda, Türkiye'nin kuzeydoğusunda, Ardahan ili ile sınır teşkil eden (15km) ve Tiflis'in güney batısında kalan bir merkezdir. Posof Çayı'nın iki yakasında yer alan şehir, karayoluyla Tiflis, Batum ve Türkiye'ye bağlanmaktadır. Yine, Türkiye'ye yakın konumda olan Ahıska'nın Vale Kasabası'na kadar uzanan demiryolu, bölgeyi Tiflis'e bağlayan bir diğer ulaşım ağıdır. Ahıska'nın kuzeyinde İmereti ve Guria kuzeydoğu ve doğusunda Kvemo Kartli ve Şida Kartli gibi Gürcistan'ın çeşitli idari bölgeleri bulunmaktadır. Bölgede merkez ilçe konumundaki Ahıska-Akhaltskhe Adigön-Adigeni, Borcom, Aspindza, Ahilkelek-Akhalkalaki ve Ninotsminda Bogdanovka olmak üzere altı ilçe ve 250 'ye yakın köyden oluşmaktadır. Yöre, Azgur, Abastuban Osıkhe, Ude, Çeçerek ve Hirtız gibi köy yerleşim birimlerine sahiptir. (Taşdemir, 2005:15; Kahraman ve İbrahimov 2013: 78).

Harita 1: Ahıska'nın Coğrafi Konumu (Çınar, 2014)

Tarihsel açıdan Meskheti bölgesi olarak tanımlanan Ahıska'da, farklı medeniyetlerin izlerine rastlamak mümkündür (Mustafa Kalkan, 160-170). Ahıska ve yakın çevresi, 338'de Kapadokyalı Azize Nino tarafından Hristiyanlık dini ile tanışmıştır. Bu dine uygun olarak, bölgede anıtsal nitelikte birçok kilise ve manastır ile inşa edilmiştir. Bölge ve çevresi erken İslam fetihleri zamanında, 642 yılında Şam Valisi Muâviye'nin kumandanlarından Habib. B. Mesleme tarafından fethedilmiştir (et-Tabba, 1987: 15). İslam medeniyeti ile tanışan Ahıska'da, Türk ve İslam dönemlerinde İslamlaşma süreci daha da pekiştirilmiş ve Anadolu'ya yapılan fetihlerde tampon bölge olarak kullanılmıştır (Çoğ, 2007: 39-54).

Ahıska (Mesheti) ile birlikte Ardahan, Şavşat, Klarjet (Ardanuç), 10. yüzyılda Sacoğullarına bağlı olan Tiflis Emirliği kontrolüne geçmiştir. (Gümüş, 2007: 191). Ahıska ve çevresi, Selçukluların Kafkasya'ya gelişi ve Anadolu'ya yaptığı akınlar neticesinde, Selçuklu-Gürcü mücadelesine sahne olmuştur. 1018-1021 yılları arasında Çağrı Bey'in bölgeye düzenlemiş olduğu keşif seferleri ile ilk Gürcü-Selçuklu teması sağlanmıştır. Selçukluların Bizanslıları 1048'de Hasankale civarında yenmesi, 1064'te Ani'nin Sultan Alparslan tarafından fethedilmesi, 1068'de Tiflis'in ele geçirilmesi ile birlikte Kars, Ahılkelek ve Ahıska'da Selçuklu hâkimiyeti başlamıştır. Sultan Melikşah zamanında (1072-1092) bölgeye yoğun bir Türkmen nüfusunun yerleştirilmesiyle, Kafkasya ve Anadolu'nun aynı süreçte İslamlaşma ve Türkleşme sürecini de hazırlamıştır (Gümüş, 2002: 713). Selçuklular zamanında, Ahıska ve çevresi, Anadolu'ya yapılan seferlerde üs olarak kullanılmıştır (Erol-Güveloğlu vd., 2020: 176). Ancak Gürcü-Selçuklu mücadele alanına dönüşen bölge, 1110'da Kartli Kralı IV. Davit (1089-1125) tarafından ele geçirilmiştir. Selçuklu-Gürcüler arasında yaşanan 1122 Didgori Savaşı sonucunda, Selçuklular yenilgi almış ve bölgedeki ilerleyişi de gerilemeye başlamıştır (Büyükcınar, 2017: 33). 1226'da Harzemşahlar, 1267-68'de Moğollar bölgeyi ele geçirmiş, daha sonrasında İlhanlı (1268), Karakoyunlu (1440) ve Akkoyunlu (1474-78) gibi devletler tarafından yarı bağımlı "Atabeg" ünvanlı yerel beylerce idare edilmiştir (İsen, 1998: 526-527).

Gürcistan-Ahıska (Akhaltsikhe) Çevresi ile Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi Cami Mimarisinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi

Ahıska, Ardahan ve Artvin kesimlerinin idarecisi olan ve İlhanlılara bağlı olan Atabekler, 1268 yılları arasında bölgenin yönetimini elinde tutulmuşlardır. Yöre, Fatih Sultan Mehmet döneminden III. Murad dönemine kadar Osmanlılar tarafından kısım kısım fethedilmiştir. 1500-1502 yıllarda Osmanlılarla siyasi ilişkiler kuran Ahıska Atabegleri, Yavuz Sultan Selim'in Safevilere düzenlediği Çaldıran Savaşı seferi (1514) sırasında Osmanlı ordusuna dolaylı destekler sağlamıştır. Ahıska ile birlikte tüm güney Kafkasya Lala Mustafa Paşa komutasındaki Çıldır Savaşı (1578) sonrasında Osmanlı idaresine geçmiştir. Bir süre Safevilerin eline geçen Ahıska'da tekrar Osmanlıların hâkimiyeti görülür. Osmanlıların Safevi Hanedanı'nın vasal devleti olan Guria Prensiği'nden aldığı Ahıska, Osmanlıların tayin ettiği beylerbeyi ve valiler tarafından idare edilmiştir. 1579'da kurulan Ahıska Eyaleti'ne Osmanlılar, ilk beylerbeyi olarak eski Gürcü prensi Manuçer'i (İslamı kabul etmesinden sonra Mustafa ismini aldı) atamışlardır. Bu süreçte Osmanlı İmp. Gürcistan'daki İmereti Krallığı, Meğrel ve Guria beylikleri ile birlikte, Kafkasya siyasetini de Ahıska Atabeyleri ile aracılığı ile yürütmüştür (Kırzioğlu, 1998: 43, 44, 294-96; Gümüş, 929).

1578 sonrasında savaşlarda, tahrip olan ve Çıldır Eyaleti'nin merkezi konumunda 1595'te Osmanlı tahrir kayıtlarına "Rabat-i Kala-i Ahışha" (ربات قلعة اخسخه) olarak kayıt edilen Ahıska Livası, Çıldır Eyaleti'nin sekiz livasından (sancak) biri olmuştur. Osmanlılar yurtluk-ocaklık sisteminin uygulandığı Ahıska'da, toprakları Sancak Beyi Sefer Bey, Livane Sancak Beyi Mehmet Bey ve Şavşat Sancak Beyi Ahmet Bey gibi bölgenin yerel yöneticilerine bırakmıştır (Kırzioğlu, 1998). Bunlar arasından Cakeli sülalesinden III. Beka Cakeli (1564-1635), 1582'de İstanbul'a giderek Müslüman olur, sonrasında Sefer Paşa adını alır ve 1625-1635 yıllarında beylerbeyliğini yürütür. Sefer Paşa ve Hacı Ahmet Paşa zamanında, halkın büyük çoğunluğu İslam dinini kabul etmiştir. Osmanlıların hâkim olduğu bölgede, yerel yöneticiler tarafından cami, medrese, han ve hamam imar edilmiştir (Gümüş; Ferrari Kançal, 2019: 21-25). Bölgede, ilk inşası 9. yüzyıla uzanan Rabat Kalesi, 16. yüzyılda Osmanlıların bölgeyi fethi ile asıl kimliğini kazanmıştır. 17. yüzyıl ünlü seyyahlarından Evliya Çelebi; Rabat Kalesi'ni; "Taş bir kale, kale içinde 1100 kadar toprak ev, pek çok cami, hamam, medrese ve han" şeklinde tasvir eder. 17. yüzyıl yarısından günümüze kadar kalenin, mimari açıdan önemli değişimler geçirdiği bilinmektedir ((Natsvlişvili, 2019: 231-267).

Fotoğraf 1: Ahıskhe (Rabat) Kalesi, 1854 (Hoştariyas, 2019)

Fotoğraf 2: Rabat Kalesi, (Aytekin, 2014)

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Çıldır Eyaleti'nin (Ahıska) Ruslar tarafından ele geçirilmesi sonucu Müslüman halk Osmanlı topraklarına göç ettirilmiştir (Günay, 2012: 121-142). İkinci Dünya Savaşı sonlarına doğru 14 Kasım 1944'de Müslüman halkın tamamı Stalin yönetimi tarafından ani bir kararla Orta Asya'nın çeşitli ülkelerine (Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan), yaklaşık 19.818'e yakın aile ve 115.000, kişi sürgün edilmiştir. Bölgedeki Müslüman nüfus azaltılır, boşalan nüfusun yerine ise, Ruslar tarafından Katolik Ermeniler yerleştirilmiştir. 16 Mart 1921'de yapılan Moskova Antlaşması ile Ahıska, Gürcistan Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne bırakılmış ve Tiflis'e bağlanmıştır. Sürgün ardından yarım asır geçmesine rağmen ata toprağından koparılan Ahıskalıların vatan hasretleri devam etmektedir (Bekadze, 2014: 1 ; Miminov, 1999: 103-122; Sarı, 2015: 153-179; Gümüş, 2019: 15-30; Gümüş, 1999: 326-335; Şengelia, 1998: 12-17).

Bu makalede Gürcistan'ın Ahıska bölgesinde Osmanlı dönemi ve sonrası inşa edilen ve günümüze özgün dokusu ile ulaşan (18. yüzyıl yarısı-20. yüzyılın ilk çeyreği) birkaç cami örneği ile sınır komşusu Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi'nde belli başlı camilerin sanat tarihi disiplini çerçevesinde, sanatsal ve kültürel etkileşim bağlamında karşılaştırmalı ve genel bir tanıtımı yapılacaktır. Makalede, Ahıska bölgenin karakteristik cami tipolojisini yansıtan birkaç cami üzerinden gidilerek, komşu coğrafya Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki belli başlı camilerle olan benzerlikleri ortaya konulacaktır.

Ahıska Bölgesi'nin Cami Mimarisine Genel Bir Bakış

Gürcistan'ın tarihsel bölgesi Ahıska, 16. yüzyıl sonlarından 1828-29 yılına kadar Osmanlı idaresinde kalmıştır. Çoğunluğu Osmanlı döneminde İslam dinini kabul eden Müslüman halk, bu dine uygun plan ve mimari şemalarda birçok cami inşa etmiş/ettirmiştir. Ahıska'da, Osmanlı döneminde biçimlenen cami mimarisi, Osmanlı-Rus savaşı sonrasında da geleneğe bağlı olarak kesintisiz biçimde Müslüman halk tarafından uygulanmaya devam edilmiştir. Söz konusu taşınmaz kültür varlıkları içerisinde bölgede önemli bir potansiyele sahip camilere, Gürcistan'ın Samsthe-Cavaheti Bölgesi'ne bağlı Ahıska-Akhaltskhe; Adigön-Adigeni, Borcom-Borcom, Aspindza ilçeleri ile sayısı 250'ye ulaşan kırsal köy yerleşimlerinde rastlamak mümkündür. 1944 yılında Stalin tarafından bir gecede alınan kararla, Sovyet yönetimi tarafından Orta Asya'nın çeşitli ülkelerine göç ettirilen Müslüman nüfusun

bölgedeki etkisi ve Türkiye ile olan kültürel bağları koparılmaya çalışılmıştır. Bu siyasi koşullara bağlı olarak, gerek S.S.C.B zamanında asıl amaçları dışında kullanımlar gerekse göç sonrasında dış etkenler sebebiyle tahrip olan Ahıska camileri, özgün plan şeması ve mimari dokularını kısmen de olsa koruyarak günümüze ulaşabilmişlerdir. Bölgedeki mevcut camiler; plan şeması, mimari, süsleme ve malzeme-teknik özellikleri açısından, sanat tarihi bilimine önemli veriler sağlamaktadır (Aytekin, 2017; Aytekin, 2005a: S.1297–1304; Aytekin, 2015b: 138-145; Aytekin, 2018: 375-390).

Ahıska yöresindeki cami mimarisini ana hatları ile tanımlamak gerekirse; eğimli veya düz bir arazi üzerinde kurulan camiler, genellikle kible duvarı eksenine dik gelişen dikdörtgen plan şemasında, içten ahşap destekli ve ahşap tavanlı, dıştan kâgîr cephe düzeninde üstte dört omuz kırma çatılı olarak inşa edilmişlerdir. Harim mekânı; tek, üç ya da dört yönden kuşatan ahşap mahfil katı düzenlemesi bölge camileri için karakteristik bir özelliktir. Camilerin Sovyet dönemi ve sonrasında amacı dışındaki kullanımlarından minber ve vaaz kürsüleri de olumsuz etkilenmiştir. Buna bağlı olarak söz konusu ahşap yapı elemanlarından günümüze sağlam bir şekilde ulaşabilen örneğe tarafımızca rastlanmamıştır. Minarelerin önemli bir bölümü, İslam'ın sembolü olarak görüldüğünden Bolşevik yönetimi tarafından bilinçli olarak yıktırılmıştır. Yapıların harim giriş kapıları, yuvarlak veya sivri kemerli açıklar arasında tek veya çift kanatlı ahşap kapılar olarak tasarlanmıştır. Yapılarda, iki yanı seki ile sınırlandıran sivri kemerli yapı ölçeği ile uyumlu taçkapılar da görülmektedir. Mihraplar, ender birkaç örnek haricinde genellikle dikdörtgen prizmatik çerçeve kütesi içerisinde; yarım daire planlı niş ve bu nişi üstten sınırlayan sivri veya yuvarlak kemerli mukarnas/yalın kavsaralar ile düzenlenmiştir. Ayrıca, bölge camilerinde düz ahşap tavanların merkezine sembolik olarak yerleştirilen bağdadi teknikte ahşap kubbe kullanımı, bölge camileri için karakteristik bir uygulamadır.

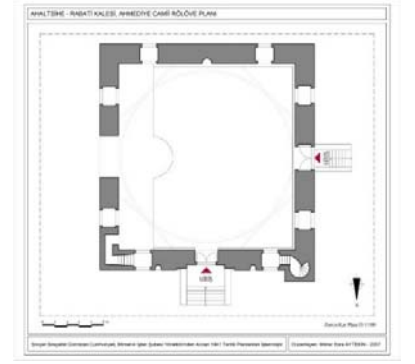
Yöre camilerinde günümüze sağlam ulaşabilen süsleme programını; ortaçağdan getirilen, komşu sanat çevreleri ile usta geliş-gidişi ile taşınan ve 19. yüzyıl Osmanlı barok sanatı taşra üslubunun sentezi şeklindeki motif ve kompozisyonlar belirlemektedir. Taş ve ağırlıklı olarak ahşap malzeme üzerine uygulanan süslemeleri; stilize bitkisel motif, geometrik desen, mukarnas ve kalem işi boyama şeklinde tezyinat oluşturmaktadır. Taşın yoğun olduğu bölgede, yapıların dış cephelerinde iç dolgu malzemesi moloz taş, dış kaplamalarında ise kesme taş kullanılmıştır. Ahşap işçilikli iç mimari elemanlarda ise mimariye uygun seçilen ahşap türleri, bölge ve çevresinde ağaçlık alanlardan getirilen/ sipariş edilen ahşap malzemeler tercih edilmiştir. Literatür ve kitabe bilgilerine göre yöre camileri Osmanlı yönetimine bağlı yerel paşa/beyler ile bölgedeki mahalli banilerin kontrolünde inşa ettirilmiştir. Camiler, çevreden gelen/getirilen taş ve ahşap yapı ustaları tarafından inşa edilmişlerdir.

Bu çalışmada, Ahıska ilçe ve köylerinde yer alan birkaç cami örneği; plan, mimari, süsleme ve malzeme-teknik özellikleri bakımından; coğrafi yakınlığı olan Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi camileri ile yakın benzerlikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, makalede her iki kültürel coğrafyanın sanatsal etkileşimini yansıtan, belli başlı yapı örnekleri sanat tarihi disiplini çerçevesinde incelenmeye çalışılacaktır.

Ahıska'da, Osmanlı Dönemi ve Sonrasına Ait Birkaç Cami Örneği

Ahmediye Cami

Tarihi Ahıska Kalesi'nin kuzey sur duvarlarına yakın, kalenin merkezinde ve batı yönünde "L" şeklinde iki katlı medrese ile birlikte külliye olarak inşa edilmiştir. İnşa kitabesi bulunmayan yapının, Ahıska hanedanından Çıldır Valisi Ahmet Paşa (1748-1759/1760) zamanında, Ahıskalı ustalar tarafından inşa edildiği bilinmektedir (Özder, 1971: 91; Dundua ve Khartishvili, 2012: 44-45). Osmanlı dönemi eseri olan yapı, Rusların Ahıska'yı ele geçirdiği 1828 yılı sonrasında minaresi çatı hizasına kadar sökülerek çan kulesi ve doğu cephesine apsis bölümünün eklenmesi ile kiliseye dönüştürülmüştür. Rusların bölgeden çekilmesi sonrasında yapı, içerisinde az sayıda taş eserin sergilendiği müze olarak işlevlendirilmiştir. 2010-12 yılları arasında Gürcistan yönetiminde sürdürülen kapsamlı restorasyon projesinde, Türkiye ve Gürcistan'ın kültürel iş birliği çerçevesinde Ahmediye Cami ve medresesi de restore edilmiştir (Aytekin, 2017: 170). Mihrap haricinde, harim mekânında herhangi bir yapı elemanı mevcut değildir.

Fotoğraf 3: Ahmediye Cami, doğudan görünümü (Gümüş- Kañçal Ferreri, **Çizim 1:** Ahmediye Camii Planı (Aytekin, 2007)

Fotoğraf 4: Ahmediye Cami, genel görünümü, (Aytekin, 2014).

Gürcistan-Ahıska (Akhaltsikhe) Çevresi ile Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi Cami Mimarisinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi

Düz bir arazide, kare planlı ve tek kubbeli olarak inşa edilmiştir. Dış cepheler, pencere sayısı haricinde mimari özellikleri bakımından simetriktir. Son cemaat yeri olmayan yapıya, kuzey cephenin orta eksenindeki basık kemerli özgün kapıdan girilmektedir. Sivri kemerle kuşatılan kapı, iki kanatlıdır. Batı cephede, düz atkı kemerli özgün kapı yine harim mekânı ile irtibatlıdır.

Fotoğraf 5: Ahmediye Cami Cümle Kapısı, Restorasyon Sonrası, (Aytekin, 2014)

Kare planlı harim mekânı, 14.44 x 14.44 m iç ölçülerindedir. Kemerlerle destekli ve tromp geçişli olan kubbe, dıştan sekizgen bir kasnak üzerine oturtulmuştur.

Fotoğraf 6: Ahmediye Cami, harim mekânından görünümü (Ş. Doğan).

Fotoğraf 7: Ahmediye Cami, kubbe geçişleri (Ş. Doğan).

Fotoğraf 8: Mihrap, restorasyon sonrası, (Aytekin, 2014).

Kible duvarı ortasında konumlanan düzgün kesme taş malzemeli mihrap, harim girişi ile aynı eksendedir. Yapı ölçeği ile uyumlu olan dikdörtgen prizmatik çerçeveli mihrap, yarım daire planlı niş ve beş sıra mukarnas kavsaralıdır. Nişi, iki yandan silindirik gövdeli sütunceler sınırlandırmaktadır. Tertibatı farklı silme kuşakları ile kuşatılan mihrap çerçevesi, üstte sivri kemerli bir alınlık ile sonlanmaktadır. Kemer köşelikleri, birer stilize gülbezek ile kavsara uç kısmı âlem motifi ile sonlanan dilimli dekoratif kemer kuşatmaktadır. İç mekân, beden duvarları ve kubbe kasnağına altlı-üstlü düzende açılan toplamda 16 adet pencere ile aydınlatılmıştır. Alt pencereler düz, üsttekiler ise yuvarlak kemerlidir.

Kuzey cephede cümle kapısı ve mihrapta plastik etkiye sahip birkaç süsleme ayrıntısı haricinde yapıda yalın bir süsleme hâkimdir. Dış duvarlar kesme taş malzeme ile kaplı iken, iç mekânda zemin döşemesi beton olup, kubbe ve geçiş öğelerinin içlerinde ise dolgu tuğlalar kullanılmıştır. Kubbe, çan kulesi ve apsis kubbesindeki kurşun kaplamalar, yakın tarihteki restorasyonda altın sarısına boyanmış, giriş merdivenleri ve pencere şebekeleri ise yenilenmiştir.

Özgün dokusunu önemli ölçüde koruyarak günümüze ulaşan yapı, Osmanlı'nın erken döneminde sıkça karşılaşılan ve geç dönemlerinde de uygulanan "kare planlı ve tek kubbeli cami" tipolojisini taşra ölçeğinde yansıtmaktadır. Yapı, süsleme özellikleri ile 18. yüzyıl Osmanlı barok sanatı ve taşra üslubunun bir sentezi olarak yorumlanabilir.

Vale Köyü Cami

Yapı, Ahıska'ya bağlı Vale Köyündedir. İlk inşaa tarihi ve banisi hakkında bir bilgi yoktur. Arşiv kayıtlarında, Ahıska'ya bağlı Vale Köyünde Şemsiye Hatun tarafından yaptırılmış bir cami ile ilgili bilgiler mevcuttur. Söz konusu arşivde camiye ilk hatip atamasının 1744 (Kadı Osman'ın arzıyla Süleyman bin Hamza'ya) ile 1827 (Doruk Hasan bin Hasan) yıllarında gerçekleştirildiğine dair bilgi mevcuttur. Arşiv kaydında bahsi geçen yapı olmaması durumunda Vale Köyünde başka bir caminin varlığını da düşünmek gerekmektedir. Mahfil korkuluğundaki kitabede "Lazistan Sancağı Kaza-i Arhavili Uzun Hasan oğlu Musa Biraderi ve Ali Usta sene 1312/1899 ibaresi geçmektedir. Arşiv

Gürcistan-Ahıska (Akhaltsikhe) Çevresi ile Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi Cami Mimarisinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi

kaydına bağlı olarak mevcut kitabedeki 1899 yılının yapının inşasının bitiş yılı olduğu değerlendirilmektedir (Gümüş-Kançal, 2019: 446). Yapının, minber ve kürsü yoktur.

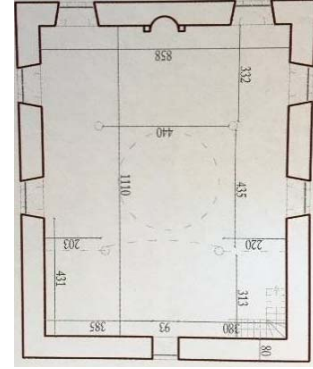
Kible duvarı eksenine dik gelişen dikdörtgen planlı yapı, 12.70 x 10.8 m. dış ölçülere sahiptir. Kuzey cephedeki harim girişi haricinde kalan üç cephede yuvarlak kemerli pencereler mevcuttur.

Fotoğraf 9: Vale Köyü Cami, kuzey cepheden görünüm, (Gümüş-Kançal Ferrari, 2019)

Fotoğraf 10: Vale Köyü Cami Mahfil Köşkü.

Çizim 2: Vale Köyü Cami Planı
(Gümüş-Kançal Ferrari, 2019)

Yapı dıştan, dört omuz kırma çatı ile örtülüdür. Harim mekânına, kuzey cephenin orta ekseninde dikdörtgen çerçevesi ve yuvarlak kemerli özgün kapı ile girilmektedir. Dikdörtgen planlı harim, 9,38 x 11,50 m. iç ölçülerindedir. Harim mekânını, mihrap ve kuzeyinde doğu-batı yönlü uzanan ahşap işçilikli ve müezzin köşklü mahfil bölümü oluşturmaktadır.

Kible duvarı ortasına yerleştirilen yarım daire planlı ve yalın kavsaralı mihrap nişi, harim giriş kapısı ile aynı eksendedir. Nişin üst köşeleri, dekoratif taş konsollara yer verilmiştir. Bu konsollar, mihrap etrafını aydınlatan mumluk olarak kullanılmıştır. İç mekân, on adet yuvarlak kemerli pencere ile aydınlatılmıştır. Düz ahşap tavan işçilikli harim örtüsü merkezinde bağdadi teknikte bir iç kubbe ile düzenlenmiştir. Tavan, ikisi mahfil kısmını taşıyan ikisi serbest düzende olmak üzere silindirik formda dört ahşap direk ile taşınmaktadır.

Yapıda yoğun olmamakla birlikte, cümle kapısı ve iç mekânda hareketlilik sağlayan süs unsurları mevcuttur. Taş malzemeli kapı, içbükey silme dizileri ile çerçevesidir. Mihrabın; niş duvarı kalem işi boyama çiçekli vazo betimi ile kavсарası ise simetrik basit geometrik formda çeşitli motiflerle bezelidir. Ahşap işçilikli mahfil ve tavan; barok üslupta ağırlıklı olarak stilize bitkisel motif ve kompozisyonlarla hareketlendirilmiştir. Ajur oymalı ahşap süslemeler, metal çivilerle sabitlenmiştir. Düz tavan çıtalama, kubbe ise bağdadi tekniktir. Yapının moloz taş beden duvarları içten sıva ile kaplıdır.

Fotoğraf 11-12: Vale Cami, tavan ve bağdadi kubbe (Gümüş-Kançal Ferrari, 2019).

Vale Köyü Cami, özgün dokusunu günümüzde de korumaktadır. Yapı, Türk ve İslam sanatındaki ahşap tavanlı ve ahşap destekli cami geleneğine bağlı kalınarak inşa edilmiştir. Malzeme kullanımının yansı sıra, taş ve ahşap süslemelerde, Osmanlı geç devir (19. yüzyıl sonu) Barok sanatı ile yörenin hâkim sanat üslubu anlayışının bir sentezi görülmektedir.

Kilde Köyü Cami

Yapı, Ahıska'ya bağlı Kilde Köyünde bulunmaktadır. Kitabe kaydı olmayan yapının ilk inşası hakkında net bir bilgi yoktur. Mihraptaki süsleme detayları dikkate alınarak Ahmediye Cami ve Zedubani Köyü Camisi ile benzeşen süsleme üslubu yönüyle Kilde Camisi'nin 18. yüzyıl Osmanlı geç döneminde ve tahminen aynı ustalarca inşa edildiği belirtilmektedir (Gümüş-Kançal Ferrari, 2019: 394). Kuzey cepheye bitişik, mahfil bölümü ve son cemaat yeri günümüze ulaşamamıştır. Cami, kuzeyden güneye doğru alçalan eğimli bir arazi üzerinde kurulmuştur.

Fotoğraf 13: Kilde Cami Genel Görünümü (N. Bluashvili, 2015).

Gürcistan-Ahıska (Akhaltsikhe) Çevresi ile Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi Cami Mimarisinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi

Yapı, 11.50 x 9, 40 m. dış ölçülerinde boyuna dikdörtgen planlı ve dışta muhdes kırma çatı ile örtülmüştür. Harim mekânına giriş, kuzey cephenin orta eksenine yerleştirilen basık kemerli ve ahşap iki kanatlı özgün kapıdan sağlanmaktadır. Harim mekânı, kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlıdır. Mihrap, iç mekânda günümüze sağlam ulaşabilen tek unsurdur. Kible duvarı ortasında konumlandırılan taş malzemeli mihrap, giriş kapısı ile aynı eksendedir. Dikdörtgen prizmatik çerçeveli mihrap, yarım daire planlı niş ve dokuz sıra mukarnas kavsaraya sahiptir. Alt nişin üst köşelerinde çeyrek formda birer dekoratif taş konsol mevcuttur.

Fotoğraf 14-15: Kilde Cami Mihrabı ve konsol bezeme detayı (Bluashvili, 2015).

Pencerelerden, alt seviyedekiler dikdörtgen üst kısımdakiler ise mazgal formdadır. Düz ahşap tavanlı olduğu düşünülen üst örtüden, yalnızca giriş ve hatılları günümüze ulaşabilmiştir. Kaplama tahtaları söküktür.

Yapıda, mihrap haricinde son derece yalın bir sanat anlayışı hâkimdir. Mihrap çerçevesi, düzeni farklı silme dizileri ile belirlenmiştir. Konsol gövdeleri, yivli satırlı oymalarla, üstlükleri dairesel rozet ve ikişer sıra zikzak desenleri ile bezenmiştir. Kavsara, üç kenarda dilimli form oluşturan birer sıra zikzak ve burmalı silme ile kuşatılmıştır. Kemer köşelikleri, içleri altı köşeli yıldız formu ve dışta ikişer sıra zikzak desenli madalyonlar ile süslenmiştir. Madalyonların alt seviyesinde ise, stilize birer servi ağacı motifi mevcuttur. Yapı, malzeme dokusunu koruyarak günümüze ulaşabilmiştir. Beden duvarı kaba yonu, pencere ve kapı elemanlarında düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Örtü sistemi, taşıyıcılar ve pencere kepenkleri ise ahşap işçiliktedir. Pencereler dıştan, lokmalı demir korkuluklar ile korumaya alınmıştır.

Plan şeması ve cephe düzenini koruyarak günümüze ulaşabilen Kilde Camisi, ahşap tavanlı ve ahşap destekli cami geleneğini, Osmanlı geç devrinde taşra ölçeğinde yansıtan özgün yapı örneğidir. Asıl işlevi dışında (samanlık), olarak kullanılan Kilde Camisi'nin özgün dokusuna bağlı kalınarak restorasyonunun yapılması gerekmektedir.

Adigön Cami

Yapı, günümüzde Adigeni İlçesi'ne bağlı Adigön Köyünde yer almaktadır.

Yapı, harim giriş kapısında bulunan tek satırlık kitabesine göre, H.1303/ M. 1885-86 yıllarında inşa edildiği belirtilmektedir. Osmanlı arşiv kayıtlarında, yapının adından Adigön şeklinde bahsedilmektedir. Söz konusu kayıtlarda köydeki caminin 1767 ile 1818 yıllarına tarihlenmektedir. Bu imamet kayıtlarından hareketle, mevcut kitabenin 1885-86 yılında yeniden inşa veya onarım süreci geçirdiği, farklı belgeler ise yapının ilk inşasının 1767 yılına tarihlenebileceğine işaret etmektedir (Gümüş ve Kaçal, 2019: 72).

Fotoğraf 16- 17: Adigön Cami, farklı cephelerden görünümü (Gogolashvili).

Yapı, 13, 43 x 10,00 m. ölçüsünde kible duvarı eksenine dik gelişen dikdörtgen plandadır. Dış cepheleri yuvarlak kemerli alt seviye, çatı hizasına yakın üst seviye pencereler mazgal formda açıklıklar hareketlendirmektedir. Üst örtü yakın zamanda tümüyle yok olmuştur. Dolayısıyla, üst örtü sisteminin ahşap tavanlı mı yoksa kubbeli mi, olduğu hususunda net bir bilgi yoktur. Yapıda girişin verildiği kuzey cephede dikdörtgen çerçeveli taç kapı, dıştan sivri kuşatma kemerli ve içten basık yuvarlak kemerli açıklığa sahiptir. Taç kapı yanda, oturma sekileri ile sınırlandırılmıştır.

Fotoğraf 18-19: Adigön Cami, Taçkapı, taçkapı ve kitabesi (Gogolashvili).

Kible duvarı ortasına konumlandırılan taş mihrap, dikdörtgen prizmatik kütle içerisinde yarım daire planlı niş ve yaklaşık sekiz sıra mukarnas kavsara ile sonlanmaktadır. Mihrap çerçevesi, tertibatı farklı silme dizileri ile kuşatılmıştır.

Son derece sade bir süsleme anlayışının hâkim olduğu camide, taçkapı ve mihrapta birkaç süsleme detayı izlenmektedir. Taçkapıda, zikzak, yarım daire basit geometrik desen, yıldız rozetleri ve burma

Gürcistan-Ahıska (Akhalsikhe) Çevresi ile Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi Cami Mimarisinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi

şeritleri mevcuttur. Yapının mihrap, taçkapı ve dış cephenin belirli noktalarında düzgün kesme taş, ağırlıklı olarak da kaba yonu taş malzeme cinsinin kullanıldığı görülmektedir. Taş süslemelerde, oymakabartma ve çizikleme tekniği uygulanmıştır.

İlk inşası 18. yüzyıl sonlarına tarihlenen Adigön Camisi hem belgelerin ışığında hem mimari üslubundan hareketle bir Osmanlı dönemi eseri olarak kabul edilebilir. Yapının, aslına uygun olarak kapsamlı restorasyonu gerekmektedir. Mevcut haliyle, kağıt camiler grubunda inceleyebileceğimiz yapının, benzer plan ve mimari uygulamalarına, yakın coğrafyada Türkiye'nin Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu Bölgesi dini mimarisinde rastlamak mümkündür.

Niala Köyü Cami

Yapı, Aspinza İlçesi'ne bağlı Niala Köyünde yer almaktadır. Cami, kuzey yönde giriş kapısındaki kitabeye göre H.1308 / M. 1891 yılında inşa edilmiştir. Banisi ve ustası hakkında bilgi yoktur. Hafif eğimli arazide kurulan yapı, 9,30 x 12, 20 m dış ölçülerinde dikdörtgen planlı ve kırma çatılı olarak inşa edilmiştir. Dış cepheler, giriş yönü hariç üç cephede simetrik formda tekrar edilen ikişerden toplamda altı adet yuvarlak kemerli pencere açıklıklarına sahiptir. Yapıya, kuzey cephenin orta ekseninde dıştan sivri kuşatma kemerli içten ise yuvarlak kemerli ve iki yanında sekisi olan özgün kapı ile girilmektedir.

Fotoğraf 20-21: Niala Cami, genel görünümü ve garim mekanı Erişim: <http://wikimapia.org/38215416/ka/ნიალა>, Erişim Tarihi: 02.06. 2022 ; Erişim: <http://wikimapia.org/38215416/ka/ნიალა>, Erişim Tarihi: 02.06. 2022 .

Harim mekânı, kible duvarı yönüne dik ekseninde gelişen derinlemesine dikdörtgen planlıdır. “U” biçiminde yapıyı içten kuşatan ahşap mahfil, günümüze ulaşmamıştır. Kible duvarı ortasında, kapı ile aynı aksta konumlandırılan taş malzemeli mihrap, dikdörtgen prizmatik çerçeve içerisinde yarım daire niş ve sivri kemerli kavsaraya sahiptir. Kavsara eteği hizasında, asimetrik formda mumluk olarak kullanılan birer taş konsol mevcuttur.

Fotoğraf 22-23: Niala Cami Mihrabı ve Konsol Süsleme Detayı (Gümüş ve Kañçal Ferrari, 2019).

Kirişlemeli ahşap tavan, kible duvarı ekseninde aynı hizada yerleştirilen bağımsız on ahşap direk ile taşınmaktadır. Yapı, mevcut halinde, cümle kapısı ve mihrapta yer alan geometrik ve stilize bitkisel süsleme kompozisyonları haricinde son derece yalındır. Üst örtüde, ahşap elemanlar çakma tekniği ile birleştirilmiştir. Yapıda ağırlıklı olarak kabayonu, cümle kapısı ve mihrapta ise kesme taş malzeme kullanılmıştır. Taş duvarlar, içten sıva ile kaplıdır. Mihrap, doku ile uyuşmayan mavi ve kahverengi renk tonlarına boyanmıştır.

Niala Köyü Cami, ahşap tavanlı ve ahşap destekli cami tipolojisinde inşa edilmiştir. Yerel ustalarca inşa edildiği tahmin edilen yapı; plan kurgusu, mimari, malzeme özellikleri ve süsleme detayları yönüyle Osmanlı dönemi yapı geleneğini taşra üslubunda yansıtmaktadır. Asıl işlevinin dışında kullanılan yapının, kapsamlı restorasyonu gerekmektedir.

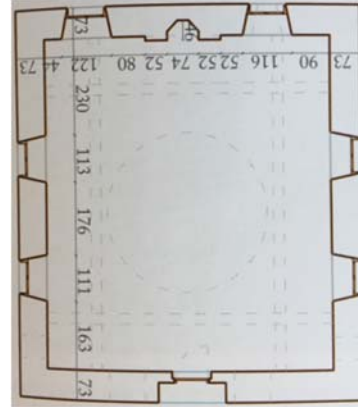
Orgora Köyü Cami

Aspinza'ya bağlı Orgora Köyü'nde yer almaktadır. Yapının 18-19. yüzyıl aralığında inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir (Anderson, Rees, Clearly, Krsmanovic ve Tskvitindze, 2014: 20). Son cemaat yeri, minber ve kürsü gibi elemanlar yoktur. Kible duvarı eksenine dik gelişen yapı, 6,87 x 8,14 m. iç ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Düz bir arazi üzerine kurulan cami, dışarıdan bir bütün bakıldığında iki katlı cephe düzeni yansıtmaktadır. Yapı, dıştan dört omuz kırma çatı ile örülmüştür.

Gürcistan-Ahıska (Akhaltsikhe) Çevresi ile Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi Cami Mimarisinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi

Fotoğraf 24: Orgora Cami genel görünümü (Kakhiani, vd., 2013)

Çizimi: 3 Orgora Cami planı (Gümüş ve Kañçal Ferrari, 2019).

Fotoğraf 25-26: Orgora Cami, cümle kapısı ve harim mekanı (Kakhiani, vd., 2013; (Gümüş-Kañçal Ferrari, 2019).

Harim mekânına giriş, kuzey cephenin orta aksında sivri kemerli dikdörtgen formlu bir kapıdan sağlanmaktadır. Kapının her iki yanında taş işçilikli birer oturma sekisi mevcuttur. Özgünde harim mekânında ahşap işçilikli mahfil bölümü mevcuttur. Fakat bu mahfil yakın zamanda kaldırılmıştır. Kible duvarı ortasında yer alan taş işçilikli özgün mihrap, giriş kapısı ile aynı eksendedir. Dikdörtgen çerçeve içerisinde, beşgen planlı niş ve mukarnas kavsaradan ibarettir. Kavsara eteği hizasında, mumluk şeklinde işleve sahip çeyrek formda birer taş konsol mevcuttur. İç mekân; doğu, güney ve batı yönde ikişer lokma demir parmaklıklı alt seviye pencere ile batı ve doğu cephede birer mazgal üst seviye pencere ile aydınlatmaktadır. Yapının harim kısmı, merkezinde bağdadi kubbenin olduğu düz ahşap tavan ile örtülmüştür.

Orgora Cami, dış cephe açısından oldukça sade iken, harim mekânında bir bölümü günümüze sağlam şekilde ulaşabilen özgün kalem işi boyama süslemeleri ile dikkat çekmektedir. Niş, duvarında çiçekli vazoda kompozisyonu mevcuttur. Sıvalı duvarlarda, zülfikar kılıcı, natüralist bitki dalları arasında çiçekler, sancak, servi ağacı şeklinde kalem işi bezemeler yer tutmaktadır. Bağdadi kubbe yüzeyi, etek kısmında nöbetleşe olarak; ibrik motifleri İslam'ın dört halifesi ve ehl-i beyt'in adlarını içeren çiçek çelenkleri ile kompoze edilmiştir. Kubbe merkezi, dairesel forma dönüşen yaprak çelenkleri, girlanlar ve ayyıldız motifleri ile süslenmiştir.

Fotoğraf 27-28: Orgora Cami mihrabı ve duvar süsleme detayı (Gümüş-Kançal Ferrari, 2019).

İlk inşa tarihi net olarak bilinmeyen Orgora Camisi'nin plan, mimari ve süsleme üslubu kritiğinden yola çıkılarak 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarında bölgedeki yerel ustalarca inşa edilmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Yapı, ağırlıklı olarak kalem işi boyama süslemeleri ile ön plana çıkmaktadır. Yapıdaki kalem işi tezyinatı, Osmanlı barok sanatı döneminde başkent ve taşralarında da görmek mümkündür. İç mimari aksamları harap durumda olan yapının, kapsamlı restorasyonu gerekmektedir.

Bolacur Köyü Cami

Adigeni İlçesi'ne bağlı Bolacur Köyünde yer alan Bolacur Cami, 13.11 x m. 14. 70 dış ölçülerinde kible duvarı eksenine dik gelişen dikdörtgen planda, kağır duvarlı, ahşap hatıllı ve ahşap destekli düzende, dört omuz kırma çatılı olarak inşa edilmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısı-20. yüzyıl başına tarihlendirilen yapının banisi ve ustası hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır (Gümüş-Kançal Ferrari, 2019: 100). Kağır dış cepheler, simetrik düzende birbirini tekrar eden yuvarlak kemerli alt ve üst seviye pencereler ile belirlenmiştir. Üst seviye pencereler boyut olarak alt pencerelere oranla küçüktür. Yapıya giriş, kuzey cephe ekseninde dikdörtgen formlu ve düz atkı kemer içerisinde, çift ahşap kanatlı özgün bir kapı ile sağlanmaktadır. Harim mekânı, yakın zamanda doku ile uyuşmayan eklentiler sonucu birtakım değişikliklere maruz kalmıştır. Kible duvarı ortasına yerleştirilen dikdörtgen çerçeveli mihrap yarım silindirik niş ve üstten yarım kubbe kavsaradan ibarettir. Özgünde ahşap işçilikli olduğu düşünülen kadınlar mahfili, yakın zamanda yenilenmiştir. Harimin üzeri düz ahşap tavan ve bu tavanın ortasına yerleştirilen bağdadi kubbe ile örtülmüştür. Kubbe, çatı ile tavan arasına gizlenmiş olup dışa yansıtılmamıştır. Üst örtü, dört serbest ahşap direk ile taşınmaktadır.

Bolacur Cami, ahşap oyma işlemlerin aynı sıra ağırlıklı olarak sıvalı duvarlara farklı kompozisyonda işlenen kalem işi boyama; sembolik, nesnel ve dini içerikli süslemeler ile ön plana çıkmaktadır. Ahşap bezemeler harim giriş kapısı, taşıyıcı direkler ve çıtalı tavan göbeklerinde görülmektedir. Tavanı destekleyen direkleri; yarım daire formlu basit geometrik desenler, yuvarlak ve yivli satırlı silme dizileri, nöbetleşe düzende palmet dizileri ve bu palmetler dizileri arasından sarkan

Gürcistan-Ahıska (Akhaltsikhe) Çevresi ile Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi Cami Mimarisinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi

girlandlar hareketlendirmektedir. Kalem işi boyamalar, belki de yapıyı en etkili kılan süsleme örneğidir. Doğal kökboyalı nesneli süslemeler arasında; perde, saat, bıçak ile kesilen karpuz, sancak, zülfıkar, bitkisel süslemelerde; çiçek demetleri, kıvrık dallar, servi ağacı ve geometrik desenli yıldız kompozisyonları izlenmektedir.

Ahşap süslemeler, örtü düzenlemesinde görülmektedir. Mahfil altında dairesel formlu tavan göbeğinde; merkezde gülbezek motifini dolanan üç şeritli geometrik örgü ve iki sıra buğday başağı motifini dolanmaktadır. Kare ve dikdörtgen kasetlere alınan ajurlu ahşap işlemleri; hasır örgü, bakışumlu yaprak ve aralarında gülbezeler mevcuttur.

19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyıl başlarına tarihlenen yapı, Osmanlı dönemi cami mimarisi geleneği çerçevesinde inşa edilmiştir. Yapı, Osmanlı geç devir barok sanat üslubunda ele alınan kalem işi boyama süslemeler ile dikkat çekmektedir. Hem Sovyet döneminde asıl işlevi dışındaki kullanımının yanı sıra yakın zamandaki eklentiler sonucu ahşap aksamlarının bir bölümünü (mahfil, çatı) kaybetmiştir.

Fotoğraf 29: Bolacur Cami kuzey cepheden Görünümü (Gümüş-Nicole Kañçal Ferrari, 2019).

Fotoğraf 30: Bolacur Cami, bağdadi kubbesi (Gümüş-Kañçal Ferrari, 2019).

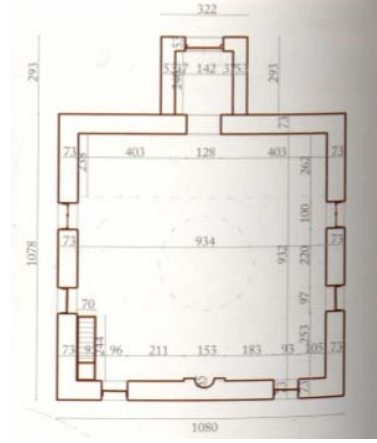
Fotoğraf 31-32: Bolacur Cami, duvar süsleme detayları (Gümüş-Nicole Kañçal Ferrari, 2019).

Harcam Köyü Cami

Adigeni bölgesinde yer alan yapının son Osmanlı Meclisi'nde milletvekilliği yapan Osman Server Atabek'in babası Feyzullah Bey'in hanımı Ziyet Hanım tarafından, 1886 yılı öncesinde inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir (Gümüş-Kañçal Ferrari, 2019: 174). Yapı, 10.78 x 10.80 m. dış ölçülerinde kare planlı olarak inşa edilmiştir.

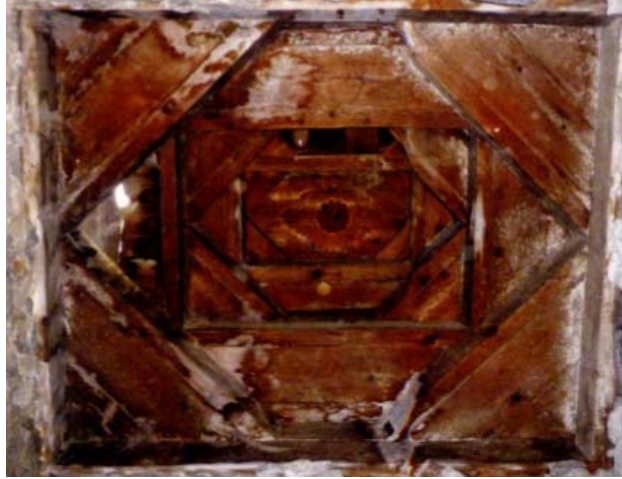

Fotoğraf 33: Harcam Cami, Genel Görünümü

Çizim: 4 Harcam Cami planı (Gümüş-Kançal Ferrari, 2019).

Yapıda, kuzey giriş cephesi dışındaki cepheler gotik üslupta sivri kemerli ikişer pencereler ile hareketlendirilmiştir. Yapının üzeri dıştan dört omuz kırma çatı ortasında metal sacla kaplı soğanvari bir kubbe ile örtülmüştür. Kuzey cephede, harime girişi sağlayan giriş kare planlı giriş holünün üzeri kırılmalı tavan ile örtülmüştür.

Fotoğraf 34: Harcam Cami, giriş holü tavanı (Gümüş-Kançal Ferrari, 2019).

Fotoğraf 35: Harcam Cami, harim mekânı ve tavanı (Gümüş-Kançal Ferrari, 2019).

Kible duvarı ortasına konumlandırılan taş mihrap, yarım daire planlı ve yalın kavsaralıdır. Harimin üzeri merkezinde bağdadi kubbenin olduğu düz ahşap tavan ile örtülmüştür. Yapının süsleme programını; kalem işi ve ahşap oymalı süslemeler oluşturmaktadır. Ahşap üst örtüde, bağdadi kubbe yüzünde kalem işi boyama girlandlar, püsküller, Ayyıldız motifleri ve kubbe köşeliklerinde stilize bitkisel kompozisyonlar görülmektedir. Dikdörtgen tavan göbeklerinde, madalyona dönüşen stilize bitkisel motifler mevcuttur. Dış cephede düzgün kesme taş kullanılırken, iç beden duvarları sıva ile kaplanmıştır. Ahşap, iç mimaride örtü düzenlemesinde tercih edilmiştir. Oyma-kabartma tekniğindeki ahşap süslemeler, ajur yapıştırma (çakma) tekniği ile belirlenen noktalara metal çivilerle sabitlenmiştir.

Fotoğraf 36: Harcam Cami, tavan süsleme detayı (Gümüş-Nicole Kançal Ferrari, 2019).

Harcam Camisi, özgün plan şemasını büyük oranda koruyarak günümüze ulaşabilmiştir. Bölgedeki yerel atabek ailelerinden yönetici sınıfın eseri olduğu kabul edilen yapı, kırlangıç tavan uygulaması, gotik üslupta sivri kemerli pencereleri ve soğanvari kubbe uygulaması ile dikkat çekmektedir. İç mimari unsurlarından, kürsü ve minberinin günümüze ulaşamadığı anlaşılmaktadır. Kubbedeki kalem işi bezemeler, 19. yüzyıl Osmanlı barok sanatı üslubundadır. Caminin, kapsamlı restorasyonu gerekmektedir.

Persa Köyü Cami

Ahıska İlçesine bağlı Persa Köyünde bulunan yapı, tamir esasl olduğu düşünölen kitabesine göre mevcut caminin H. 1327 / M. 1909 yılına tarihlendiği belirtilmektedir (Gümüş-Kançal Ferrari, 2019: 414). Yapı, günümüzde kapsamlı restorasyonu gerektiğinden, ibadete kapalıdır.

Fotoğraf 37: Persa Cami, genel görünümü (Şen, 2017).

Yapı, eğimli bir arazi üzerinde 10.10 x 9. 30 m. dış ölçülerinde kible duvarı eksenine dik gelişen dikdörtgen planda, kesme taş malzeme ile dört omuz kırma çatılı olarak inşa edilmiştir. Kağır dış cephelerde, güney ve batıda ikişer yuvarlak kemerli dikdörtgen pencere, doğu ve güneyde ikişer küçük boyutlu üst seviye pencereler mevcuttur. Yapıda giriş, kuzeydoğu köşesinde yuvarlak kemerli ve çift ahşap kanatlı özgün bir kapı açıklığı ile girilmektedir. Harim mekânını, ahşap mahfil ve taş işçilikli mihrap oluşturmaktadır. Harimin kuzeyinde, doğu-batı yönünde köşklü kadınlar mahfili mevcuttur. Mahfile, kuzeybatı köşeye sabitlenen korkuluklu ahşap merdiven ile çıkılmaktadır. Harim katında, silindirik ahşap direk ile taşınan mahfil, eksende diğerlerine oranla biraz daha derin yarım daire formda çıkma yapmaktadır. Kible duvarı ortasında konumlandırılan mihrap, harim giriş kapısı ile aynı eksendedir. Dikdörtgen prizmatik çerçeve kütesinde, yarım daire planlı niş ve üstten yarım kubbe kavsaraya sahiptir. Harimin üzeri, kirişlemeli düz ahşap tavan ve bu tavan merkezine yerleştirilen bağdadi tekniğe ahşap kubbe ile örtölmüştür.

Persa Köyü Cami, ahşap ve kalem işi boyama süslemeleri ile dikkat çekmektedir. Yapıda, kalem işi boyama süslemelerin bir bölümü günümüze ulaşabilmiştir. Mihrabın, kavsara yüzünde püsköl dizisi, kubbede simetrik düzende tekrar edilen gırlanlar, çiçek çelenkleri içerisinde müsenna yazı istifinde İslam'ın dört halifesi ve ehl-i beytin adları, sembolik ayyıldız ve stilize bitki kompozisyonları mevcuttur. Ahşap işçilikli bitkisel süslemeler, mahfilin harime bakan cephesi ve tavan kirişlerinde görölmektedir.

Fotoğraf 38: Persa Cami, bağdadi kubbe ve süsleme ayrıntıları (Şen, 2017).

Gürcistan-Ahıska (Akhaltsikhe) Çevresi ile Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi Cami Mimarisinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi

Persa Köyü, kitabesinden hareketle mevcut hâliyle Osmanlı dönemi sonrasında, yöre ve çevresinde sıkça karşılaşılan kağır duvarlı ve ahşap hatıllı Osmanlı cami geleneğinde inşa edilmiştir. Camide, ahşap ve kalem işi süslemeler, 19. 20. yüzyıl Osmanlı dönemi Barok sanatı üslubunu taşra ölçeğinde yansıtmaktadır. Mahfil, mihrap, örtü düzenlemesi, özgün dokusunu halen korumaktadır.

Değerlendirme ve Karşılaştırma

Tarihlendirme

İnceleme kapsamında karşılaştırmada kullanılan Ahıska camileri; Ahmediye Camisi (18. yüzyıl) dışında kalan örneklerin bütününe yakını mevcut kitabelerinden hareketle, 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyıl ilk çeyreğine tarihlenmektedir. Yapı örnekleri arasından Ahmediye Cami, Osmanlı dönemi eseridir. Mevcut camiler, kitabe verilerine göre tarihlendirilmiştir. İncelenen yapı örneklerinin büyük bir bölümü Osmanlı'nın bölgeden çekilmesi sonrasındaki süreçlerde Osmanlı cami mimarisi geleneğinde inşa edilmiştir.

Plan, Mimari Özellikleri Açısından

Örnekleri sunulan Ahıska camilerinde, yaygın olarak kible duvarı eksenine dik gelişen dikdörtgen plan şeması uygulanmıştır. Tanıtımı yapılan 9 camiden; 2'si kare (Ahmediye Cami ve Harcam Cami) geriye kalan 8 cami örneği ise kible duvarı eksenine dik gelişen dikdörtgen planlıdır. Kare planlı ve tek kubbeli Ahmediye Camisi, Osmanlı döneminin kare planlı ve tek kubbeli plan şemasını taşra ölçeğinde yansıtmaktadır (Aytekin, 2017: 174). Söz konusu cami plan şeması, Osmanlı döneminin erken (Acun, 1999: 137-144) ve klasik dönemi dışında, taşra yapılarında da benzer şekilde uygulandığı anlaşılmaktadır. Konu kapsamında, Doğu Karadeniz Bölgesi illerinde; Rize İslam Paşa Kurşunlu Cami (1571), Gümüşhane Küçük Cami ve Ardahan Göle Gümüşparmak Cami (15. Yüzyıl) kare planlı ve tek kubbeli şemanın uygulandığı erken tarihli örneklerdir.

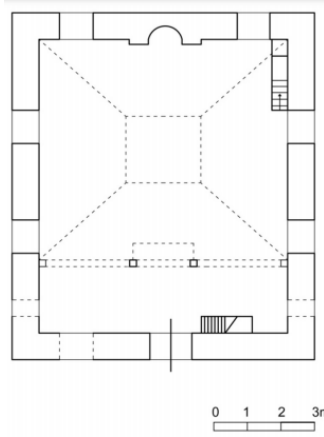

Fotoğraf 39: Rize/ İslampaşa Kurşunlu Cami, (Erişim: <https://rize.ktb.gov.tr/>).

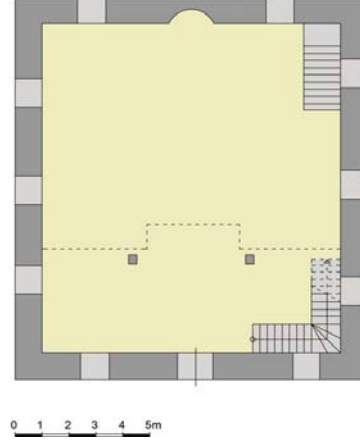

Fotoğraf 40: 1571 Ardahan-Göle Dedeşen Köyü Cami (Y. Mete Gürer).

İncelenen yapılarda yaygın tercih edilen kible duvarı eksenine dik gelişen dikdörtgen plan şeması; komşu sanat çevresi olarak Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu camilerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu planda inşa edilen yapılara; Artvin Dikyamaç Cami, Gümüşhane Özbeyli Cami ve Bayburt Dağçatı Camileri gibi birkaç yapı örnek gösterilebilir.

Çizim 5: Bayburt/ Dağçatı Cami (Özkan, 2013)

Çizim 6: Ordu/Hamidiye Hükümet Cami Planı (K. K. Env.)

İncelenen camilerde, İslam'ın erken dönemlerinden süregelen mihrap-kapı arasındaki eksen ilişkisine uyulmuştur. Dış cepheler sivri, yuvarlak ve kaş kemer formları ile vurgulanmış ve yapıların üzeri dıştan dört omuz kırma çatılarla örtülmüştür. İç mekânda, kadınlar mahfili ve ahşap üst örtü elemanlarında tahribat ve çökmeler görülmektedir. Yapılarda, iç mekân ahşap destekli ve ahşap tavanlıdır. Yöre, aynı zamanda Türk ve İslam sanatı repertuarında köklü bir gelişim çizgisi kateden “ahşap direkli ve ahşap destekli cami” tipolojisini güney Kafkasya coğrafyası ekseninde sürdürmektedir. İlk olarak Gazneli döneminde Arus’ul Felek Camisi (1026) ile başlayan ahşap direkli ve kirişlemeli yapı geleneği; sonrasında Karahanlı, Anadolu’da Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı’nın geç dönemlerine kadar kesintisiz sürdürülmüş ve zengin örnekleri ile karşımıza çıkmaktadır (Kuran,1972, 179-186: Ayverdi, 1966, 179; Öney, 1989: 11-12).

Gürcistan-Ahıska (Akhaltsikhe) Çevresi ile Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi Cami Mimarisinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi

Fotoğraf 41: Ankara Arslanhane Cami, Harim mekânından görünüm (Y. Şipka).

Ormanlık alanın yoğun olmasına rağmen, Ahıska camilerinde olduğu gibi Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çok sayıda çok sayıda kağır duvarlı ve ahşap hatıllı cami örnekleri ile de karşılaşmak mümkündür. Bu gelenek, 18 ve 19. yüzyıl Osmanlı döneminde başkent dışındaki taşralara da yayılmıştır. Konu kapsamında, karşılaştırmaya alınan Doğu Karadeniz coğrafyasında söz konusu ahşap hatıllı kağır duvarlı belli başlı yapılara; Artvin İli'nde; Artvin/Arduç Geçitli Köyü Cami, Arduç İskender Paşa Cami, Arhavi Dikyamaç Köyü Cami (1894), Artvin Orta Hopa Cami, Artvin Esendal Cami (1818), Borçka Maral (İremit) Köyü Cami Borçka Düzköy Cami, Ortancalar Cami, Oruçlu Cami, Sugören Cami, Muratlı Cami, Kocabey Cami, Şavşat Cevizli Köyü Cami, Rize İli'nde; Rize Hemşin Hacı Balta Cami (1791), Hemşin Bilen Köyü Cami, Işıklı Merkez Cami, Çayeli Hacıbaşı Merkez Cami, Hemşin Yaltkaya Cami Trabzon İli'nde; Çaykara Uzuntarla Köyü Cami (19. yy başı), Şalpazarı Doğancı Camisi (1872), Arsin Güneyce Köyü Büyük Mahalle Cami, Atayurt Çatak Cami, Çaykara Taşören Köyü Cami, Çaykara Taşkıran Köyü Cami, Dernekpazarı Zinciritaş Köyü Cami (1917), Bayburt İli'nde; Konursu Köyü Cami ve Dağçatı Köyü Cami (1806) ve Giresun İli'nde, Bektaş Bey Cami (1816) örnek gösterilebilir.

Konu kapsamı dışında fakat Ahıska'ya yakın coğrafyada konumlanan Ardahan Gönülaçan (Şuvaskal) Cami (1909), Karadeniz ve Ahıska camileri ile benzeşmektedir (Aytekin, 1999: 119-224; Yavuz, 2009: 123).

Fotoğraf 42: Rize-Hemşin Hacı Balta Cami, 1791 (K. K. Env.)

Fotoğraf 43: Artvin/ Arhavi Dikyamaç Cami, (K. K. Env.)

Fotoğraf 44: Trabzon-Şalpazarı Doğancı Cami (K. K. Env.)

Fotoğraf 45: Gümüşhane/ Özbeyli Cami XIX yüzyıl (Özkan, 2010).

Doğu Karadeniz Bölgesi ve Ahıska Camileri'nde, ahşap işçilikli köşklü mahfil uygulamaları, müezzinin sesini duyurabilmesi ve genellikle küçük ölçekli yapılan camilerde harim kısmının cemaate yetmemesi durumu ve bayanlara uygun ibadet mekânı tahsis etme düşüncesi çerçevesinde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır (Aytekin, 1999: 322; Bayhan, 2019: 279). Doğu Karadeniz camilerinde, mahfiller, harim mekânını genellikle "U", dört yönlü veya tek yönlü kuşatmaktadır. Mahfilin ahşap aksamı ve süsleme unsuru, malzeme varlığına bağlı olarak değişmektedir. Ahıska camileri, ahşap mahfil işçiliği ve süslemeleri yönüyle Doğu Karadeniz camileri ile yakın benzerlik içerisindedir. Bölge yapılarında, iki yanda oturma sekisi ve sivri kuşatma kemerli yuvarlak kemer açıklıklı kapılar, Ahıska ve Doğu Karadeniz camileri için karakteristik bir mimari uygulamadır. Artvin (Merkez) Çayağzı (Salih Bey) Cami (1791) ile Adigön Camisi'nin harim giriş kapıları, form açısından bu yönüyle benzeşmektedir.

Fotoğraf 46: Hopa/Aşağı Sundura Cami
1905 Mahfel (Taşkan 2011)

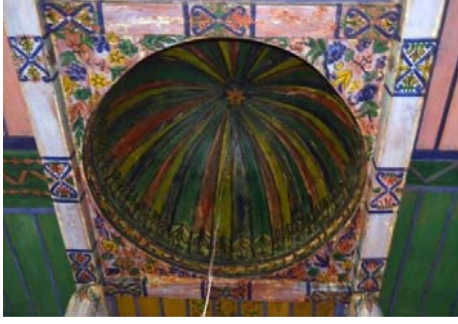
Fotoğraf 47: Trabzon/Şalpazarı Doğancı Cami
(1872) (Trabzon K. K. Envan)

Ahıska Ahmediye Cami'nde tromp geçişli kubbe, hanedan yapısı Harcam Camisi'nde içten bağdadi kubbe dıştan soğanvari kubbe kullanımları dikkat çekmektedir. Söz konusu soğanvari kubbelerin, Rus Hıristiyan dini ve sivil mimarisindeki sıkça karşılaşılan kubbelerden etkilenildiği düşünülmektedir.

İncelenen, Vale Cami, Persa Cami, Harcam Cami, Bolacur Cami ve Orgora Camisinde, çatı ile tavan arasına gizlenen bağdadi kubbeler mevcuttur. Bağdadi kubbe uygulaması, incelenen camiler dışında Türkiye'nin Orta, Doğu Karadeniz bölgesi ve uzantısı Acara kırsalındaki Osmanlı dönemi camilerinde de karşılaşılmaktadır. Orman bakımından zengin ağaç türünün olduğu Acara ve Doğu Karadeniz bölgesi camilerinde bağdadi kubbe tekniği daha çok esnek ve kolay şekil verilebilen bir malzeme olan tela ağacı ile elde edildiği bilinmektedir. Bu teknikte, sembolik veya harim katında bağımsız direkler ile taşınan bağdadi kubbeler çatı ile tavan arasına gizlenir ve dışa yansıtılmaz.

Gürcistan-Ahıska (Akhalsikhe) Çevresi ile Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi Cami Mimarisinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi

Ahıska camileri haricinde, Doğu Karadeniz coğrafyası ve Acara kırsalı camilerinde, aynı yapım tekniğinde uygulandığı görülmektedir. Bağdadi teknik uygulamasına; Artvin Dikyamaç Cami (1894), Artvin Çoraklı Cami (1909), Artvin Hopa Cami, (20. yüzyıl başı), Rize Ardeşen Doğanay Cami, Trabzon Beşikdüzü Dolanlı Cami, Ordu Ambargurgen Cami, Giresun Bulancak Şemsettin Cami'leri örnek gösterilebilir.

Fotoğraf48: Rize Ardeşen Doğanay Cami Bağdadi Kubbesi (Özkurt, 2018).

Fotoğraf 49: Artvin Borçka Muratlı Cami, Bağdadi kubbesi (Aytekin, 1995).

Fotoğraf 50: Keda Tskhmoris Cami, Bağdadi Kubbe (Kaya, 2021).

Adigeni/Harcam Köyü Cami'nin harim girişinde kırılmalı tavan uygulaması dikkati çekmektedir. Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya taşımış oldukları binlerce yıllık yapı geleneği olan kırılmalı tavan; Güney Kafkasya'nın yanı sıra Doğu Anadolu Bölgesi ve Doğu Karadeniz coğrafyasındaki cami, sivil mimari ve tandır evlerinde karşımıza çıkmaktadır (Canan Parla, Erol Altınsapan, 2016: 1-11; Zerrin Köşklü ve Şerife Tali, 2007: 97-113; Günkut Akın, 1991: 323-354; Erkan Atak, 2016: 121-136; Haşim Karpuz, 1984). Erzurum Ulu Cami (Hüseyin Yurttaş, Haldun Özkan, Zerrin Köşklü, vd., 2008: 57), Bayburt Dağçatı Cami, Bayburt Demizözü Güvercindere Köyü Cami, Gümüşhane Konursu Cami gibi (Haldun Özkan, 2019: 38-37) kırılmalı tavan uygulamasında ön plana çıkan örneklerdir.

Fotoğraf 51: Bayburt Demiröz Güvercindere Köyü Cami, kırlangıç tavan (Özkan, 2012)

Fotoğraf 52: Gümüşhane Konursu Cami, kırlangıç tavan (Özkan, 2012)

Süsleme Özellikleri Açısından

Ahıska'da, 1944 yılı sürgünü sonrasında yapıların asıl işlevi dışında kullanılmaları sebebiyle ilk inşadan günümüze, çok az süsleme unsurları ulaşabilmiştir. İncelenen yapılarda, taş, ahşap ve kalem işi boyama süslemeler görülmektedir. Camilerin süsleme repertuarını, Doğu Karadeniz bölgesi camileri kadar yoğun olmasa da azımsanmayacak ölçüde bölgenin ve dönemin sanat zevkini yansıtan zarif süsleme örnekleri belirlemektedir.

19. yüzyıl Osmanlı barok sanat üslubunun etkileri, Ahıska camilerinde de taşra ile yoğrularak eklektik bir karakter kazanmıştır. Doğu Karadeniz bölgesi ve Ahıska yöresi arasındaki usta geliş gidişleri, bölgenin geleneksel süsleme anlayışındaki birliktelik ve benzer motif diline de yansımıştır. Ayrıca, Doğu Karadeniz ve Ahıska üçgeninde yer alan Acara bölgesi camileri, gerek plan ve mimari gerekse süsleme ve yapım teknikleri açısından her iki bölge ile yakın benzerlik içerisindedir (Osman Aytekin; 2005a: S.1297-1304; Osman Aytekin, 2015b: 138-145; Osman Aytekin, 2018: 375-390; Osman Aytekin - Mustafa Kaya, 2019: 1196-1232; Osman Aytekin, 2017: 155-176; Ruslan Baramidze, 2010; Suzanne Harris Bradts-Angela Wheeler ve Vladimer Shioshvili , 2018; Selçuk Seçkin, 2018a; Selçuk Seçkin 2018b).

İncelenen yapı örneklerinden Bolacur Camisi, Orgora Cami, Vale Cami, Persa Cami ve Harcam Camisinde zarif kalem işi boyama süslemeler görülmektedir. Bolacur Cami, bıçak ile kesilen karpuz, zülfikar, perde, sancak-ı şerif, saat gibi çeşitli temalarda kalem işi tasvirlerini içeren dini ve nesnel kalem işi boyama süslemelerle dikkat çekmektedir. Yine Orgora Camisi ve Bolacur Cami'lerinde, sembolik birer Zülfikar motifi mevcuttur. Her iki yapıda, Zülfikarlar benzer ikonografik anlatım ve farklı renk tonları ile verilmiştir. Orgora Camisinde, zülfikar kılıcı betimi, mavi ve hardal sarısı Bolacur Camisi'nde ise kılıç kabzası hardal sarısı, namlu kısmı kirli beyaz renktedir. İki çatallı kılıçların kabzalarından, püsküller sarkmaktadır. Türk-İslâm sanatında; camilerden türbelere, tekkelere, mezar taşlarına, sancaklara, alemlere, teberlere, tıslımlı gömleklere varıncaya kadar geniş sayılabilecek bir sahada Zülfikar motifi ile karşılaşılmaktadır. Zülfikar, aynı zamanda Hz. Ali'nin yiğitliğini ve ona duyulan bağlılığı sembolize etmektedir (Arslan, 2020: 235-275.). Yakın çevreden; Türkiye'nin Rize Güneysu, Çamlıca Köyü Ilıca Cami (19. yy), Ardahan Posof Gönülaçan Köyü Cami (1910) Zülfikar

Gürcistan-Ahıska (Akhaltsikhe) Çevresi ile Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi Cami Mimarisinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi

kompozisyonunun görüldüğü çok sayıdaki yapının sadece birkaçını oluşturmaktadır. Zülfikarları yine, Acara kırsalındaki Osmanlı dönemi yapılarında da görmek mümkündür.

Fotoğraf 53: Rize-Güneysu, Çamlıca Köyü Minber tacındaki Cami (Arslan, 2020).

Fotoğraf 54: Ardahan/ Posof Gönülaçan Cami İlica Cami Zulfikar, (Özkurt, 2018).

Fotoğraf 55: Gürcistan, Acara Hulo Ağara Cami Minber Köşkündeki Zulfikar Mustafa Kaya 2019)

Fotoğraf 56: Trabzon Akköse Cami Mihrabı Taş süsleme ile Zulfikar (Ogün Küçük 2017)

Taş süsleme; camilerin dış cepheleri, cümle kapıları ve mihraplarında kullanılmıştır. Söz konusu yapı unsurlarında, incelenen cami örneklerine göre taş süslemeleri; zikzak, rozet, mukarnas, yıldız ve burmalı şerit vb. öğeler belirlemektedir. İncelenen yapılardan, Ahmediye Camisi ve Kilde Camisi mihrapları mukarnas formu ve süsleme detayları yönüyle yakın benzerlik içerisindedir. 18-19. yüzyıl barok üslubu etkisinin izlendiği bu mihrapların çağdaş ve biçimsel açıdan benzer örneklerine; Artvin, Ardahan, Rize, Erzurum ve Kars yöresi Osmanlı dönemi camilerinde de rastlanılmaktadır.

Fotoğraf 57: Kilde Cami Mihrabı, (Bluashvili, 2015)

Fotoğraf 58: Gümüşhane Özbeyli Köyü mihrabı (Özkan, 2010)

Fotoğraf 59: Artvin-Şavşat Kocabey Kocabey Cami mihrabı 1890 (Aytekin, 1995)

İncelenen yapılarda, oyma-kabartmalı ahşap süslemeler, zengin motif ve kompozisyon içeriğine sahiptir. Bu unsurlar, mahfilin harime bakan giriş veya korkuluk cepheleri ile ağırlıklı olarak tavan düzenlemesinde yoğunlaşmaktadır. Süslemeleri; stilize yaprak formları, geometrik desenle bağlı kıvrımdallar ve gülbezek gibi çeşitli motifler belirlemektedir. Yapılardaki motif ve kompozisyon örnekleri, bağımsız veya birbirinin simetrik tekrarı hâlinde uygulandığı anlaşılmaktadır. İncelenen yapılar ile Türkiye'nin Doğu Karadeniz coğrafyası camileri arasında benzer motif dili ve süsleme anlayışı izlenmektedir. Bu süsleme repertuarı; Ortaçağ'dan yansıyan taş süsleme geleneğinin yanı sıra (Korkut, 2015; Korkut, 2017a; Korkut, 2017b; Korkut, 2019)18-19. yüzyıl Osmanlı geç devir barok sanatının taşradaki etkileri ile yorumlanabilir (Arık, 1988; Renda, 1977; Tekinalp, 2002).

Fotoğraf 60: Vale Köyü Cami, tavan süsleme detayı (Gümüş-Kançal Ferrari 2019)

Fotoğraf 61: Artvin Dikyamaç Cami minber aynası süsleme detayı Erişim

<https://www.google.com/search?q>

Gürcistan-Ahıska (Akhaltsikhe) Çevresi ile Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi Cami Mimarisinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi

---

Fotoğraf 62: Ardahan Gönülaçan Cami Minber aynası süsleme detayı (Aktuner, 2018) 1909

Fotoğraf 63: Rize Güneysu Çamlıca Köyü Ilıca Cami minber aynası süsleme detayı (Özkurt, 2018)

Fotoğraf 64: Persa Cami Kubbe detayı (A.Şen)

Fotoğraf 65: Acara Agara Cami, Kubbe detayı (Kaya, 2019)

Fotoğraf 66: Artvin-Hopa, Aşağı Sundura Cami, bağdadi kubbe bezemeleri (Artvin K. K. Env.).

Bolacur Camisi'ndeki tavan göbek süsünü oluşturan geometrik şeritli örgü deseni, Ortaçağ dönemi Tao Klarjeti bölgesinin Hıristiyan dini mimarisinden başlayarak (Korkut, 2018: 220; Korkut, 2017; 835-852; Korkut, 782, 787: 2019; Yazar, 2019: 324-326; Azizsoy ve Özkurt, 2021: 899), Doğu Karadeniz coğrafyasında Osmanlı dönemi camilerinin ahşap ve taş süsleme repertuarında yaygın olarak kullanılmıştır.

Fotoğraf 67: Bolacur Cami, Tavan göbeği süsleme detayı (Gümüş-Kaçal Ferrari, 2019)

Fotoğraf 68: Artvin Borçka Düzköy Cami Tavan göbeği süsleme detayı (Taşkan, 2011)

Fotoğraf 69: Trabzon Sugeldi Cami, tavan göbeği süsleme detayı (Küçük, 2017).

Kalem işi boyama ibrik motifi, Bolacur Camisinin kubbe tezyinatında mevcuttur. İslam öncesi, doğu kültürlerinde dini litürjide çok işlevli kullanımı olan ibriğin, Türk ve İslam sanatında temizliği abdesti ve ibadeti sembolize ettiği bilinmektedir (Altier; 2019: 149-202; Oyman, 2019: 18). Söz konusu ikonografik manada ibrik motifi; Anadolu'nun çeşitli yörelerindeki Osmanlı geç dönem camilerinde sıklıkla karşılaşılmaktadır. İbrik motifi; taş, ahşap ve kalem işi bezeme olarak; Ahıska'ya yakın Türkiye'nin Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgesi camilerinde de rastlamak mümkündür.

Fotoğraf 70: Gümüşhane Tandırılık Cami Duvar bezeme detayı (K.K.Env.)

Fotoğraf 71: Trabzon Akköse Cami, Mihrabı, süsleme detayı (Küçük 2017)

Fotoğraf 72: Bayburt/ Aydıntepe/ Gümüş Damla Köyü Cami, vaaz kürsüsü, (Özkan, 2014)

Fotoğraf 73: Bolacur Cami, duvar süsleme (Gümüş-Kançal Ferrari, 2019)

Fotoğraf 74: Artvin Muratlı Cami, Minber aynası bezeme detayı (Taşkan, 2011)

Malzeme ve Teknik

Tanıttımı yapıların bütününe yakınında, dış cephelerde taş malzeme görülmektedir. Düzgün kesme, kaba yonu ve moloz taş dış cephelerde ağırlıktadır. Kesme taş daha çok beden duvarlarının dış kaplamalarında, harim kapıları ve mihraplarda kullanılmıştır. Ahşap, dışta çatı kısmında iç mekânda ise; mahfil, taşıyıcılar ve üst örtüde tercih edilmiştir. Süslemeler, yapıda kullanılan taş ve ahşap malzemeler üzerine kompoze edilmiştir. Taş ve ahşap süslemelerde oyma-kabartma tekniği, duvar sıvaları üzerine de kalem işi boyamalar uygulanmıştır. Ahşap oymalı süslemeler, ajur yapıdırma (çakma) teknikleri ile belirlenen noktalara metal çivilerle sabitlenmiştir.

Sonuç

16. yüzyıl sonları Osmanlı döneminde Çıldır Eyaleti'nin merkezi konumundaki Ahıska, başkent ile irtibatlı yerel yöneticiler tarafından kontrol altında tutulmuştur. Kafkasya siyasetini Ahıska ile sürdüren Osmanlılar, bölgede yerel yöneticilerin baniliğinde kurduğu/kurdurduğu vakıflarla kent kimliğini belirleyen kapsamlı imar faaliyetlerine önemli katkıda bulunmuşlardır. 1595-1829 yılları arasında Osmanlı hâkimiyetinde kalan Ahıska, Osmanlı-Rus Savaşı sonucu kaybedilmiş olsa da sosyo-kültürel bağlarını yine daha çok Doğu Karadeniz coğrafyası, Acara ve Doğu Anadolu bölgesi ile (Ardahan, Erzurum, Kars) sürdürmüştür. Tarihsel süreçte bölgeler arası sentezlenen kültürel etkileşim, iki yakın coğrafyadaki camilerin mimari ve süsleme üslubuna da yansımıştır. Ayrıca, Ahıska camileri, erken İslam döneminden başlayarak, Orta Asya ve Anadolu'da köklü bir çizgi kateden ahşap direkli ve ahşap tavanlı cami geleneğini; Güney Kafkasya'da taşra üslubunda yansıması açısından ayrı öneme sahiptir.

Bu çalışmada, tarihsel geçmiş ve coğrafi yakınlığı bulunan Ahıska ile Türkiye'nin Doğu Karadeniz bölgesinde sanatsal etkileşimi vurgulayan belli başlı cami örnekleri sanat tarihi disiplini çerçevesinde incelenmiştir. Çalışma kapsamında, her iki bölgede Osmanlı dönemi ve sonrasına tarihlenen cami

örneklerinin; plan, mimari, süsleme ve yapım teknikleri açısından çok yakından benzerliklerinin olduğu tespit edilmiştir. Bu bölgesel etkileşimi, günümüz siyasi sınırlar çizilmeden önce her iki coğrafya arasında, özellikle Ortaçağ ve Osmanlı dönemlerini kapsayan tarihsel süreçte kesintisiz sürdürülen sosyo-kültürel bağlar, geleneksel sanat üslubu anlayışı ve usta geliş-gidişi ile açıklamak mümkündür.

Ahıska ve Doğu Karadeniz bölgesi camileri, hem bölgenin hem de ait oldukları dönemlerin; sanat anlayışını, tasarım ilkelerini ve üslubunu analiz etmek açısından önemli veriler sağlamaktadır. Özellikle Ahıska'daki zengin cami geleneğinin, Sovyet yönetimi altında da olsa, Gürcü Müslüman halkın 2. Dünya Savaşı sonlarında gerçekleşen sürgüne kadar aksatılmadan sürdürülmeye çalışıldığı, sonrasında ise cemaati kalmayan bu yapıların metruk durumda işlevsizleştikleri anlaşılmaktadır. Bu durum, 2022 yıllarında da güncelliğini korumaktadır. Gürcistan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kültürel iş birliği göz önünde tutularak metruk vaziyetteki camilerin gelecek kuşaklara aktarılması için özgün dokularına bağlı kalınarak yapıların kapsamlı restorasyonlarının yapılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Aktuner, A. M. (2010). "Göle/Dedeşen Köyündeki Osmanlı Eserleri". *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (7), 1-17.
- _____(2018). "Posof ve Çevresindeki Tarihi Camiler", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 68, 235-255.
- Akın, G. (T.Y) "Doğu Ve Güneydoğu Anadolu'nun Geleneksel Mimarlığı'nda İki Tarihsel Ev Tipi: Bindirme Kubbeli ve Tüteklikli Evler". *Tarih'ten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, İstanbul. 253.
- Altier, S. (2019). Osmanlı Sanatı'nda İbrik Tasvirleri ve İkonografisi. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 17(26), 149-202.
- Altier, S. (2021). "Tarikat Kültüründen Bir Kesit: Osmanlı Mimari Süslemesinde Karpuz ve Karpuz-Bıçak Tasvirleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, (100), 397-426.
- Anderson, W.; Jessie Birkett-Rees, Michele negus Cleary, Damjan Krsmanovic and Nikoloz Tskvinidze, *Anatolia Antiqua* (2014). "Archaeological Survey in the South Caucasus (Samtskhe-Javakheti, Georgia)", XXII, pp.11-33.
- Arık, R. (1988). *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*. Ankara.
- Arslan, M. (2020). "Anadolu Türk Mimarisinde Zülfikar Tasvirleri". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, (95), 235-275.
- Aytekin, Osman. (1999). *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Eserler*, I. Baskı, Ankara.
- _____(2000). "Ortak Bir Kültürün Güzel Coğrafyası Acara", *Tarih ve Düşünce*, Sayı: 7, S. 66-73.
- _____(2005). Komşumuz Acara'da Osmanlı İzleri Gonio Kalesi, XIV. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara, Cilt: II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss.1297-1304.
- _____(2015). "Gürcistan'daki Osmanlı ve Sonrasına Ait Taşınmaz Kültür Varlıkları", *Yeni Türkiye Dergisi Kafkaslar Özel Sayısı-VIII*, Sayı:78, ss.138-145.

Gürcistan-Ahıska (Akhaltsikhe) Çevresi ile Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi Cami Mimarisinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi

- _____ (2017). "Gürcistan'daki Tarihi Camilerin Türk-İslam Sanatındaki Yeri", *Uluslararası Gürcistan'da İslamiyet'in Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları, S.155-176.
- _____ (2018). "Komşumuz Gürcistan'daki Osmanlı Dönemi Cami Mimarisinden Örnekler", 2. *Uluslararası Türk Sanatları Kongresi Bildiriler*, (Editörler: Ö.Oktay Çerezci-H. Katipoğlu) İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama Ve Araştırma Merkezi Yayınları, ss.375-390.
- _____ (2018). "Şota Rustaveli Dönemi (12-13. Yüzyıllar) Mimari Açından Anadolu-Gürcistan İlişkilerine Bakış", *Uluslararası Şota Rustaveli 850. Yılı Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 2018, S. 445-472.
- Kaya, M. (2019). "Acara Bölgesi Geleneksel Ahşap Cami Mimarisi ve Tiflis Etnografya Müzesi'nde Bulunan Çikuneti Camisi Üzerine Bir Değerlendirme", *İspec 3. Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi, 20 Aralık- 22 Aralık*, Van, S.1196-1232.
- Ayverdi, E. H. (1966). *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*. İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Azizsoy, Anar ve Özkurt, Muhammed. "Rize Ahşap (Çantı) Camilerinde Bezeme Üslubu", *Sanat Tarihi Dergisi*, 30 (2), 885-929.
- Brandts Harris Suzanne- Wheeler Angela- Shioshvili Vlidimer (2018). *The Wooden Mosques of Adjara*. 2018.
- Baramidze, R. (2010). *The Muslim Monuments Of Worship (Adjara)* Batumi.
- Başkan, A. (2011). Kafkasya'da Bütünleşme ve Dağılıma Döngüleri İçinde Gürcüler, Zanlar (Megreller ve Lazlar) ve Svanlar, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 30, Ss.15-41.
- Bayhan, Ahmet Ali. (2019). *Geçmişten Günümüze Ordu'nun Geleneksel Ahşap Camileri*, I. Baskı, Ordu.
- Bekadze, S. (2014). *XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Bekadze, I. (2017). "XVI. Yüzyıl Sonlarında Samsthe-Cavaheti Köylerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı: Sakuneti Köyü Örneği", *Karadeniz Dergisi*, sayı: 34, ss.42-82.
- Brosset, Marie Félicité. (2003). *Gürcistan Tarihi*, TTK, Ankara.
- Büntürk, S. (2005). *20. Yüzyılda Ahıska Türkleri*, Gazi Üniv. S.B.E, Yeniçağ Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Büyükçınar, A. B. (2017). "Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdari: Kraliçe Tamar". *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 3(4), 31-46.
- Çoğ, M. (2007). "Gürcüler Arasında İslamiyet'in Yayılması" *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7(2), ss.39-54.
- Demir, N. (2004). "Trabzon ve Yöresinde Ahşap Camiler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Sayı: 29, ss.1-17.
- Erol, B. G.; Güveloğlu, A.; Kul, E. (2020). *Başlangıcından 19.Yüzyıla Rize Tarihi*, Ankara.
- Gümüş, Nebi (2010), "Tiflis'te İkinci Osmanlı Hâkimiyeti ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Gürcü İlişkileri", XVI. Türk Tarih Kongresi, C.IV, 2. Kısım, ss.915-943.
- Gümüş, N.; Kaçal Ferrari, N. (2019). *Ahıska Bölgesindeki Türk İslâm Mimari Yadigarları*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- H. Davit, *Sakartvelo Kalakebis Urbanuli Banvitareba 1801-1918 Tsebşi*, Tbilisşi, 2019.

- Kalkan, Mustafa. "Ahıska Türklerinin Menşei ve Tarihî Gelişim Seyirleri", *Bilgi Dergisi*, (1998).
- Karpuz, H. (1990). "Trabzon'un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Camiler", *Vakıflar Dergisi*, sayı:21, ss.281-298.
- _____ (1989). "Doğu Karadeniz Bölgesinde Bazı Ahşap Camiler", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, Ss.37-45.
- Karpuz, H. (1984). Erzurum Evleri, Ankara.
- Korkut, T. (2018). *Artvin ve Erzurum'daki Gürcü Dini Mimarisinde Süsleme*, Hiper Yayınları, I. Baskı, İstanbul.
- Korkut, T. (2017). "İşhan Manastır Kilisesi'nin Geometrik Plastik Bezeme Programı" *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Sakarya, Türkiye, ss.835-852.
- Korkut, T. (2019). "Facade Arrangement Techniques In Georgian Religious Architecture In Anatolia (The Case Of Oshkı Monastery Church)". *Social Sciences*, 14(3), pp. 769-790.
- Korkut, T. (2015). Hamamlı (Dolishana/Doliskana) Manastır Kilisesi'nin Plastik Bezemeleri. *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(29): 271-305.
- Köşklü, Z., Tali, Ş. (2007). "Geleneksel Erzurum Evlerinde Tandirevi (Mutfak) ve Mimarisi". *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, S.11, Erzurum, ss.97-113.
- Kuran, A. (1972). *Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi*. Malazgirt Armağanı, 179-186.
- Kırzioğlu, M. F. (1998). *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi*, Ankara.
- Kütükoğlu, B. (1962). *Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri: 1578-1590*, İstanbul.
- Mürseloğlu, R. vd; (2019). *Sürgününün 75. Yılında Ahıskalı Türkler*, İstanbul Medeniyet Üniv. Yayını, İstanbul.
- Öney, G. (1989). *Beylikler Devri Sanatı XIV.-XV. Yüzyıl, 1300-1453* (Vol. 9). Türk Tarih Kurumu Basmevi.
- Miminoşvili, O. (1999). *Gürcistan'da Etnografik Yolculuk*, (Çev. H. Özkan), İstanbul.
- İsen, M. (1998). "Ahıska", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, I.cilt, İstanbul. Ss.526-527.
- Natsvlişvili, N. (2019). Ahaltsihe, *Sakartvelos Kalakebis Urbanuli Ganvitareba 1801-1918*, (Editör: D. Hoştarıa), Tbilisi: George Chubinashvili National Research Centre for Georgian Art History and Heritage Preservation Yayınları.
- Nıyazov, A. (2016). "Ahıska Ahmediye Kütüphanesi". *Medeniyet Sanat Dergisi*, sayı: 2.2: ss. 26-47.
- Günay, N. (2012). "Osmanlı'nın Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu'ya Göç ve İskânı", *Bilgi Dergisi*, Sayı:61, ss.121-142.
- Özkan, H. (2008). "Bayburt Konursu Ulu Cami ve Çeşmesi". *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, S. 13, Erzurum. 57-67.
- Özkan, H. (2014). "Bayburt/Aydıntepe Gümüşdamla Köyü Cami Vaaz Kürsüsü", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 32, Erzurum: 25-38.
- Özkan, H. (2010). "Gümüşhane'de Ahşap Tavanlı Camiler". *Sanat Dergisi*, sayı:18, ss.63-80.
- Sarı, M. (2015). Ahıska'da Son Osmanlı İdaresi (1918). *Karadeniz Araştırmaları*, (46), 153-179.
- Seçkin, S. (2018). Gürcistan/Acara Keda Bölgesi'ndeki Osmanlı Dönemi Camileri. *Electronic Turkish Studies*, 13(18).

Gürcistan-Ahıska (Akhaltsikhe) Çevresi ile Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi Cami Mimarisinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi

---

- Seçkin, S. (2018). Farklı Plan Özellikleriyle Gürcistan/Acara Hulo Bölgesi'ndeki Ghorcomi Cami. *Mediterranean Journal Of Humanities*, 8(2), 463-478.
- Tekinalp, A. Ş. (2002). "Batılılaşma Dönemi Duvar Resmi". *Türkler XV* (2002) 440-448.
- Şen, A. (2017). "Kaybedilmeye Çalışılan İslam'ın Ahıska'daki Etkisi: Sürgün Sonrası Camilerin Durumları", *Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu* (11-13 Mayıs), ss.457-489.
- Şengelia, N. (1998). "Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Gürcüstan", *Çeneburi Dergisi*, S. 29, Temmuz-Eylül, s. 12-17.
- Tamaz Dundua, Lela Khartishvili (2012.). *Samtshe-Javakheti Travel Guide*, Tbilisi, Georgia,
- Yurttaş, H.; Özkan, H.; Köşklü, Z. (2008). *Yolların Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*. Erzurum.

Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD

Van Journal of Humanities and Social Sciences -VJHSS

Uluslararası Öğrenciler İçin Uzaktan Eğitimin Sürdürülebilirliği ve Fırsat Eşitliği: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Örneği

Sustainability of Distance Education and Equal Opportunity for International Students: The Case of Van Yüzüncü Yıl University

Cihat UĞURLU*
Orhan DENİZ**

Öz

Günümüzde çevrimiçi ve uzaktan eğitimin önemi ve yaygınlığı gittikçe artmaktadır. Bu teknoloji sisteminin yüz yüze eğitime alternatif oluşturması, 2000'in başlarında küresel içe kapanmaya neden olan COVID-19 salgını ile ivmelendi. Yüz yüze eğitime güçlü bir alternatif oluşturan uzaktan eğitim, sınırları kaldırdığı gibi, olanaksızlıkları da gündelik yaşamın sıradan bir etkinliği haline getirdi. Covid 19 pandemi sürecinin neden olduğu ağır kapanma ve neticesinde oluşan ekonomik kaosun olumlu bir sonucu olarak görülebilecek bu durumun, eğitimin niteliği noktasında tartışmalara kapı araladığı görülmektedir. Üniversite dersliklerinde gerçekleşen eğitimin sağladığı sosyalleşmeden doğan pozitif çıktılar noktasında benzer performans sağlayamadığına dair tartışmalar ise canlılığını sürdürmektedir. Uluslararası eğitim gören öğrencilerin durumu bu tartışmanın odak noktalarından birini oluşturmaktadır.

Bu makalede, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nde eğitim görmekte iken salgın nedeniyle uzaktan eğitim sistemine geçmek zorunda kalan uluslararası öğrencilerin bu uygulamaya karşı tutumları ve sistemin avantaj ve dezavantajları odağa alınmıştır. Mülakata dayalı yapılan çalışmada uluslararası öğrencilerin bu yeni uygulamadan yeterince verim alamadığı ve dilsel yetersizlik dezavantajının bu öğrencileri Türkiye'deki akranlarına göre ayrıca geriletmediği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Uzaktan Eğitim, Uluslararası Öğrenciler, Eğitimde Fırsat Eşitliği, Sürdürülebilirlik.*

Abstract

Today, the importance and prevalence of online and distance education are increasing. The creation of this technology system as an alternative to face-to-face education was accelerated by the COVID-19 epidemic that caused global introversion in the early 2000s. Distance education, which is a powerful alternative to face-to-face education, has not only removed the borders but also made the impossibilities an ordinary activity of daily life. This situation, which can be seen as a positive result of the heavy closure caused by the

* Arş. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, cihatugurlu@yyu.edu.tr. ORCID: 0000-0001-7980-9141.

** Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, orhandeniz@yyu.edu.tr. ORCID: 0000-0001-8882-1855.

Atıf için: Uğurlu, Cihat-Deniz, Orhan (2022). "Uluslararası Öğrenciler İçin Uzaktan Eğitimin Sürdürülebilirliği ve Fırsat Eşitliği: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Örneği". *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD*. 3:116-134.

Covid 19 pandemic process and the resulting economic chaos, seems to have opened the door to debates on the quality of education. On the other hand, the debates that it could not provide similar performance in terms of positive outputs arising from the socialization provided by the education in the university classrooms are still alive. The situation of international students is one of the focal points of this discussion. In this article, the attitudes of international students who had to switch to the distance education system due to the epidemic while studying at Van Yüzüncü Yıl University, and the advantages and disadvantages of the system are focused on. In the interview-based study, it was determined that international learners could not get enough efficiency from this new application and that the disadvantage of linguistic inadequacy put these students back in comparison to their peers in Turkey.

Keywords: *Distance Education, International Students, Equal Opportunity in Education, Sustainability.*

Giriş

Türkiye, 2018 yılı itibariyle 125.138 öğrenci ile dünyada en fazla uluslararası öğrenci çeken ilk 10 ülke arasında yer almıştır (<https://www.yok.gov.tr>). 21. yüzyılda uluslararası eğitim; diplomasiye, kültürel ve politik bağların geliştirilmesine odaklanmış olsa da yükseköğretimin kitleleşmesi, uluslararası öğrencilerin gelir kaynağı olarak görüldüğü yeni bir pazarın gelişmesine de neden olmuştur (Levent ve Karaevli, 2013: 98). Özellikle son yıllarda bu durumun daha iyi anlaşılması ülkeler arasında büyük bir rekabete neden olmuştur. Ancak 2019 yılında ortaya çıkan COVID 19 salgını tüm kıtalarda 190'dan fazla ülkede 1,6 milyar öğrencinin eğitiminin kesintiye uğramasına (Yıldız ve Akar Vural, 2020: 556), hatta çoğu yerde durmasına sebep olurken eğitimin getirileri de büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. London School of Economics'in bir yılda 2.47 milyar pound kaybının olması bunun örneklerindedir (Halterbeck vd. 2020: 17).

Salgınla birlikte eğitimin aksamadan devam edebilmesini ve sürdürülebilirliğini sağlamak adına ülkeler yüz yüze eğitime, alternatif olarak büyük oranda çevrimiçi platformlara yönelmiştir. Türkiye'de de salgının yayılmasına bağlı olarak kısa süre sonra yüz yüze eğitime ara verilmiş ve eğitimin tüm kademelerinde uzaktan eğitim sistemine geçilmesine karar verilmiştir. 26 Mart 2020 tarihi itibariyle 123 üniversitede dijital imkânlar vasıtasıyla uygulamaya geçirilen sistem (Orçanlı ve Bekmezci, 2020: 90) sahip olduğu esnek yapısıyla, dezavantajlı grupların eğitime katılımına imkân sağlasa da öğrencilerin tamamının derse katılımını ya da dersleri düzenli takip etmesini mümkün kılmadığı gibi sistemin öğrenciler tarafından benimsenmediği ve öğrenci başarısına büyük ölçüde katkı sağlamadığı tespit edilmiştir (Yıldırım, Bostancı, Yıldırım ve Erdoğan, 2021: 100). Hem yabancı bir ülkede olmaları hem de Covid-19 salgınının dönüştürücü gücü nedeniyle eğitim amacıyla farklı ülkelere gelen öğrenciler, bu noktada en hassas gruplardan birini oluşturmuşlardır.

Ekonomik nedenlere bağlı olarak teknolojiye erişim ve kullanma eşitsizliği başta olmak üzere seyahat kısıtlamaları ve yurt dışı çıkışların iptali, öğrenim ve yardımcı gelirlerdeki düşüşler, dil ve iletişim sorunları, sağlık ve güvenlik endişesi gibi (Mok, 2020: 7, Purcell ve Lumbreras, 2021: 7, Bajaba, vd., 2021: 314, Marginson, 2020) durumlar nedeniyle kamu kaynaklarına erişimi sınırlanan öğrenciler, daha izole bir konuma gerilemiştir (Chen, Li, Wu ve Tong, 2020: 2). Türkiye'ye gelen öğrencilerin daha çok Türkmenistan, Azerbaycan, İran, Irak ve Suriye (<https://www.goc.gov.tr>) gibi komşu coğrafyalardan olması yaşanan sorunun bazı kesimlerde daha yoğun hissedilmesine neden olmuştur. Nitekim bu öğrencilerin önemli bir kısmının savaş ve insan hakları ihlalleri gibi nedenlerden dolayı zorunlu olarak geldikleri ve ekonomik sıkıntılara bağlı olarak diğer öğrencilere nazaran bu süreci daha zorlu geçirdikleri görülmüştür. Böylece başta dijital imkânlara erişim olmak üzere önemli eşitsizlikler ortaya çıkmıştır.

Salgın sürecinin derinleştirdiği bu eşitsizlikten dolayı öğrencilerin bir kısmının eğitim imkânlarından büyük oranda mahrum kaldığı ve telafi programlarının yapılması gerektiği anlaşılmıştır.

Bu çalışmada genel olarak farklı ülkelerden Türkiye'ye gelen uluslararası öğrencilerin salgın sürecinde yaşadığı sorunlara odaklanılmıştır. Bu kapsamda Covid-19'un Türkiye'deki uluslararası öğrencilerin eğitim hayatlarına etkisini ve fırsat eşitliğini ne düzeyde etkilediği probleminden yola çıkan araştırmanın ölçeği Van ile sınırlandırılmıştır. Öğrencilerin çevrimiçi eğitime olan bakışı, bu eğitim sürecinden edindiği izlenimler ve uzaktan eğitimin avantaj ve dezavantajlar değerlendirmenin parametrelerini oluşturmuştur. Özellikle dil bariyerini aşamamış öğrencilerin yaşadığı sorun sayısının daha fazla olduğu, genelinin sağlıkla ilgili kaygı düzeylerinin yüksek olduğu, bazısının psikolojik sorunlar yaşayacak denli etkilendiği belirlenmiştir.

Yöntem

Bu çalışmanın amacı, tüm dünyayı etkisi altına alan Covid 19 salgın sürecinde Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nde eğitim gören uluslararası öğrencilerin uzaktan eğitim ile ilgili deneyimlerini ortaya koymak, bunun sürdürülebilirliğini ve fırsat eşitliğini tartışmaktır. Çalışmanın önemi; fırsat eşitliğine ve uzaktan eğitimin sürdürülebilirliğine ilişkin bir araştırmanın yapılmamış olmasıdır. Salgın sürecinde neredeyse unutulmuş bu öğrencilerin sorunlarını ele alarak farkındalık yaratan bir incelemenin olmayışı bu çalışmanın ana nedenidir. Çalışmada, kişisel yaşantı deneyimlerine atfından dolayı olgubilim deseni tercih edilmiştir (Tekinal ve Uğuz Arzu, 2020: 156). Yabancı olmadığı, ancak tam anlamıyla da kavrayamadığımız olguları araştırmayı amaçlayan bu yöntemle (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 72) uluslararası öğrencilerin deneyimleri belirlenmeye çalışılmıştır. Türkiye'deki akranlarıyla aynı imkânlarla sahip olup olmadıkları ve fırsat eşitliğinin sağlanıp sağlanmadığı problemi etrafında şekillenen çalışmada; öğrencilerin yaşadığı sorunların neler olduğu, uzaktan eğitim sistemiyle edinilen deneyimler, kazanım ve kayıplar, sistemin avantaj ve dezavantajlarıyla ilgili alt problemlere açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

Örneklem grubunu lisans ve lisansüstü öğrencilerin oluşturduğu bu çalışmada, deneklere kartopu yöntemi ile ulaşılmıştır. Evren olarak Van Yüzüncü Yıl Üniversitesinin belirlendiği çalışmada farklı ülke vatandaşı öğrenciler ile mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Bununla bağlantılı olarak hem çalışmanın temsiliyet gücünü arttırmak hem de uluslararası öğrencilerin genel olarak yaşadığı sıkıntıları belirlemek ve önerilerini ortaya koyabilmek adına her ülkeden en az bir öğrenciyle görüşülmeye çalışılmıştır. Kadın ve erkek öğrencilerin yer aldığı toplam 18 öğrenci ile mülakat gerçekleştirilmiştir. Mülakatta ülke ve öğrencinin okuduğu fakülte çeşitliliğine özen gösterilmiştir (Tablo 1).

Fakülte	Öğrenci sayısı	Menşei Ülke	Öğrenci sayısı
Tıp Fakültesi	4	Suriye	5

İlahiyat Fakültesi	4	Irak	4
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	3	Türkmenistan	3
Edebiyat Fakültesi	2	Filistin	2
Ziraat Fakültesi	2	Ürdün	2
Dış Hekimliği Fakültesi	1	İran	2
Mühendislik Fakültesi	1		
Eczacılık Fakültesi	1		
TOPLAM	18	TOPLAM	18

Tablo 1: Uluslararası Öğrencilerin Fakülte ve Menşei Ülkelere Göre Dağılımı.

Öğrencilerin Türkçeyi anlamada zorluk çekecekleri varsayılarak, sorular olabildiğince sade ve basit bir dille sorulmuştur. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinde, öğrencilerin bazılarında internet yoluyla bazılarında da telefon yoluyla ulaşılmıştır. Bazı öğrencilerle de yüz yüze görüşülmüştür. Katılımcıların izni doğrultusunda ses kayıt cihazları kullanılmış ve ulaşılan veriler deşifre edilmiştir. Betimsel analiz yönteminin kullanıldığı çalışmada katılımcıların görüşlerinin yansıtılması amacıyla konuşmalar doğrudan alıntılanmıştır. Bu amaca yönelik olarak elde edilen veriler, sistematik ve açık bir şekilde betimlenmiş ardından açıklama ve neden-sonuç ilişkileriyle sonuca varılmıştır. Böylece temalar ilişkilendirilerek anlamlandırılmış ve ileriye yönelik önerilerde bulunulmuştur (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 224).

Eğitimde Fırsat Eşitliği ve Uluslararası Öğrenciler

Fırsat eşitliği sosyal, hukuksal, ekonomik, kültürel, eğitim ve güvenlik gibi konularda insanların hiçbir ayrıma maruz kalmadan tüm haklara adil bir biçimde erişmesi durumunu ifade etmektedir (Demir, 2018: 339). Eğitimde fırsat eşitliği ise, toplumun tüm fertlerinin, kendi yetenekleri ölçüsünde gelişimlerini sağlayabilmek adına sağlanan eğitim hizmetlerinden eşit bir biçimde yararlanması anlamına gelmektedir (Güner vd., 2014: 36). Günümüzde ülkelerin neredeyse tamamının hukuk sisteminde eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanması gerektiği belirtilmektedir. Ülkenin yasalarında yazılı olan bu durum pratikte karşılık bulamadığında ya da birey, yeteri maddi güce sahip olmadığında, eğitim imkânlarından eşit ölçüde yararlanmış sayılmaz (İnan ve Demir, 2018: 344). Yani, hukuk sisteminde eğitimde fırsat eşitliği hakkının olması tek başına yeterli değildir; önemli olan bu hakkı kullanabilmektir.

Eğitimde fırsat eşitliği konusunda Türkiye’de birtakım çalışmalar yapılmış ve hukuki düzenlemelerde de bu konuya yer verilmiştir. Ancak pratikte bunun tam olarak gerçekleştiğini söylemek oldukça zordur. Zira özel okul ve üniversitelerin sayısının her yıl artıyor olması bu eşitsizliğin en bariz örneklerinden birini oluşturmaktadır. Bununla birlikte taşra-merkez arasındaki ulaşım ve erişim farklılığı, bireylerin eşit imkânlarla sahip olmaması, ailelerin sosyo-ekonomik durumları ile eğitim

düzeylerinin farklı olması, cinsiyete dayalı farklı yaklaşımlar, okullaşma oranları, öğretmen başına düşen öğrenci sayısı, derslik başına düşen öğrenci sayısı, gelirin ve yatırımlarının eşitsiz dağılımı da eğitimde eşitsizliği derinleştiren önemli faktörler olarak bilinmektedir. İstatistiksel analizlere bakıldığında da bu durumun yol açtığı bölgesel bazdaki sonuçları görmek çok daha kolay olabilmektedir. Güneydoğu Anadolu'da bulunan bir öğrencinin Marmara Bölgesi'nde bulunan bir öğrenciye göre sınavlardan ortalama 26 ila 33 puan daha düşük alması bu durumun örneklerinden bir tanesidir (Yıldız ve Akar Vural, 2020: 563).

Covid-19 salgını bu eşitsizliğin dünyada olduğu gibi Türkiye'de de derinleşmesine neden olmuştur. Bu salgın krizinin eğitim üzerindeki etkisi hakkında net bir veri sağlanmamışsa da milyonlarca öğrencinin eğitim kurumlarına geri dönmeme riski altında olduğu açıktır (Yıldız ve Akar Vural, 2020: 558). Bu süreç, öğrenciler için önemli bazı avantajlara sahip olsa da yüz yüze eğitim kadar verimli olmadığı (Zhang vd., 2020: 1) ve öğrencilerin büyük oranda sınıflara dönmek istediği, ancak hastalık riskinden dolayı hibrit modellerin geliştirilmesi gerektiği de ortaya çıkmıştır (Bebbington, 2021: 160). Özellikle öğrencilerin önemli bir kısmının bilgisayar, tablet, internet gibi teknolojik aygıtlara erişme noktasında sıkıntılar yaşaması eğitimde fırsat eşitsizliğini bu süreçte daha belirgin bir şekilde ortaya koymuştur. Türkiye'deki öğrencilerin önemli bir kısmının evinde bilgisayar, tablet ve telefon aygıtları olmadığı gibi büyük bir kısmının internete de sahip olmadığı bilinmektedir (Bozkurt, 2020: 125, Yılmaz Altuntaş vd., 2020: 17-18) Bu durum dijital bölünmenin artmasına ve eğitimden alınan verimin hem bölgesel hem de kişisel olarak farklılaşmasına neden olmaktadır. Ancak eğitimde fırsat eşitliğinin bir gereği olarak teknolojik imkânların sosyal adalet ve eşitlik çerçevesinde sunulması, dezavantajlı kesimlerin de eğitime erişimini kolaylaştırabilir, yetişkinlere yaşam boyu öğrenme olanakları sunabilir ve öğrenmeyi güçlendirebilir (Yıldız ve Akar Vural, 2020: 561).

Covid-19 salgını sürecinde fırsat eşitliği sorununun bazı kesimler tarafından çok daha derinden hissedildiği ortaya çıkmıştır. Bu kesimlerin başında Türkiye'de eğitim alan uluslararası öğrencilerin geldiği görülmektedir. Farklı bir ülkede eğitim almanın sağladığı avantajları bir tarafa bıraktığımızda kişinin bilmediği, tanımadığı bir ülkede yaşıyor olması kimi zaman çok sayıda problemi de beraberinde getirerek öğrencinin eğitim noktasında daha kırılgan, daha dezavantajlı olmasına neden olabilmektedir. Başta iletişim problemi olmak üzere, çok sayıda sosyo-kültürel ve ekonomik sorun, uluslararası öğrencilerin eğitim sürecinde baş etmek zorunda olduğu dezavantajlı durumlar olarak not edilebilir.

Dilsel yetersizlik, uluslararası öğrencilerin sıklıkla karşılaştığı problem olarak dikkat çekmektedir. Kendilerini ifade etmede zorluk yaşamalarına neden olan bu sorun, aynı zamanda dersleri takip etmelerinde ve derslere katılmalarında, bürokratik işlerde, arkadaşlık ortamına ve kimi yerde iş ortamına dâhil olma ile kültürleşme noktasında önemli bir problem alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durum, öğrencilerin eşit şartlarda eğitim almasının önünde engel olduğu gibi eğitimden alınan verimin farklılık göstermesine de neden olmaktadır. Salgın süreciyle sınıf ortamı gibi etkileşim imkânlarının ortadan kalkması öğrencilerin dil becerilerini geliştirmelerinin önünde büyük bir engel olarak ortaya çıkmıştır. Bunun sebep olduğu derslere katılım azlığı ve ders sırasında geri bildirimlerin oldukça düşük olması, verim sorununu daha da arttırmaktadır. Buna, devam zorunluğunun olmaması, eğitim dilinin Türkçe olması, evde uygun çalışma ortamının bulunmaması ile dikkat dağıtıcı çok sayıda unsurun olması gibi nedenlerin eklenmesi, öğrencilerin derslere katılımını düşürmekte ve derslere olan ilginin de azalmasına neden olmaktadır. Büyük öğrenme kayıplarına neden olan bu durum, sınavlardan alınan başarı

durumunu aşağı çektiği gibi öğrencilerin topluma entegre olmasının önünde set oluşturabilmektedir. Daha da önemlisi bu öğrenme kaybının dar gelirli öğrenciler arasında daha fazla olduğu gerçektir (Cooper vd., 1996: 247).

Üniversitelerdeki bazı bölümlerin eğitim dilinin İngilizce diye tanıtılması ancak çoğunlukla Türk hocaların derslere girmesi ve derslerin de Türkçe işlenmesi öğrencileri hayal kırıklığına uğrattığı gibi dersleri anlamalarına da engel olmaktadır (Şahin ve Demirtaş, 2014: 102). İngilizcenin bile kimi zaman uluslararası öğrencilerin sorunlarını çözmeye yetersiz kaldığı (Li, vd., 2020: 530) göz önüne alındığında derslerin Türkçe okutulmasının bu öğrenciler için büyük zorluklar yarattığını da tahmin etmek zor olmayacaktır. Hoca ve arkadaş ortamından uzak bir şekilde işleyen sistem, bu sorunu daha da arttırmaktadır.

Öğrenciler arasında fırsat eşitsizliği konusunda ifade edilmesi gereken konulardan birisini inkılap tarihi ve Türk dili gibi derslerin müfredatta zorunlu dersler olarak okutulması oluşturmaktadır. İlkokuldan beri bu derslerden eğitim alan Türk öğrenciler için üniversitede oldukça rahat olan bu dersler, uluslararası öğrenciler için zor olabilmektedir.

COVID-19'un öğrenme üzerindeki etkisinin, çevrimiçi öğrenme sorunları, çevrimiçi dersler sırasında öğretmen ve öğrencinin etkileşimi, eğitimcilerin derslerdeki tepkisi ile pozitif yönde ilişkili olduğu belirlenmiştir (Bajaba, vd., 2021: 315). Ancak öğrencilerin hocalarıyla ve arkadaşlarıyla bağlantı kurmada sorun yaşaması önemli bir problem olmuştur. Özellikle yeni kayıtlanan öğrenciler arasında bu durumun çok daha yoğun yaşandığı görülmektedir. Yapılan mülakatta (Ürdünlü 21 yaşındaki erkek, linsansüstü) öğrenci yöneticilere ulaşmak için sarf ettiği çabayı (biraz abartılı da olsa) şu ifadelerle aktarmıştır:

Bizim bir sıkıntımız da şudur: konuşabileceğimiz, derdimizi anlatabileceğimiz kimse yok. Yöneticiler oturdukları yerden iş yaptırmaya çalışıyorlar. Oysa biz rektör hocanın ayda bir İlahiyat Fakültesini, Edebiyat Fakültesini, Ziraat Fakültesini dolaşıp sıkıntılar dinlemelerini, bizim ne istediğimizi dinlemelerini isterdim. Çoğu kez enstitüye gittiğimizde bize sistemin olmadığını söylüyorlar ama halbuki mesele sistem meselesi değil. Bizimle ilgilenmiyorlar.

Yeni kayıtlanan öğrencilerin daha önce kayıtlananlara göre daha fazla sorun yaşadıkları bilinmektedir. Aynı zamanda hocaların da yeni kayıtlanan öğrenciler için daha fazla zaman ve emek harcamak durumunda oldukları için başarı durumlarının da önceki sürece göre düştüğü görülmüştür. Özellikle kadın hocaların ev işleriyle de uğraşmaları, üretkenliklerinin bu süreçte %50 oranında azalmasına yol açtığı belirlenmiştir (Cicha, vd., 2021: 4). Bunun daha çok Türkiye'deki üniversitelerde araştırma görevlileri de dâhil, öğretim elemanı başına düşen öğrenci sayısının çok yüksek olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Zira Türkiye'de bu sayı 46 iken ABD'de 16, Almanya'da 12, Fransa'da 16, İngiltere'de 16, İspanya'da 12 ve Bulgaristan'da 12'dir (Gözler, 2019). Bu durum Türkiye'de eğitim alan tüm öğrencilerin başarı düzeyini olumsuz etkileyen nedenlerden biri olarak ortaya çıkmaktadır.

Artan uluslararası öğrenci sayısı ve çeşitliliği yerel öğrencilerde ve halkta yabancı korkusu, yabancı düşmanlığı, ırkçılık ve ayrımcılık gibi yaklaşımların gelişmesini ve öğrencilerin bu tür tutumlarla karşı karşıya kalmaları sonucunu doğurabilmektedir. Öğrencilerin bu süreçte hastalık taşıyıcıları olarak görülmeleri de bu durumun daha yoğun yaşanmasına neden olmuştur. Politik olarak değerlendirildiğinde, uluslararası öğrenciler toplumun genelinden ortak değer, dil, kültür, etnisite, renk

ve inanç öğeleri bakımından farklıdır ve toplumsal olarak potansiyel bir “öteki” konumundadır (Demirhan, 2017: 556). Bu tür psikolojik şiddetin yaşanması bazı öğrenciler arasında değerler çatışmasının yoğun bir şekilde yaşanmasına neden olmaktadır ki bu sürecin sonunda kendine yetememe gibi bir uyum sorunu yaşamakta ve kendi kabuğuna çekilme ile yalnızlık, çoğu zaman tek seçenek olarak gelişebilmektedir. Özellikle bazı öğrencilerin ten renginden ve konuşma tarzından dolayı dışlanmaları ve Suriyeli ile Filistinli öğrencilerin “*neden geldiniz orada savaşıydınız*” gibi söylemlere maruz kalmaları yalnızlık ve ötekilik durumunu daha da derinleştirerek okul ve toplum ile olan bağların zayıflamasına neden olmaktadır.

Kurum ya da kurumsal işlerle ilgili resmî işlemlerin karmaşıklığı ve uluslararası öğrencilerle ilgilenen merkezin sorunlara yeterince eğilmemesi, bu süreçte öğrencilerin eksikliğini en fazla hissettiği konulardandır. Öğrencilerin Türkiye’de uygulanan sistemi bilmemesi onlar için sorun oluşturmaktadır. Bu konuda öğrencilerin problem yaşamalarını engelleyecek koordinasyon birimlerine ihtiyaç duyulmaktadır (Biçer vd., 2014: 133). Bu süreçte kamu kurumlarında personel sayısının yarıya indirilmesi bu sorunun daha yoğun yaşanmasına neden olmuştur. Bu açıdan üniversitelerde uluslararası öğrencilerle bizatihi ilgilenen bir şubenin olması, öğrenci temsilcilikleri ile kulüplerinin artırılması, bu uygulamaların olmadığı üniversitelerde yenilerinin açılması ile farklı oryantasyon programlarının yapılması, öğrencilerin uyumunu kolaylaştıracağı gibi taleplerinin daha rahat iletilmelerine de olanak sağlayacaktır. Konuyla ilgili bir katılımcı (Suriyeli 20 yaşındaki erkek öğrenci) yaşadığı sıkıntıyı şu cümlelerle aktarmıştır:

Üniversitede yabancı uyruklu ile ilgilenen yok. Yani bir Türk vatandaşı için üniversite güzel. Ama bizim için çok iyi değil. Kulüpler yok. Bir yabancı öğrenci geldiğinde ilk olarak ne bekler: Onu karşılayan birilerini bekler. İlgi bekler, turlar bekler ondan sonra oradaki insanlarla kaynaşmak bekler. Ama hiçbir tanesi Van’da yok.

Uluslararası öğrencilerin geçici bir statüye konumlandırılmaları büyük oranda sosyal ve finansal yardımların dışında kalmalarına neden olmuştur. Salgın sürecinde neredeyse hiçbir şekilde gündeme gelemeyen bu insanlar, bu sürecin en hassas grubunu oluşturmaktadır (Firang, 2020: 821). Öğrencilerin öğrenim gördükleri okulda Covid-19 ile ilgili nerede ve nasıl yardım alacaklarına dair bilgilerinin sınırlı olması bu süreçte ortaya çıkan diğer önemli bir sorun alanı olmuştur (Amoah ve Mok, 2020). Iraklı 34 yaşındaki erkek öğrenci konuyla ilgili yaşadığı sıkıntıyı şöyle açıklamıştır:

Türkiye yardımcı oluyor ama yeterli değildir. Bir gün nefesim çok kötüdür oldu, ambulansı aradım ambulans geldi L***** hastanesine gittik. 2 gece orda kaldım. 2500 TL aldı benden yani 2 gece. Yani ben dedim belki devlet hastanesidir ücretsizdir. Ama ücretliyse benim de sigortam var. Tamam para alsın ama bu kadar değil ya.

Uygulamalı derslerden dolayı üniversitede bulunmak durumunda olan öğrencilerin karşılaştığı diğer bir sorun da yurtlarda kontenjan sıkıntısının olması ve kimi zaman yurt personelinin kaba tavır ve söylemlerine maruz kalmalarıdır. Öğrencilerin önemli bir kısmının ülkesinden arkadaşları ile ev ya da özel yurtlarda kalmasına neden olan bu durum (Kumcağız vd. 2016: 39, Başaran Alagöz ve Geçkil, 2017: 283) eğitim gördüğü ülkenin kültürünü yeterince tanımamasına ve kişinin kendini geçici bir

konuma yerleştirmesine neden olmaktadır. Bu da öğrenciler arasında ufak çaplı cemaat örüntülerinin doğmasına yol açmaktadır.

Eğitim hizmetinin de kimi yerlerde ikircikli bir yapı göstermesi diğer önemli bir problem alanını oluşturmaktadır. Uluslararası öğrencilerin bir kısmının lise diplomalarıyla istedikleri bölüme kayıt yaptırılmaları, derslere devam edebilmek için gerekli olan asgari bilgi ve becerilere sahip olup olmadıklarının dikkate alınmadığını ortaya koymaktadır. Fakat ciddi bir değerlendirmeye tabi tutulmadan üniversiteye kabul edilen bu öğrencilerin büyük bir kısmı akademik olarak başarısız olmaktadır (Şahin ve Demirtaş, 2014: 99). Özellikle bu süreçte okul ortamından uzaklaşan öğrencilerin dersleri anlaması ve katılım sağlaması çok daha zor olduğundan başarı düzeyi de bundan olumsuz şekilde etkilenmektedir.

Uluslararası Öğrencilerin Uzaktan Eğitimle İlgili Deneyimleri

Son yıllarda Türkiye’de, özellikle eğitim alanında birtakım önemli gelişmeler sağlanmış ve yaşanan dönüşümlere bağlı olarak Türkiye’ye gelen uluslararası öğrenci profilinde de çeşitlenme olmuştur. Fakat 2019 yılının sonunda Çin’de ilk örnekleri ortaya çıkan Covid-19 salgını kısa sürede tüm dünyayı etkisi altına almış milyonlarca öğrenciyi dolaylı ya da doğrudan etkilemiştir. Birçok öğrencinin bu süreçte yakınına kaybettiği veya bu tür haberlere maruz kaldığı, hayatını kaybetme riski taşıdığı, sınırların kapatılmasıyla evlerinden ve ailelerinden uzakta kaldıkları, sosyal ve duygusal yoksunluk yaşadıkları düşünüldüğünde Covid-19 ile beraber yaşanan travma ve kaygı beklendik bir durum olmuştur (Bozkurt, 2020: 126). Çünkü salgın, öğrencilerin sadece eğitimlerini değil aynı zamanda sosyal ve duygusal gelişimlerini de olumsuz etkilemiştir (Zhu ve Liu, 2020: 697).

Türkiye’de öğrenim gören öğrencilerin bir kısmının bireysel tercih ve isteklerinden ziyade zorunlu olarak (Suriyelilerde olduğu gibi) burada olduğu bilinmektedir. Sürecin bu kategorideki öğrenciler için çok daha zor işlediğini söylemek mümkündür. Bazı öğrencilerin ciddi ekonomik sıkıntılar yaşadığı ve akranlarına göre daha kırılgan bir pozisyonda oldukları görülmüştür. Eğitimli ve ekonomik durumu iyi olan ailelerden gelen öğrenciler, ailelerinden hem ekonomik hem de sosyal destekler alarak bu süreci daha rahat geçirirken bir kısmı bunlardan büyük oranda mahrum kalmıştır. Eğitim sistemlerindeki eşitsizlikleri daha da derinleştiren (Çelik, 2020: 6) bu durum kimi öğrencide ciddi sıkıntıların yaşanmasına neden olmuştur. Suriyeli öğrenciler arasında ağırlıklı olarak yaşandığı tespit edilen bu durum K6 (Suriyeli, Erkek, 27 yaşında) tarafından şöyle ifade edilmiştir:

Yani açıkçası ben sahip (bilgisayar) değilim. Benim telefonum bozuk şu an ama eşimin telefonunu, bilgisayarını kullanıyorum. Şöyle yani sahip değilim. Yani şu an tezimi eşimin bilgisayarından yazıyorum. Eşimin telefonunun şarjı 2-3 saat sürüyor o şartlarda devam etmeye çalışıyoruz. Ailemin katkısı olmaz. Onlara aylık ortalama nerden baksan 200-300 TL harçlık veriyorum.

Ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ile dijital araçlara sahip olma arasında doğrudan ilişki bulunmaktadır. Refah düzeyi yüksek ülkelerde kişi başına bir civarında bilgisayar düşerken, bazı ülkelerde her dört öğrenciye ancak bir bilgisayar düşmektedir. Dahası, gelir düzeyi düşük ülkelerde bu oran çok daha düşük düzeydedir (Çelik, 2020: 14). Danimarka, Slovenya, Norveç, Polonya, Litvanya, Avusturya ve İsviçre gibi ülkelerde çalışmak için öğrencilerin %95’inin evinde bilgisayar bulunurken

Endonezya’da bu oran %34’te kalmaktadır (Reimers, 2020: 17). İnternet bant genişliği de bu ülkeler arasında ve ülke içinde oldukça farklılaşmaktadır (Çelik, 2020: 14). Dolayısıyla refah düzeyi yüksek ülkelerden gelmiş bir öğrencinin dijital araçlara sahip olması ve bunları kullanabilme yeteneği diğer ülkelerden gelmiş öğrencilerden daha yüksek olmaktadır. Benzer durum mülakat yapılan öğrenciler arasında da görülmüştür. Bir yandan aile ekonomisine katkı sunmak zorunda olan bir yandan da okumak durumunda olan bir katılımcı (Suriyeli, erkek, 27 yaşında öğrenci) yaşadığı süreci şöyle aktarmıştır:

Hem çalışıyorum hem okuyorum. Ben 5 yıl önce geldim. Mermer atölyesinde iş öğrendim. Orda çalıştım. Ama korona dolayısıyla çalışmıyorum artık. İş yok. Tercümanlık yaptım bu yıl. Ama o kurs şimdi bitti. Bilgisayarım yok. Valla ben telefonda takip ediyorum. Çalışıyorum parayı aileme gönderiyorum. Ama ailem Suriye’de durum biraz kötüdür.

Beklenmedik ekonomik durgunluklar çoğunlukla ailelerin ekonomik dirençlerini olumsuz etkilediğinden öğrencileri de dolaylı olarak olumsuz etkilemektedir (Long, 2010: 210). Özellikle Covid-19 sürecinin yarattığı ekonomik daralma çoğu insanın işinden olmasına neden olmuş ve bu durum öğrencileri daha büyük çıkmazlara sürüklemiştir. Hane gelirinde meydana gelen düşüş, öğrencilerden bazılarının eğitim dışında farklı işlerde çalışmasını gerektirmiştir. Bir katılımcı (Türkmenistanlı, erkek, 23 yaşında, lisans öğrencisi) ailesinin durumunu şöyle aktarmıştır:

Bu pandemi süreci bizim için çok kötü oldu. Çünkü ailem orada işten çıkarıldığı için ben çalışmak zorunda kaldım. Şu an İstanbul’da çalışıyorum. Bi de dolar gönderdikleri (ailem) için daha da zor. Hani şu an okul açılrsa benim için çok çok zor olur.

Benzer şekilde Covid-19’un iş ve ticaret sektöründe de ciddi sıkıntılara neden olması çok sayıda öğrencinin sponsorlardan almış olduğu maddi desteğin kesilmesine yol açtığı belirlenmiştir (Fischer ve Whatley, 2021: 2).

Ekonomik sıkıntılara salgın süreciyle artan travma ve kaygı sürecinin eklenmesi, öğrencilerin genellikle hastalık taşıyıcıları olarak tanımlanmaları ve öğrencilerden Covid-19’a yakalanma korkusu, sosyal eşitsizliğin ve yaşanan travmatik durumun daha yoğun hissedilmesine neden olmuştur (Bozkurt, 2020: 126, Waters, 2021). Yapılan çalışmalarda da üniversite öğrencileri arasında kaygı düzeyinin genel nüfusa göre çok daha yüksek olduğu belirlenmiştir (Wang ve Zhao, 2020: 1).

Salgının ne zaman biteceğinin öngörülememesi ve buna bağlı olarak uzun vadeli politika üretilmemesi büyük belirsizlikleri de beraberinde getirmiştir. Bu belirsizlik durumu, öğrenciler arasında can sıkıntısı, kaygı, hayal kırıklığı, umutsuzluk ve utangaçlık gibi olumsuz duyguların yanı sıra depresif belirtiler gibi bilişsel ve ruhsal rahatsızlıkların ortaya çıkmasına yol açtığı da belirlenmiştir (Cicha, vd., 2021: 5). Bunun da büyük oranda sosyal izolasyonla alakalı olduğu tahmin edilmektedir (Asanov, vd., 2020: 3). Öğrencilerin yaşadığı belirsizlik bir katılımcı (Ürdünlü 24 yaşında, erkek, lisans öğrencisi) tarafından şöyle dile getirilmiştir:

Şimdi şöyle oldu normalde ben her sene yazın ülkeme dönüyordum. Ama geçen sene eğitim yüz yüze mi olacak online mi olacak onu söylemedikleri için ben dönemedim. En son ben Ağustos’ta 2019 da

Ürdün'deydim. O zamandan bu yana gitmemişim. Psikolojik olarak çok sıkıntı yaşadık. Çünkü sürekli evde oturduk ailemizden uzak. Büyük sıkıntılar yaşadık ama çok şükür sağlığımıza bir zarar gelmedi.

Uzaktan eğitim sürecine geçilmesi kararı, hastalığın yayılmasını azaltmak amacıyla alınmış etkin bir önlemdir. Fakat bu süreç öğrenciler açısından önemli öğrenim kayıplarına da sebep olmuştur. Sürecin en hassas gruplardan olan bu öğrenciler, sistemin sıkıcı, verimsiz ve etkileşim ortamından yoksun olmasından en fazla rahatsızlık duydukları konular olmuştur. Sistemin öğrencileri kolektif çalışmaktan ziyade bireysel çalışmaya mecbur bırakması öğrencilerin gelişimlerinin önünde büyük engeller oluşturmuştur. Özellikle dil sorunu yaşayan öğrenciler bu sürecin zorluklarını en derinden hissedenler olmuştur. Türkmenistanlı 27 yaşındaki kız öğrenci süreci şöyle açıklamıştır:

Eskiden de anlamıyordum, zaten arkadaşlar yardımcı oluyordu. Şimdi hiç anlamıyorum. Bence okullar açılmalı. Çünkü insanlar her yerde devam ediyor.

Özellikle uygulamalı bölümlerde risk olmasına rağmen eğitim sürecinin devam etmesi öğrenciler arasında büyük kaygılara sebep olsa da genel anlamda öğrencilerin yüz yüze eğitim alma taraftarları oldukları belirlenmiştir. Filistinli 27 yaşında ve Tıp okuyan kız öğrenci bu duruma şöyle bir açıklama getirmiştir:

Bu beni olumsuz yönde etkiledi. O yüzden yüz yüze bilim için daha iyi. Hastane sınıfları 225 kişilik. Covid'e yakalanmış birkaç kişi. Ama etkin bir doktor olmak için gitmek zorundayız. Yani yakalansak da gitmek zorundayız. Bilim açısından böyle. Çünkü sen artık doktorsun.

Uygulamalı bölümlerde yaşanan sorunun aksine bu süreç, gazetecilik ve iletişim bölümlerinde okuyan öğrencilere sistemi öğrenme ve teknoloji araçları vasıtasıyla bireyler arası iletişimi geliştirmesi açısından bir fırsat yarattığı da tespit edilmiştir (Cervi, vd., 2020: 1).

Hocaların derslere yeteri kadar hassasiyet göstermemesi, öğrencilerin sorunlarına eğilememesi; öğrencilerin bazı dersleri anlamakta zorluk yaşaması, salgının ilk haftalarında politika geliştirilememesi öğrencilerin bazı konularda sıkıntılar yaşamasına neden olmuştur. Salgının ilk haftalarında konuları yetiştirmek için ders yoğunluğunun arttırılması ve derslerin yüz yüze mi, online mi olacağına belirsiz olması öğrencilerin dile getirdiği konulardan olmuştur. Ürdünlü 24 yaşındaki erkek öğrenci düşüncelerini şöyle aktarmıştır:

Geçen dönem sınavdan iki hafta önce pandemiden dolayı bütün sınav sistemi değiştirildi. Biz bundan mağdur olduk. Sınavda bazı teknik sıkıntılar yaşadık. Bizim 3 aylık eğitim süreci yaklaşık 1 ay sürecinde anlatıldı. Tabi birçok ders anlatılmadı. O dersler çok mühim, çok kritik derslerdi. Hocalarda bunların slaytlarını atarak kendilerini anlatmış durumda saydılar. Yani çevrimiçinden verim alamadığım için tekrar okula gidiyorum. Sınıf mevcudumuz 160 kişi. Sınıfta 10 kişi oluyoruz. Zoom'da da 20 kişi oluyoruz. Yani çoğu kişi katılmıyor. Devam zorunluluğu da yok.

Uluslararası öğrenciler arasında, yabancı olma duygusunun vermiş olduğu çekingenlik ve içe kapanma eylemi bu süreçte daha da artmıştır. Okula ve sosyal ortama yeteri kadar dâhil olamayan bu öğrenciler, uzaktan eğitim sürecine geçilmesiyle birlikte sosyal hayattan daha da uzaklaşmışlardır. Hocalarla diyaloglarının azalması beraberinde derslere olan ilgi ve katılımın azalmasına neden olmuş ki

bu durum başarısızlığı beraberinde getirmiştir. Nitekim yapılan görüşmelerde Iraklı 38 yaşındaki erkek öğrenci şöyle demiştir:

Bir öğrenci vardı. Kaç defa geldi buraya. Hocam ben seminerimi vereceğim dedi. Hoca bekletti. Bayram zamanı olmasına rağmen öğrenci, üniversiteye sürekli geldi gitti ama hiçbir şey yok. Öğrenci 8 dönem sonra ancak mezun oldu. Yani niye böyle yapıyorlar. Bir öğrenci geldi burada günlerce bekledi hoca cevap vermedi. Öğrenci dedi ki hocam ben dört tane bilet aldım. Erbil-İstanbul-İstanbul-Van, Van-İstanbul, İstanbul-Erbil. Niye böyle yapıyorsunuz dedi. Yani bazen böyle oluyoruz ve ne yapacağız bilmiyoruz. Eğer bir faydası varsa okey. Öğrenci mecburen danışman değiştirdi.

Sonuç olarak uluslararası öğrencilerin maddi anlamda eşit imkânlarla sahip olamaması gerek derslerle ilgili gerekse salgın konusunda nereden ve nasıl bilgi alacaklarını bilmemeleri, sınıf ve arkadaş ortamından uzakta yaşamaları, Covid'e yakalanma ya da bulaştırma endişesi ile hoca ve arkadaşlarıyla iletişim kurmada sıkıntılar yaşamaları bu sürecin onlar için daha zor bir hal almasına yol açmıştır.

Uluslararası Öğrenciler Açısından Uzaktan Eğitimin Sürdürülebilirliği ve Öneriler

Tüm insanların hayatını bir şekilde etkileyen Covid-19, sağlıklı ve güvenli sınıf ortamlarının oluşturulmasını engellediği için e-öğrenme sürecinin gelişmesine de neden olmuştur. Uzaktan eğitim sürecine geçilmesi farklı nedenlerden dolayı büyük eşitsizliklerin yaşanmasına neden olsa da çok önemli avantajlar sağladığı da süreç boyunca deneyimlenmiştir. Bu avantajlardan; engelli bireyler, ev hanımları, çalışanlar ve dezavantajlı gruplarında eğitim hayatına rahatça katılmalarına olanak sağlaması en önemli taraflarından olmuştur. Örgün eğitimde okula devam edemeyen çoğu kişi için bir fırsat olan bu süreç, öğrencilerin buldukları yerde eğitim görmelerine hem çalışıp hem okumalarına, eğitim maliyetinin düşmesine, fırsat ve imkân eşitsizliklerinin kısmen de olsa azalmasına ve eğitimdeki arz-talep dengesizliğini önlemeye olanak sağlamıştır (Can, 2004: 4). Bunların yanı sıra sabah erkenden derse yetişme kaygısının ortadan kalkmasına, öğrencilerin hastalığa yakalanma riskinin azalmasına, dersi tekrar tekrar dinleme olanağı sunmasına, zamanın etkin ve verimli kullanılmasına ve ders materyallerine ulaşmada kolaylaştırıcı etki yaptığı da görülmüştür. Ayrıca bu sürecin deneyimlenen en önemli katkısı belki de Covid-19 gibi beklenmedik bir süreçte eğitimin aksamadan devam etmesine olanak sağlaması olmuştur.

Bu avantajlarına rağmen daha önce de bahsedildiği gibi bu süreç çok sayıda sıkıntının da gün yüzüne çıkmasına neden olmuştur. Türkiye'de eğitim alan uluslararası öğrenciler büyük oranda sosyo-ekonomik desteklerden mahrum kaldıkları için bu sürecin en hassas gruplarından olmuşlardır. Bu yüzden geliştirilecek politikalarda başta bu insanlar olmak üzere tüm paydaşların eğitim hakkından adil bir biçimde yararlanmasına özellikle dikkat edilmesi gerekmektedir.

Her gün onlarca kişinin yaşamını yitirmesine neden olan Covid-19 salgını döneminde okulların açılması ya da uzun süre kapatılması ile ilgili bir karar vermek, oldukça zor bir durumdur. Okulların kapalı tutulmasının ciddi öğrenim kayıpları doğurduğu ancak açılması durumunda da kamu ve kişi sağlığını tehdit etmesi endişesi bu noktada karar alınmasını zorlaştırmaktadır.

Bununla birlikte okulların kapatılmasının sağlık, ekonomik ve sosyal anlamda önemli riskler doğuracağını savunanlar da bulunmaktadır. Zira yaşlılara nazaran genç yaşta kişilerde virüs görülme olasılığının daha düşük olması bunun başlıca sebebinin oluşturmaktadır. Okulların kapalı tutulmasının

öğrencileri, sosyal ortamdan uzak tutacağı ve hem öğrencilerin öğreniminin önünün kapanacağı hem de akranları ile sosyalleşmesinin engelleneceği belirtilmektedir. Bu yüzden okulları tümüyle kapatmak yerine sınıf mevcutlarının azaltılması, fiziksel mesafeye dikkat edilmesi ve hijyen teşvikinin daha etkili olacağı ileri sürülmektedir (Esposito, 2020: 2).

Uzaktan eğitim sürecine geçilerek hem vaka artışının önüne geçilmesi hem de öğrenim kayıplarının engellenmesi amaçlanmaktadır. Fakat uzaktan eğitim ile öğrenim kayıplarının önlenmeye çalışıldığı bu sürecin tamamen başarılı olacağını düşünmek mümkün değildir. Zira önemli oranda emek ve para vererek kayıtlanan uluslararası öğrencilerin gayesi, eğitim ortamına dâhil olup öğrenmek olduğu göz önüne alındığında bunun sürdürülebilir olamayacağı kesindir. Çünkü daha önce eğitim ortamında yaşanan etkileşim süreci, burada yerini dijital araçlara ve materyallere bırakmıştır. Dersleri internet ortamından takip etmek durumunda olan öğrenciler pdf ve video kayıtlarına bağımlı oldukları için öğrenme noktasında büyük gerilemeler yaşanmaktadır.

Salgının karar alma süreçlerinde güvenlik ve sağlığı öncelik olarak belirlemesi, uluslararası öğrenci akışını da bu süreçte büyük oranda etkilemektedir (Marginson, 2020). Hatta salgından sonra bile öğrencilerin büyük oranda (%84) yurt dışında eğitim almak istemeyeceği tahmin edilmektedir (Mok, vd., 2020: 19). Eğitim alanında, sınıf ortamından ziyade dijitalleşmeye doğru evrilen bu sürecin iyi işleyebilmesi için gerekli altyapının sonraki nesillerin de ihtiyacına cevap verebilecek şekilde kurulması gerekir. Bu yüzden bu sürecin olabildiğince sağlıklı ve kesintisiz bir şekilde sürdürülmesi için eğitimin sürdürülebilir olmasına azami ölçüde önem verilmesi gerekir. Yüz yüze eğitim imkânının kısıtlı olduğu bu süreçte geleneksel yöntemlerin de artık işlemediği görülmüştür. Bu yüzden yaşanan bu süreç, geleneksel eğitim öğretim yöntemlerinin değişen dünya düzeni ve ihtiyaçlara cevap verebilecek şekilde dizayn edilmesi açısından bir fırsat olarak görülmeli (Cheema, 2020: 3) ve buna yönelik olarak öncelikle daha önce uygulanan geleneksel eğitim modellerinin tamamen ya da ihtiyaca binaen kısmen değiştirilmesi gerekir. Çünkü buna benzer bir sıkıntının sonraki süreçte tekrar yaşanmayacağı bilinmemekle birlikte Türkiye'nin mobil (141 ülke arasında 57.) ve geniş bant internet hızında (175 ülke arasında 103.) iyi durumda olmaması bunu zorunlu kılmaktadır (www.speedtest.net/global-index). Bu yüzden sürdürülebilirliğin öncelenip bir sonraki neslin de ihtiyacına cevap verebilecek eğitim altyapısının oluşturulması gerekir. Bu açıdan eğitimde fırsat eşitliği ve sürdürülebilirliğinin sağlanması adına şunlar yapılabilir:

Uluslararası öğrencilerin, yukarıda da bahsedildiği gibi başta dil sorunu olmak üzere birçok konuda dezavantajlı oldukları bilinmektedir. Bu iletişim problemlerinden dolayı hocaların öğrencileri anlamada zorluk yaşadıkları, soru sormadıkları için onları derste tutmanın zor olduğu görülmüştür (Bajaba, vd., 2021: 314). Bu noktada uluslararası öğrencilerin öğrenme kayıplarını azaltmak ve diğer öğrencilerle aralarındaki öğrenim eşitsizliğini azaltmak için ekstra telafi programları düzenlenebilir. Bunun için TÖMER (Türkçe ve Yabancı Dil Uygulama ve Araştırma Merkezi) merkezlerinden destek alınarak öğrencilerin dil bilgilerinin geliştirilmesi için yoğunlaştırılmış programlar uygulanabilir. Özellikle yeni başlayan öğrencilerin dil bilmedikleri ve buna bağlı olarak derse katılım sağlamadıkları, katılım sağlasalar dahi dersi anlamadıkları için başarısız oldukları belirlenmiştir. Bu durumdan yola çıkarak bu öğrencilerin kayıplarını azaltmak için derslerin seviyelerine uygun telafi programları hazırlanmalıdır.

Eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanabilmesi adına uluslararası öğrenciler için kayıt dondurma hakları tanınmalıdır. Öğrencilerin başta dil problemi olmak üzere yaşayacağı çok sayıda sosyo-psikolojik sorunları da göz önüne aldığımızda bu durumun bir açıdan zorunlu olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim yapılan çalışmalarda bu süreçte zihinsel olarak en çok etkilenenlerin başında 16-30 yaş grubundakilerin olduğu belirlenmiştir (Velde, vd., 2021: 115). Bu açıdan yeni gelecek olan öğrencilerin kayıtlarının ertelenmesi ve öğrenim ücretlerinde indirimde gidilmesi gerekir.

Uzaktan eğitime farklı nedenlerden dolayı iştirak edemeyen uluslararası öğrencilerin olduğu ve öğrencilere ulaşmada sıkıntıların yaşandığı belirlenmiştir. Dolayısıyla uzun süredir okul ile bağları olmayan bu öğrencilerin okulu terk etmelerini önlemek ve devamlarını sağlamak için okul-aile iş birliği projeleri hayata geçirilmelidir.

Tüm öğrenciler arasında kızların daha çok hak kaybı yaşadığı bilinmektedir. Ev işleri ve bakımı konusuna kız öğrencilerin ilgilenmeleri onların ders performanslarını düşürmektedir. Okullarda yüz yüze eğitime ara verilmesi ise, kızların okuldan kopmalarını hızlandırmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde çok sayıda öğrencinin (özellikle kız öğrencilerin) bu süreçten sonra okula dönemeyeceği tahmin edilmektedir (Iyengar, 2020: 77). Benzer durum geçmiş yıllarda yaşanmış olan Ebola ve Zika salgınlarında da görülmüştür. Salgın dolayısıyla okulların kapandığı süreçte çocuk evliliklerinin arttığı ve paralel bir şekilde ergen hamileliklerinin de bu süreçte arttığı görülmüştür (United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women, 2021: <https://interactive.unwomen.org>).

Eğitimde fırsat eşitliği ilkesi gözetilerek tüm paydaşların eşit bir şekilde eğitim hizmetinden yararlanması için ders içeriklerinin zenginleştirilmesi, ders materyallerinin öğrencilerle paylaşılması, sade bir anlatımın tercih edilmesi, gerektiğinde telafi programları ve hibrit modellerin tercih edilmesi gerekir. Bilhassa uygulamalı bilimlerde uygulama eksikliğinin olması en önemli sorunlardandır. Bu yüzden hibrit modelin uygulandığı günümüzde telafi programlarının yapılması bir zorunluluk olarak görülmektedir.

Bu süreçte birçok ailenin işini kaybettiği ya da gelirinde önemli azalmaların meydana geldiği göz önünde bulundurularak uluslararası öğrencilerin kayıt sırasında ve sonrasında vermekle yükümlü oldukları ödemelerde kısmen de olsa yardımcı olabilmek adına harç ve diğer ödemelerle ilgili bazı iyileştirmeler yapılabilir. Harç oranlarının yükselmesi öğrenci kayıtlarının düşmesine yol açtığı gibi öğrenciler açısından da büyük bir yük oluşturmaktadır. Aşağıdaki tablodan da öğrenci harçlarındaki değişim ile kayıtlanma arasında ilişki açık bir şekilde görülmektedir. Harç miktarının düşürülmesi öğrencileri üniversiteye teşvik edeceği gibi uzun vadede üniversiteye önemli kazançlar da sağlayacaktır. ABD’de 2021 mali yılında öğrenci başına net öğrenim ve yardımcı gelirlerde %5-13 düşüşün yaşanması bunun en iyi örneğidir (Purcell ve Lumbreras, 2021: 7)

Yıl	Harç Bedeli TL olarak (Tıp Fakültesi Baz Alınmıştır)	Kayıt Sayısı (Genel Uluslararası Öğrenci Kaydı)
2017-2018	295,5	394
2018-2019	886,5	273
2019-2020	5000	143

Tablo 2: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesinde Yıllara Göre Harç Bedeli ve Kayıtlanma Sayısı

Kaynak: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesinin Kayıtlarından Derlenmiştir.

Gerek sınırların kapatılması gerekse de okul ile ilgili öngörülemeyen sorunlardan ve evlerine gidememelerinden dolayı vize süreci dolan öğrencilerin kaçak göçmen durumuna düşmemeleri için yasal birtakım düzenlemelere gidilmelidir.

Süreç boyunca farklı nedenlere bağlı olarak yoğun stres altında olan çok sayıda öğrencinin varlığı göz önünde bulundurularak mental desteklerin sağlanması gerekir. İdari personelle yaşanan sorunların minimize edilmesi ve personelin öğrencilerle daha iyi iletişim kurmalarını sağlamak adına oryantasyon eğitimi verilmelidir. Benzer şekilde Türkiye'deki öğrenciler arasında uluslararası öğrencilere yönelik önyargıyı ortadan kaldıracak uygulamalar hayata geçirilmelidir. Öğrencilerin daha hızlı ve sağlıklı bilgi edinmelerini sağlamak için 7/24 ulaşılabilecekleri danışmanlık hizmeti sunulmalıdır. Daha önce part-time çalışan öğrenciler ile maddi yetersizliklerden dolayı okul dışında çalışmak zorunda kalan öğrenciler tespit edilerek destekler sağlanmalıdır.

Salgından dolayı uzaktan eğitim sürecine geçilmesi önemli öğrenim kayıplarına neden olduğu ve yüz yüze eğitim kadar verimli olmadığı anlaşılmıştır. Hem insan sağlığı hem de eğitimin sürdürülebilirliği açısından geliştirilen bu sistemin birtakım problemlere yol açsa da bazı önlemlerin alınması durumunda var olan sorunları büyük oranda azaltacağı ve yeni fırsatlara kapı aralayacağı da ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Çin'de ilk örnekleri ortaya çıkan Covid-19 salgını kısa sürede tüm dünyayı etkisi altına alarak insanların günlük yaşamını büyük oranda sekteye uğratmıştır. Küresel çapta yaşanan bu salgın süreci, sosyal yaşamın her alanında etkisini göstermiş ve hükümetleri farklı önlemler almaya mecbur bırakmıştır. Sağlık, ekonomi, turizm, ulaşım, kültür ve sinema ile eğitim bu sürecin en fazla etkilenen alanları olmuştur. Özellikle eğitim alanında fiziksel etkileşimin daha yoğun yaşanması tüm ülkelerde eğitime ara verilmesine ya da online süreçle sürdürülmesini gerekli kılmıştır.

Bu çalışmada, salgın sürecinin önemli bazı avantajlar sağlamanın yanı sıra çok sayıda sorunun da ortaya çıkmasına yol açtığı için eğitimdeki eşitsizliklerin derinleşmesine yol açtığı tespit edilmiştir. Bu sorunlardan ilki, tüm öğrencilerin teknoloji aygıtlarına eşit oranda sahip olamaması ve erişim güçlüğüne yaşanması olmuştur. Ailelerin ekonomik yapısıyla doğrudan ilişkili olan bu durumun yol açtığı dijital bölünme öğrenciler arasında, eğitimden alınan verimin farklılaşmasına yol açtığı gibi fırsat eşitsizliğinin de artmasına neden olmuştur.

Öğrencilerin bir kısmının dil bilmemesi diğer bir kısmının zayıf bir dil bilgisine sahip olmasından dolayı derslere yeteri kadar dâhil olamadığı, soru sormadığı, hocaların sorularına cevap veremediği, derslerden beklenen verimi alamadığı için başarı gösteremediği görülmüştür. Dil bilgisinin en hızlı geliştiği sosyal ortamların bu süreçte ortadan kalkması, öğrencilerin bu konuda gelişimlerini büyük oranda yavaşlatmıştır. Yeni kayıtlanan öğrencilerin özellikle dil konusunda daha zayıf oldukları belirlenmiştir. Kolektif çalışma şeklinin ortadan kalktığı bu süreç, bireysel çalışmanın artmasına ve dolayısıyla öğrencilerin öğreniminin daha da yavaşlamasına yol açmıştır. Bireysel çalışma şekli, öğrencilerin yeni arkadaşlar edinmelerine, hocalarla iletişim kurmalarına, derslerde aktif rol almalarına büyük oranda engel olmuştur. Bununla birlikte sistemde İngilizce okutuldukları belirtilen derslerin

büyük oranda Türkçe okutulması, dil konusunda öğrencileri mağdur eden önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.

Bu sürecin en hassas gruplarından olan uluslararası öğrenciler çoğu kamu hizmetinden eşit bir şekilde yararlanamadığı gibi var olanlardan nasıl yararlanacağı konusunda da çoğu zaman destek ve yönlendirmelerden mahrum kalmışlardır. Geçici bir statüye yerleştirilen bu öğrencilerle ilgilenen birimin çok aktif olmaması işleyişin aksamasına neden olmuştur. Salgın süreciyle kamu kurumlarının esnek çalışma modeline geçmesi, işlerin daha da zorlaşmasına yol açmıştır.

Öğrencilerin kimi zaman hastalık taşıyıcıları olarak görülmeleri ve toplumdaki önyargının yanı sıra kimi öğrencilerin yakınlarını kaybetmesi öğrenciler arasında önemli depresif sorunlara yol açmıştır. Bu sürecin ne zaman sonlanacağı ile ilgili net bir bilginin olmaması da bu travmatik durumun katlanarak hissedilmesine neden olmuştur.

Salgının ekonomi dünyasında büyük daralmalara yol açması çok sayıda insanın da işinden olmasını beraberinde getirmiştir. Hanede işsiz sayısının artması ve buna paralel olarak gelirin düşmesi öğrencileri doğrudan etkilemiştir. Aynı zamanda bu durum kimi öğrencilerin sponsorlarını kaybetmesine neden olmuştur. Tüm bunlar öğrencilerin ders ve okuldan ziyade farklı işlerde çalışmalarını beraberinde getirmiştir. Öğrencilerin başarılarını büyük oranda olumsuz etkileyen bu durum, önemli öğrenme kayıplarına neden olmuştur. Bununla birlikte kimi zaman öğrencilerin hocalara ulaşmakta zorluklar yaşamaları, soru ya da maillerinin cevapsız kalması, hocaların derslere yeteri kadar ilgi göstermemesi ve öğrencilere yönelik ekstra bir uygulamanın olmaması bu öğrenme kayıplarının daha yoğun yaşanmasına neden olan diğer bir faktör olarak belirlenmiştir.

Salgın süreci, tüm insanların hayatını bir şekilde etkilemiş durumdadır. Ancak eğitim özelinde etkisi çok daha yoğun yaşanmıştır. Özellikle uluslararası öğrenciler büyük oranda savunmasız oldukları için bu sürecin en hassas gruplarından olmuşlardır. Genelde Türkiye özelde ise Van'da eğitim alan uluslararası öğrencilerin hepsinin aynı imkânlara sahip olmaması ve salgın sürecinin herkeste aynı etkiyi göstermemesi önemli sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Temelde salgının neden olduğu bu durum, uluslararası öğrencilerin kendi aralarında bazı eğitim eşitsizliklerine yol açmasının yanı sıra Türkiye'deki öğrencilere göre de dengesiz bir duruma yol açmıştır.

Kaynakça

- Amoah, P. A., ve Mok, K. H. (2020, Aralık). The COVID-19 Pandemic and Internationalisation of Higher Education: International Students' Knowledge, Experiences, and Wellbeing. In *National Chengchi University–Lingnan University International Research Seminar 2020: The Impact of COVID-19 Pandemic on Higher Education Policies: International Mobility, Student Learning Outcomes and Research Development*. <https://scholars.ln.edu.hk/en/publications/the-covid-19-pandemic-and-internationalisation-of-higher-educatio-2>
- Asanov, I., Flores, F., McKenzie, D., Mensmann, M., Schulte, M. (2021). Remote-Learning, Time-Use, and Mental Health of Ecuadorian High-School Students During the COVID-19 quarantine. *World development*, 138, 105225. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2020.105225>
- Bajaba S, Mandurah K, Yamin M. (2021). A Framework for Pandemic Compliant Higher Education National System. *International Journal of Information Technology*, 12:311-317. <https://doi.org/10.1007/s41870-021-00629-7>
- Başaran Alagöz, S. ve Geçkil, S. (2017). Yabancı Uyruklu Üniversite Öğrencilerinin Sorunlarının İncelenmesi: Konya İli Örneği. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 20(4), 279-285. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/400209>
- Bebbington, W. (2021). Leadership Strategies for a Higher Education Sector in Flux. *Studies in Higher Education*, 46(1),158-165. <https://doi.org/10.1080/03075079.2020.1859686>
- Biçer, N., Çoban, İ., ve Bakır, S. (2014). Türkçe Öğrenen Yabancı Öğrencilerin Karşılaştığı Sorunlar: Atatürk Üniversitesi Örneği. *Journal Of International Social Research*, 7(29). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/227591>
- Bozkurt, A. (2020). Koronavirüs (Covid-19) Pandemi Süreci ve Pandemi Sonrası Dünyada Eğitime Yönelik Değerlendirmeler: Yeni Normal ve Yeni Eğitim Paradigması. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırma Dergisi*, 6 (3), 112-142. <http://earsiv.anadolu.edu.tr/xmlui/handle/11421/25005?locale-attribute=en>.
- Can, E. (2004). Uzaktan Eğitim Öğrencilerinin Eğitimlerini Değerlendirmeleri. H. Atılğan ve İ. Çınar (Ed.) *XIII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı* (s.1-21) içinde. İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Malatya.
- Cervi, L., Tornero, L., M., P. ve Tejedor, S. (2020). The Challenge of Teaching Mobile Journalism through MOOCs: A Case Study. *Sustainability*, 12, 1-15. <https://doi.org/10.3390/su12135307>
- Cheema, M. S. (2020). Covid-19 Revolutionising Higher Education: An Educator's Viewpoint of the Challenges, Benefits and the way Forward. *Life Sciences, Medicine And Biomedicine*, 4, 1-6. <http://dx.doi.org/10.28916/lsm.4.9.2020.61>

- Chen, J. H., Li, Y., Wu, A. M., ve Tong, K. K. (2020). The Overlooked Minority: Mental Health of International Students Worldwide Under the COVID-19 Pandemic and Beyond. *Asian journal of psychiatry*, 54, 102333. <https://doi.org/10.1016%2Fj.ajp.2020.102333>
- Cicha, K., Rizun, M., Rutecka, P. ve Strzelecki, A. (2020). COVID-19 and Higher Education: First-Year Students' Expectations Toward Distance Learning. *Sustainability*, 13, 1-19. <https://doi.org/10.3390/su13041889>
- Cooper H, Nye B, Charlton K, Lindsay J, Greathouse S. (1996). The Effects of Summer Vacation on Achievement Test Scores: A Narrative and Meta-Analytic Review. *Review of Educational Research*. 66 (3), 227-268. <https://doi.org/10.3102%2F00346543066003227>
- Güner, H., Çelebi, N., Kaya, G. T., ve Korumaz, M. (2014). Neoliberal Eğitim Politikaları ve Eğitimde Fırsat Eşitliği Bağlamında Uluslararası Sınavların (PISA, TIMSS ve PIRLS) analizi. *Journal of History Culture and Art Research*, 3 (3), 33-75. <http://193.140.9.50/index.php/ilk/article/view/329>
- Çelik, Z. (2020, Ağustos). *Covid-19 Salgınının Gölgesinde Eğitim: Riskler ve Öneriler*. (Odak Analiz No. 5). Eğitim-Bir-Sen Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Demir, M. (2018). Eğitimde Fırsat Eşitliği ve Kamu Politikaları: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2), 337-359. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahbvuibfd/issue/39904/473769>
- Demirhan, K. (2017). Ulusal Alanyazında Uluslararası Öğrenciler ve Uluslararası Öğrencileri Siyasal Açıdan Düşünmek. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13 (13), 547-562. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijmeh/issue/54601/744494>
- Esposito S, Principi N. (2020). School Closure During the Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) Pandemic: An Effective Intervention at the Global Level? *JAMA Pediatr*. 174 (10):921–922. doi:10.1001/jamapediatrics.2020.1892
- Firang, D. (2020). The Impact of Covid-19 Pandemic on International Students in Canada. *International Social Work*, 63 (6), 820-824. <https://doi.org/10.1177%2F0020872820940030>
- Fischer, H. ve Whatley, M. (2021). COVID-19 Impact Research Brief: International Students At Community Colleges, <https://www.nafsa.org/professional-resources/browse-by-interest/covid-19-impact-research-brief-international-students> (Erişim Tarihi: 24.03.2021).
- Gözler, K. (2019). Üniversitelerde Yabancı Öğrenci Sayısı Sorunu: Akademinin Değersizleşmesi Üzerine Makaleme İkinci Ek, <https://www.anayasa.gen.tr/yabanci-ogrenci.htm> (Erişim Tarihi: 15. 12. 2020).
- Halterbeck, M. Conlon, G. Williams, R. ve Miller, J. (2020). Impact of the Covid-19 Pandemic on University Finances <https://londoneconomics.co.uk/wp-content/uploads/2020/04/LE-Impact-of-Covid-19-on-university-finances-FINAL.pdf> (Erişim Tarihi: 07.03.2021). <https://www.goc.gov.tr/ikamet-izinleri> (Erişim Tarihi: 20.02.2021). <https://www.speedtest.net/global-index> (Erişim Tarihi: 09.04.2021). <https://www.yok.gov.tr/Documents/Yayinlar/Yayinlarimiz/2019/Higher Education in Turkey 2019 tr.pdf> (Erişim Tarihi: 20.02.2021).
- Iyengar, R. (2020). Education as the Path to a Sustainable Recovery From COVID-19. *Prospects*, 49, 77-80. <https://link.springer.com/article/10.1007/s11125-020-09488-9>

- İnan, M. ve Demir, M. (2018). Eğitimde Fırsat Eşitliği ve Kamu Politikaları: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. *Ankara Hacı Bayram Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2), 337-359. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahbvuibfd/issue/39904/473769>
- Kumcağız, H. Dadashzadeh, R. ve Alakuş, K. (2016). Ondokuz Mayıs Üniversitesi'ndeki Yabancı Uyruklu Öğrencilerin Sınıf Düzeylerine Göre Yaşadıkları Sorunlar. *Ondokuz Mayıs Eğitim Fakültesi Dergisi*, 35 (2), 37-50. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/omuefd/issue/26853/282416>
- Levent, F. ve Karaevli, Ö. (2014). Uluslararası Öğrencilerin Eğitimine Yönelik Politikalar ve Türkiye İçin Öneriler. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 38 (38), 97-118. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/maruaeabd/issue/387/2626>.
- Li, L., Xie, P., Ai, B. ve Li, L. (2020). Multilingual Communication Experiences of International Students During the Covid-19 Pandemic. *Multilingua*, 39(5), 529-539. <https://doi.org/10.1515/multi-2020-0116>.
- Long, B., T. (2012). The Financial Crisis and College Enrollment: How Have Student and Their Families Responded?, Brown, J., R. ve Hoxby, C., M. (ed), *How the Financial Crisis and Great Recession Affected Higher Education* içinde (ss. 209-233). University of Chicago Press. <https://www.nber.org/system/files/chapters/c12862/c12862.pdf>
- Marginson, S. (2020). Global HE as We Know it has Forever Changed. *Times Higher Education*, 26 March 2020. <https://www.timeshighereducation.com/blog/global-he-we-know-it-has-forever-changed> (Erişim Tarihi: 07. 03. 2021).
- Orçanlı, K. ve Bekmezci, M. (2020). Üniversite Öğrencilerinin Covid-19 Pandemisinde Uzaktan Eğitim Algısının Belirlenmesi ve Bazı Demografik Değişkenlerle İlişkisi, *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6 (2). 88-108. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1432479>
- Purcell, W., M. ve Lumbreras, J. (2021). Higher Education and the Covid 19 Pandemic: Navigating Disruption Using the Sustainable Development Goals. *Discover Sustainability*, 2(6), 1-16. doi.org/10.1007/s43621-021-00013-2
- Reimers, M. F. (2020). Küresel Eğitim İnovasyon Girişimi, Harvard Eğitim Enstitüsü (https://gloaled.gse.harvard.edu/files/geii/files/framework_guide_v4_tr.pdf) Erişim Tarihi: 06.02.2021.
- Şahin, M ve Demirtaş, H. (2014). Üniversitelerde Yabancı Uyruklu Öğrencilerin Akademik Başarı Düzeyler, Yaşadıkları Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *Milli Eğitim Dergisi*, 44 (204), 88-113. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/milliegitim/issue/36160/406467>
- Şimşek, H., & Yıldırım, A. (2011). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. *Ankara: Seçkin Yayıncılık*, 432, 113-118.
- Tekindal, M. ve Uğuz Arsu, Ş. (2020). Nitel Araştırma Yöntemi Olarak Fenomenolojik Yaklaşımın Kapsamı ve Sürecine Yönelik Bir Derleme. *Ufku Ötesi Bilim Dergisi*, 20 (1), 153- 182. https://dergipark.org.tr/tr/pub/uobild/issue/58856/813813#article_cite.
- UNWOMEN, How COVID Impacts Women and Girls (United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women, 06 October 2021) <https://interactive.unwomen.org/multimedia/explainer/covid19/en/index.html> (Erişim Tarihi: 29. 12. 2020).

- Velde, S., V., D., Buffel, V., Bracke, P., Hal, G., V., Somogyi, N., M., Willems, B. ve Wouters., E. (2021). The Covid-19 International Student Well-being Study. *Scandinavian Journal of Public Health*, 49, 114-122. <https://doi.org/10.1177/1403494820981186>.
- Wang, C. ve Zhao, H. (2020). The Impact of Covid-19 on Anxiety in Chinese University Students. *Front.Psychol*, 11, 1-8. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01168>
- Waters, J. (2021). Covid-19 and International Student Mobility. Some Reflections, <https://blogs.lse.ac.uk/seac/2021/01/05/covid-19-and-international-student-mobility-some-reflections/> (Erişim Tarihi: 07.03.2021).
- Mok, K. H., Xiong, W., Ke, G., ve Cheung, J. O. W. (2021). Impact of COVID-19 Pandemic on International Higher Education and Student Mobility: Student Perspectives from Mainland China and Hong Kong. *International Journal of Educational Research*, 105, 101718. <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2020.101718>
- Yıldırım, S., Bostancı, S. H., Yıldırım, D. Ç., & Erdoğan, F. (2021). Rethinking Mobility of International University Students During COVID-19 Pandemic. *Higher Education Evaluation and Development*. 15(2), 98-113. DOI 10.1108/HEED-01-2021-0014.
- Yıldız, A. ve Akar Vural R. (2020). Covid-19 Pandemisi ve Derinleşen Eğitim Eşitsizlikleri: Türk Tabirleri Birliği Covid-19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Rapor https://www.ttb.org.tr/kutuphane/covid19-rapor_6/covid19-rapor_6_Part64.pdf
- Yılmaz Altuntaş, E., Başaran, M., Özeke, B. ve Yılmaz, H. (2020). Covid-19 Pandemisi Sürecinde Üniversite Öğrencilerinin Yükseköğretim Kurumlarının Uzaktan Eğitime Yönelik Stratejine ve Öğrenme Deneyimlerine İlişkin Algı Düzeyi. *Uluslararası Halkla İlişkiler ve Reklam Çalışmaları Dergisi*, 3 (2), 8-23. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1237190>
- Zhang, Q., He, Y.J., Zhu, Y. H., Dai, M. C., Pan, M. M., Wu, J. Q., Zhang, X., Gu, Y. E., Wang, F. F., Xu, X. R. ve Qu, F. (2020). The Evaluation of Online Course of Traditional Chinese Medicine for Medical Bachelor, Bachelor of Surgery International Students During the COVID-19 Epidemic Period. *Integrative Medicine Research*, 9 (3), 1-6. <https://doi.org/10.1016/j.imr.2020.100449>
- Zhu, X. ve Liu, J. (2020). Education in and After Covid-19: Immediate Responses and Long-Term Visions. *Postdigital Science and Education*, 2, 695-699. <https://dx.doi.org/10.1007%2Fs42438-020-00126-3>.

Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD

Van Journal of Humanities and Social Sciences -VJHSS

Midyat İlçesi'nde (Mardin) Kırsal Yerleşim Sistemi

Rural Settlement System in Midyat District (Mardin Province)

Nermin AKSAN KANAT *

Mehmet Zeydin YILDIZ **

Öz

Kırsal yerleşmelerle ilgili bilimsel çalışmaların önemi son yıllarda giderek artmaktadır. Kırsal yerleşmelerin planlama ve ekonomik sorunları ile tüm dünyada kırsal kalkınmanın toplum kalkınmasının en önemli bileşenlerinden biri hâline gelmesi, artan ilginin kuşkusuz en önemli nedenlerindedir. Türkiye'de de özellikle Avrupa Birliği'ne adaylık ve müzakere süreçlerinin başlaması ile birlikte, kırsal kalkınma çabalarında belirgin bir yoğunlaşma görülmektedir. Diğer taraftan, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde kırsaldan kentlere yönelik kesintisiz ve yoğun göç hareketleri, kentsel alanlarda gecekondulaşma, işsizlik ve enformelliğin artmasına neden olmakta ve kentleri çarpık bir düzen içerisinde içinden çıkılmaz sorunlarla baş başa bırakmaktadır.

Araştırma alanını oluşturan Midyat, Mardin ilinin hem kırsal nüfuzu fazla olan hem de kırsaldan kente yönelik göç hareketlerinin büyük miktarda meydana geldiği ilçelerinden biridir. Midyat'taki kırsal yerleşmeler, demografik, kültürel ve ekonomik bakımdan homojen bir yapıda değildir. Geçim kaynakları farklı olduğu gibi, nüfusun etnik ve dinsel dağılımında da büyük çeşitlilikler görülmektedir. Göç hareketlerinin yoğunluk kazandığı ve buna bağlı olarak kırsaldaki nüfusun sürekli azaldığı kırsal yerleşmelerde, tarımsal ekonominin yapısal sorunlarından dolayı bitkisel ve hayvansal üretim etkinlikleri de geçim sağlayıcı bir faaliyet olmaktan giderek uzaklaşmaktadır.

Bu çalışmada, 2013 yılındaki Büyükşehir yasası ile mahalle statüsüne alınan ilçedeki kırsal yerleşmelerin mekânsal, demografik, ekonomik ve kültürel özellikleri coğrafi bir bakış açısı ile ele alınmıştır. Kırsal yerleşim sisteminin farklı boyutlarıyla ele alındığı bu çalışma, Midyat ilçesi kırsal yerleşmelerinin Türkiye'deki pek çok kırsal yerleşme gibi, birçok açıdan kendi kendine yetemediği ve çok fazla göç verdiği realitesine dayanmaktadır. Sözü edilen yerleşmelerin çeşitli özelliklerinden hareketle ilçenin kırsal alan potansiyeli ortaya konulmaya gayret edilmiş ve kırsal kalkınma çerçevesinde söz konusu yerleşmelerin sorunları tespit edilerek hem farkındalık yaratılmaya hem de birtakım çözüm önerileri üretilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Güneydoğu, Mardin, Midyat, Kırsal Kalkınma, Göç, Çokkültürlülük.*

Abstract

The importance of scientific studies on rural settlements has been increasing in recent years. The planning and economic problems of rural settlements and the fact that rural development has become one of the most important components of community development in the world is undoubtedly one of the most

* Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, naksankanat@gmail.com. ORCID: 0000-0001-5790-9803.

** Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, zeydin@yyu.edu.tr ORCID: 0000-0002-1178-3878.

Atf için: Aksan Kanat, Nermin-Yıldız, Mehmet Zeydin (2022). "Midyat İlçesi'nde (Mardin) Kırsal Yerleşim Sistemi". *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD*. 3:135-160.

important reasons of the increasing interest. There has been a significant jump in efforts for rural development in Turkey especially with the beginning of EU candidacy and negotiation process. On the other hand, continuous and intense migratory movements towards the city from the countryside in developing countries such as Turkey, cause squatting, unemployment and increased informality in urban areas and leave the cities alone with the inextricable problems of crooked order.

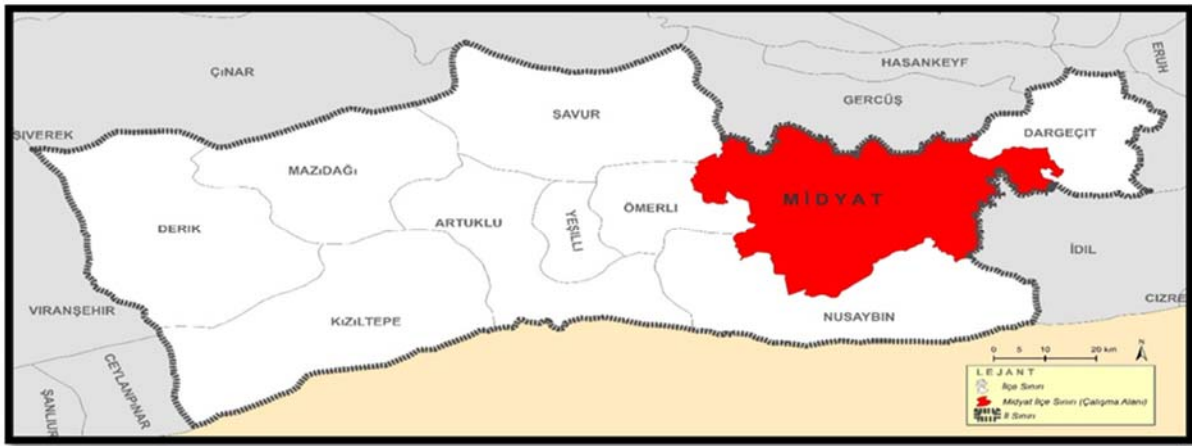
Midyat, which is the subject of this study, is one of the districts of Mardin that has a significant rural population and where immigration movements towards the city occur in large amount. Rural settlements in Midyat are not homogeneous in demographic, cultural and economic terms. There is great variation in the ethnic and religious distribution of the population as well as the livelihoods. In these settlements where migration movements are intensified and thus the rural population is constantly decreasing, crop and animal production activities are no longer a livelihood activity due to the structural problems of the agricultural economy.

In this study, the spatial, demographic, economic and cultural characteristics of the rural settlements in the district, which were taken into neighborhood status with the Metropolitan Law in 2013, were discussed from a geographical perspective. In this study that rural settlements system was discussed with different dimensions, with the fact that rural settlements in Midyat, like many rural settlements in Turkey, are not self-sufficient in many respects and give immigrants, it was aimed to reveal the rural potential of the district by revealing the various characteristics of the mentioned settlements and within the framework of rural development, by identifying the problems of these settlements it was tried to both raise awareness and create some solution proposals.

Keywords: *Southeast, Mardin, Midyat, Rural Development, Migration, Multiculturalism.*

Giriş

Güneydoğu Anadolu bölgesinde Mardin'e bağlı bir ilçe olan Midyat; doğuda Dargeçit, batıda Ömerli, kuzeybatıda Savur, güneyde Nusaybin, kuzeyde Batman'a bağlı Gercüş ve güneydoğuda Şırnak'a bağlı İdil ilçeleri ile çevrelenmiştir (Şekil 1). Yüzölçümü 1320,4 km² olan Midyat ilçesinde kırsal yerleşmeler 1267,5 km² kaplamaktadır. Kısmen engebeli araziye sahip olan bölgede ortalama yükselti 800-1200 m arasında değişmektedir. Tepelik alanlar büyük yer kaplamakta ve bu alanlar geniş oranda kalkerden oluşmaktadır. Yıllık ortalama yağış miktarının 725 mm civarında olduğu bölgede karasal iklim formu egemendir.

Şekil 1. Midyat İlçesi

Midyat ilçesi, Mardin Eşiğinin doğusunda kalan alana denk gelmektedir. Diğer kesimlere göre daha alçak ve dağınık bir yapı gösteren bu alanın tarihi Asur dönemine kadar uzanmaktadır (Çevik, 2007: 106). Midyat adının Asur tabletlerinde geçen ve mağara kenti anlamına gelen *Matiate*'den türediği

düşünülmektedir. Bu tabletlerde (MÖ. 879) “*Matiate’yi ve köylerini buyruğumun altına soktum, bol ganimet alıp onları vergiye ve haraca bağladım*” şeklinde geçen ifadeden, Midyat’ın bu dönemde büyük bir yerleşim yeri ve merkezi olduğu anlaşılmaktadır (Taş, 2007: 258). Midyat’ın merkezini teşkil ettiği bölge, Orta Çağ kaynaklarında *Tur Abdin* olarak geçmektedir (Aydın vd., 2001: 40). Tur Abdin bölgesinde halk Hıristiyanlığı benimsedikten sonra inzivaya çekilen rahiplerin sayısında artış olmuş ve genellikle bölgenin dağlık kesiminde manastırlar yapılmaya başlanmıştır. Doğu Hıristiyanlığının önemli merkezlerinden olan Midyat ve çevresi, Süryanicede “Tanrıya ibadet veya kulluk edenlerin dağı” anlamına gelen Tur Abdin olarak adlandırılmıştır (Akyüz, 1998: 26). Midyat, dünyanın en eski yerleşim bölgesi olan Yukarı Mezopotamya’da yer alıyor olmasından dolayı, tarih boyunca çeşitli kavimlerin hâkimiyetine girmiştir. Subariler ve Hurriler (MÖ. 3000-2000), Asur ve Urartular (MÖ. 1260-653), İskitler (MÖ. 653-625), Medler (MÖ. 625-550), Persler (MÖ. 550-331), Selevkoslar (MÖ. 323-140), Romalılar (MÖ. 69-MS. 53) bunlardan bazılarıdır.

M.S. V. yüzyıla kadar, Hıristiyanlık bölgeye hâkim iken, İslamiyet’in yayılmasıyla birlikte VII. yüzyılda bölge tamamen fethedilmiş ve bölgede İslamiyet hâkim hâle gelmeye başlamıştır (Komisyon, 1967: 218). İslamiyet’in bölgeye yayılmasıyla birlikte Mardin ve çevresine Eyyubiler, Artuklular ve Osmanlılar egemen olmuşlardır. 1040 yılına gelindiğinde, Mardin ve çevresinde Kürtler, Ermeniler, Yahudiler, Nasturiler, Araplar ve Şemsiler yaşamaktaydı (Sarı, 2010: 95). Osmanlı Devleti’ne ait 16. yüzyıl tahrir defterlerinde Hasankeyf Sancağı’nın Tur Nahiyesine bağlı bir köy olarak geçmektedir (Taş, 2007: 258). Tur Abdin ise, Hasankeyf Sancağına bağlı *Tur Nahiyesi* olarak kayıtlarda yer almaktadır (Erpolat, 2003: 385). *Kâmûsu’l-A’lâm* ile *Memâlik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lügatî*’nde Diyarbekir Vilayetinin Mardin Sancağına bağlı olarak gösterilen Midyat, 1810’de kaza olmuştur (Taş, 2007: 258). 1890’lı yıllara ait Vital Cuinet’in verdiği bilgilere göre, Diyarbekir Vilayetinin Mardin Sancağına bağlı bir kaza merkezi olan Midyat’a dahil 21 nahiyeye ve 410 köy bulunmaktadır (Cuinet, 1891: 514). 1326 (1910) tarihli Osmanlı Devlet Salnamesine göre ise, kazanın 4 nahiyeye ve 226 köyü bulunmaktadır (İzgör, 1999: 635). Cumhuriyet’in ilk yıllarına ait 1925-26 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesine göre, Midyat kazası 4 nahiyeye ve bu nahiyelere bağlı 432 adet köyden oluşmaktadır (D.S., 1925-26: 820). Şu anda Mardin iline bağlı olan Dargeçit ilçesi, daha önce Midyat ilçesine bağlı iken, 19 Haziran 1987 tarih ve 3392 sayılı yasa ile ilçe olarak, 1990 tarihinde 35 köy ile Midyat ilçesinden ayrılmıştır (Günay, 2003: 683-684). 6 Aralık 2012’de yürürlüğe giren 6390 sayılı “Büyükşehir Yasası” ile Mardin de Büyükşehir statüsüne alınmış ve ilçeye bağlı köy ve beldeler mahalle olarak belirlenmiştir. Günümüzde Midyat ilçesinin 12’si merkez mahalle olmak üzere toplam 72 mahallesi bulunmaktadır.

Midyat, farklı etnik ve dinsel kökene sahip insanların birlikte yaşadıkları Türkiye’deki ender *çokkültürlülük* adalarından biridir. Midyat’ta İslamiyet, Hıristiyanlık ve Yezidilik inançlarına sahip Kürtler, Araplar (Mahallemler) ve Süryaniler yaşamaktadır. Birbirinden farklı kültürleri ve inançları barındıran Midyat’ta bu kültür ve inanç zenginliği yerleşmelerin mekânsal yapısına özgünlük katmıştır. Her topluluk; meskenleri, desenleri, dokularıyla kendine özgü bir tarza sahip yerleşmeler inşa etmiştir. Yerleşmelerin demografik yapısının oluşmasında, tarihten gelen etnik ve dinsel çeşitliliğin yanında farklı dönemlerde çeşitli nedenlerle gerçekleşen göçler de büyük rol oynamıştır. Örneğin, daha önce de ekonomik, doğal ve siyasal nedenlerle pek çok göç hareketi meydana gelmiş ise de 1990-2000 yılları arasında daha çok güvenlik sorunlarından meydana gelen zorunlu göçler, kırsal alanlarda büyük bir nüfus kaybına yol açmıştır. Midyat ilçesi kırsalında, ekonominin temelini tarımsal faaliyetler

oluşturmaktadır. Ancak tarımsal üretimin maddi getirisinin yeterli olmaması nedeniyle, köylerde bu faaliyetlerin dışında/yanında başka mesleklere yönelmeyi zorunlu kılmıştır. Örneğin kırsal yerleşmelerdeki hanelerin birçoğunda, mevsimlik işçi olarak veya yılın tümünü çalışmak için köyün dışında geçiren aile bireyleri bulunmaktadır.

Çalışmanın amacı, Midyat'ta kırsal yapının sahip olduğu ekonomik, demografik, sosyal özellikler ile kültürel farklılaşmanın mekânsal yansımalarını ortaya koymaktır. Midyat'a bağlı kırsal yerleşmelerin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Dolayısı ile tarihsel süreç boyunca bu yerleşmeler farklı yapısal özellikler edinmişlerdir. Özellikle yaşanan göçler sonucu, yerleşmelerin etnik ve dinsel profilinde birtakım değişimler meydana gelmiştir. Ekonomik yetersizlikler, göç ve güvenlik gibi sorunlarla karşı karşıya kalan bu yerleşmelerin hem tarihsel süreçte geçirdikleri değişim ve gelişimin, hem de mevcut sosyal, ekonomik ve kültürel yapı özelliklerinin ve bu konulardaki sorunların bilimsel bir şekilde ortaya konacak olması, bu çalışmanın odak noktasını meydana getirmektedir.

Metodoloji

“Midyat İlçesi'nde (Mardin) Kırsal Yerleşim Sistemi” adlı bu araştırma, Mardin ilinin Midyat ilçesine bağlı, günümüzde mahalle statüsündeki 60 kırsal yerleşmeyi kapsamaktadır.

Midyat'a bağlı 60 kırsal yerleşmenin demografik, mekânsal, ekonomik ve sosyo-kültürel yapısını ortaya koymak üzere bu yerleşme birimlerinin tamamına yönelik olarak alan araştırması gerçekleştirilmiş, kırsal mahallelerin muhtarları ile bu bağlamda detaylı görüşmeler yapılmıştır. Bunun dışında birçok kurumdan kırsal yerleşmeler ile ilgili temin edilen veriler ile saha araştırması yoluyla elde edilen bulgular değerlendirilmiş ve bunların büyük kısmı haritalandırılmıştır. Sahadaki gözlem ve araştırmalar, elde edilen bilgiler ve istatistiksel veriler birlikte değerlendirilerek araştırma problemlerinin yanıtlanmasına çalışılmıştır.

Bu araştırma, “kırsal yerleşmelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyleri ile kuruluş yerleri, tarihsel gelişim süreçleri, bu yerleşmelere yönelik uygulanan politikalar ve göç hareketleri arasında yakın bir ilişkinin olduğu” varsayımından hareketle aşağıdaki belli başlı araştırma problemlerine yanıt bulmak üzere gerçekleştirilmiştir:

- 1-Kırsal yerleşmelerin kuruluş yerleri ve merkeze olan uzaklıkları ile yerleşmelerin gelişimi arasında bir ilişki var mıdır? Mesafe olgusu göçleri nasıl etkilemiştir? Çeşitli nedenlerle yaşanan göçler yerleşmelerin gelişim sürecini nasıl etkilemiştir?
- 2-Kırsal yerleşmelerin etnik ya da dinsel karakteri ile ekonomik faaliyet ve gelişmişlik düzeyi arasında bir ilişki mevcut mudur? Midyat'ın kırsal yerleşmelerinde yaşayan toplulukların yaşam tarzı ve ilişkilerinde değişimler yaşanmakta mıdır? Yaşanılan göçler etnik ve dinsel gruplar açısından farklılıklar göstermek midir?
- 3-Kırsal yerleşmelerin kuruluş yerleri ile ekonomik faaliyetler arasında nasıl bir ilişki vardır? Kırsal yerleşmelerde yapıların geleneksel dokusu değişim göstermeye başlamış mıdır?
- 4-Mardin'in büyükşehir hâline getirilmesi ile kırsal yerleşmeler sosyal, demografik ve ekonomik açıdan nasıl etkilenmiştir? Midyat kırsal yerleşmelerinde altyapı sorunlarının ortaya çıkmasında hangi etkenler rol oynamaktadır?

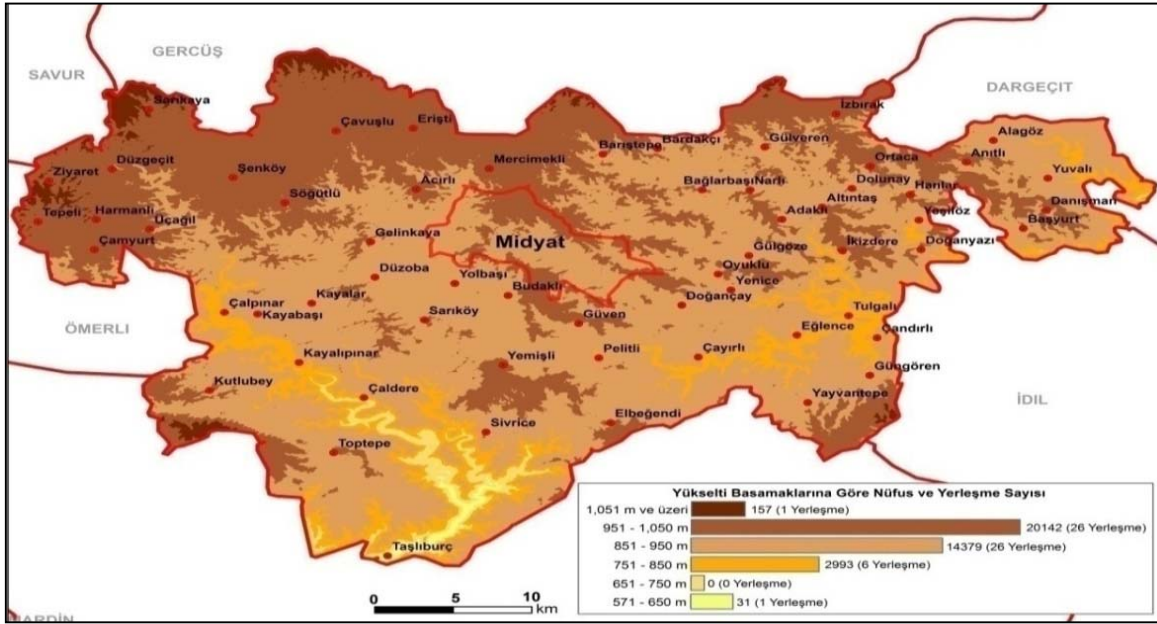

Midyat'ta Kırsal Yerleşim Sistemi

Cumhuriyetin ilk kurulduğu yıllarda ülkeyi ekonomik açıdan ayakta tutan kırsal alanlar, günümüzde işsizliğin ve göçün hüküm sürdüğü alanlar hâline gelmiştir. Birbirinden farklı inanış ve etnisitelerin birlikte yaşadığı Midyat'taki kırsal yerleşmelerin geçmişte sahip olduğu çokkültürlülük ve sosyo-ekonomik dinamikler modernleşme süreci ile birlikte giderek zayıflamaktadır. Kırsal yerleşmelerinin sahip olduğu konum ve zenginlik, çeşitli nedenlerle yaşanan göçler ve çevreleriyle yaşadıkları etkileşim gibi dinamikler bu yerleşmelerin bugünkü sosyal, ekonomik, mekânsal ve kültürel formunu oluşturmuştur.

Kuruluş Yeri ve Doğal Çevre Özelliklerine Göre Kırsal Yerleşmeler

Yerleşmelerin kuruluş yerlerinde doğal çevre faktörlerinin etkisi önemlidir. Bu faktörlerin en önemlilerinden biri yükseltilerdir. Midyat'ta yerleşmelerin kurulduğu alanların yükseltisi (Şekil 2), ülke ortalamasına göre düşüktür. Bu durum Midyat köylerinde yaşayan insanlar için bazı avantajları da beraberinde getirerek, hem tarım yapmaya uygun arazilerin fazla olmasını, hem de ulaşımın kolaylaşmasını sağlamıştır.

Şekil 2. Yükselti Basamaklarına Göre Kırsal Yerleşmeler ve Nüfusun Dağılımı.

Midyat ilçesinde yer şekilleri genellikle sade bir karakterde olduğundan, yerleşmeler 570 m ile 1050 m arası yükseltiye sahip alanlarda kurulmuştur. Yükseltinin nispeten fazla olduğu alanlar çoğunlukla ilçenin kuzey ve kuzeydoğusunda bulunmaktadır. İlçenin orta ve güney kesimlerine doğru yükselti azalmaktadır. En düşük yükselti seviyesi olan 570 m ise ilçenin en güneyinde, akarsu vadilerinin olduğu alanlarda yer almaktadır.

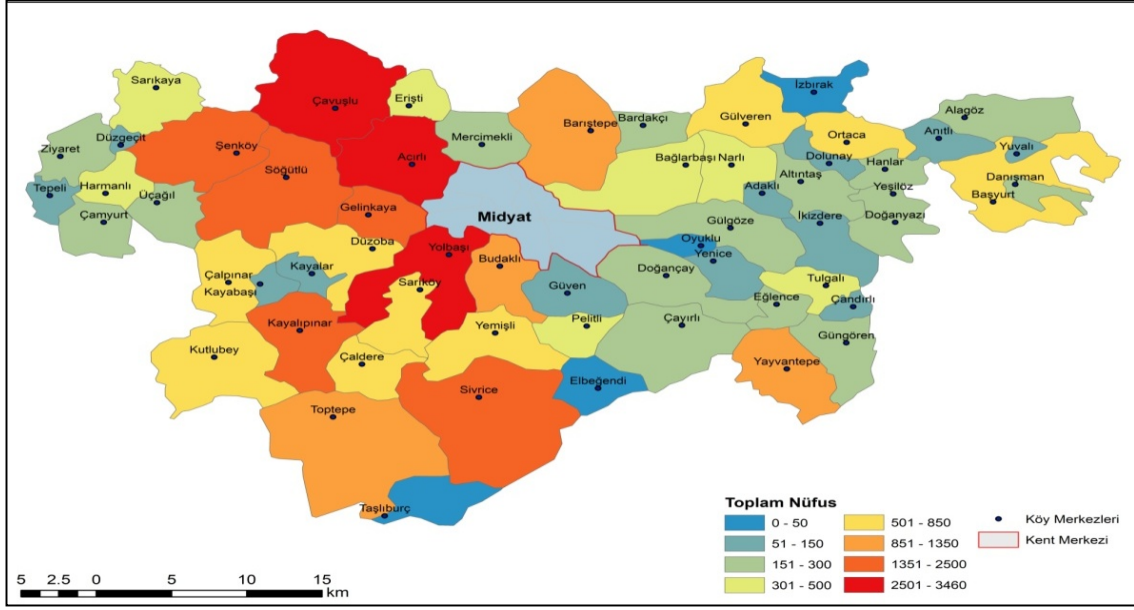

Demografik Özelliklerine Göre Kırsal Yerleşmeler

Araştırma alanını oluşturan köylerin demografik yapısı, Türkiye'nin tipik kırsal yerleşme özelliklerini taşımaktadır. Kırsal nüfusun büyük bir kısmı yaşlı ve çocuklardan oluşmakta ve genç nüfusun büyük bir bölümü de büyük kentlere kalıcı olarak göç etmekte veya yılın belli dönemlerini, belli amaçlar için köyün dışında geçirmektedir. Köylerin sahip olduğu nüfus miktarları ise çeşitli özellik ve nedenlere bağlı olarak birbirinden oldukça farklılaşmaktadır.

Midyat ilçesinde nüfusun kırsal yerleşmelere dağılımı incelendiğinde; Acırlı, Çavuşlu, Şenköy, Yolbaşı, Gelinkaya, Söğütlü gibi nüfusu oldukça fazla olan bazı kırsal yerleşmelerin bulunduğu görülecektir. Bu yerleşmelerin nüfusu diğer birçok yerleşmeden farklı olarak binli rakamlarla ifade edilmektedir. Bu köylerin fazla nüfuslanmış olmasının önemli bir nedeni ilçe merkezine yakın mesafede kurulmuş olmaları ve bu yerleşmelerin ilçe merkezine paralel gelişim sürecinden geçmiş olmalarıdır. Bu durum çok fazla kaybetmelerini engellemiştir. Nüfus bu özelliğine bağlı olarak, bu yerleşmelerde sosyal yaşam olanakları daha gelişmiştir. İnsanlar çeşitli ihtiyaçlarını köylerinde karşılayabilmektedir. Zaten Mardin büyükşehir olmadan önce de bu yerleşmelerin çoğu belde özelliğine sahipti ve belediyelere sağlanan mali olanaklardan yararlanmaktaydılar. Fakat 6 Aralık 2012'de yürürlüğe giren 6390 sayılı "Büyükşehir Yasası" ile Mardin de büyükşehir statüsüne alınmış, ilçeye bağlı köy ve beldeler de mahalle olmuştur. Dolayısıyla Mardin'in büyükşehir olmasıyla birlikte bu beldeler, diğer yerleşmelere karşı olan bazı üstünlüklerini kaybetmişlerdir. Nüfusu yüksek olan kırsal yerleşmelerle ilgili belirtilmesi gereken diğer bir husus ise, bu özellikteki yerleşmelerin nüfusunun çoğunlukla Arap aşireti olarak kabul edilen Mahallemlerden oluşmasıdır. İlçedeki kırsal yerleşmelerin %26,7'sinin nüfusu ise 150 kişiden azdır. Bunlar arasında en düşük nüfusa sahip olanlar ise, çoğunlukla Süryani ve Yezidilerin yaşadığı köyler ile köy boşaltmaları sonucu nüfusu azalmış olan Kürt köyleridir. Bu yerleşmelere, Süryanilerin yaşadığı Anıtlı, Elbeğendi, İzbrak, Yezidilerin yaşadığı Oyuklu, Yenice ve Güven ve Kürtlerin yaşadığı Yuvalı, İkizdere, Adaklı gibi köyler örnek verilebilir. Köylerde yaşanan nüfus kayıpları her ne kadar 1950'li yıllardan bu yana yaşanan ekonomik nedenli göçlere dayandırılrsa da demografik yapıyı etkileyen esas faktör güvenlik nedenli göçlerdir (Şekil 4).

1990'lı yıllarda PKK örgütünün korucu olmama ve güvenlik birimlerinin korucu olma ya da köyünü terk etme yönlü baskıları arasında ikilemde kalan köylülerin bir kısmı köylerini terk etmemek için korucu olmayı tercih etmiş, bir kısmı da yaşadıkları alanları terk etmişlerdir. Dolayısıyla bu süreçte Midyat kırsalında oldukça büyük bir nüfus kaybı yaşanmıştır. Çatışmalı ortamın bulunduğu bu dönemden sadece Müslüman ve Yezidi Kürt köyleri etkilenmemiş, Süryani köyleri de güvenlik sorunları nedeniyle çok fazla göç vermiştir. Köyünü terk etmeyerek korucu olmayı tercih eden köylerin nüfuslarını büyük ölçüde korudukları, günümüzde de yüksek nüfuslu kırsal yerleşmeler arasında yer aldığı söylenebilir.

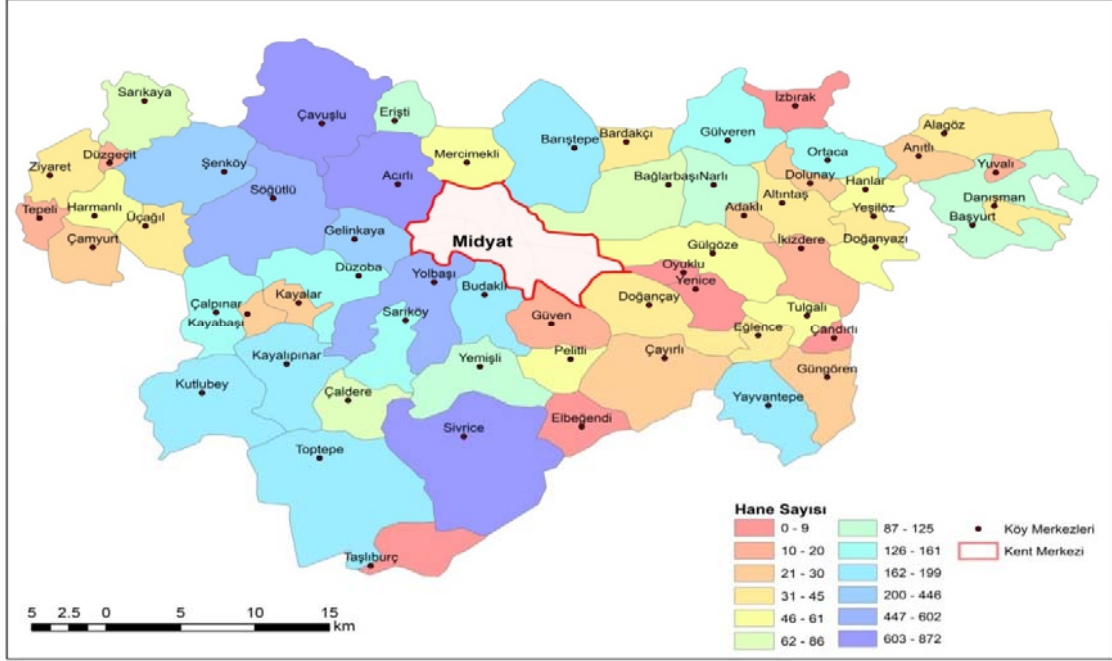
Şekil 4. Kırsal Yerleşmelerin Nüfus Büyüklüğüne Göre Dağılışı.

Köylerdeki nüfus yoğunluğu değerlendirildiğinde köylerin nüfusu ile köylerin kapladığı alan bakımından farklılıklar tespit edilmiştir. Örneğin Erişti, Sarıköy, Ortaca ve Budaklı gibi yerleşmelerin nüfusu ortalama bir düzeyde olmasına karşın, bu yerleşmelerin yüzölçümlerinin fazla geniş olmaması nedeniyle km^2 'ye 37-65 arası kişi düşmektedir. Acırlı, Şenköy, Söğütlü, Yolbaşı, Çavuşlu gibi yerleşmelerde ise durum farklıdır. Bu kırsal yerleşmelerin hem alanları geniştir hem de nüfusları fazladır. Alanı fazla geniş olmamasına rağmen ortalama nüfus yoğunluğu çok düşük olan yerleşmelerin hemen hemen hepsinin göçler sonucu nüfusu fazlaca azalmış olan köyler olduğu söylenebilir. Bu köyler ilçenin doğusunda yer alan Süryani ve Kürt köyleridir. Bu köyler alansal olarak daha küçük olmasına rağmen, göç sonucu nüfusu oldukça azalan yerleşmelerdir.

Yaşanan göçler, yerleşmelerin yapısını birçok açıdan değiştirmiştir. Örneğin hane sayısının azlığı ile yerleşmelerde yaşanan göç oranı arasında mutlak bir ilişki bulunmaktadır. Yakın bir zamana kadar tamamen boşalmış olan ve günümüzde ise sadece 10 haneye sahip olan Oyuklu ve Yenice gibi Yezidi yerleşmeleri bu duruma örnek teşkil etmektedir. Aynı şekilde yaşanan göçler sonucu hane sayısı çok fazla azalmış olan Elbeğendi ve İzbırak yerleşmeleri de Süryani köylerine örnek verilebilir (Şekil 5). Bunun tersi olarak diğer yerleşmelere göre göç oranı daha az olup hem nüfusu yüksek olan hem de hane sayısı yüksek olan bazı yerleşmeler bulunmaktadır. Bu köylere ise verilebilecek örnekler

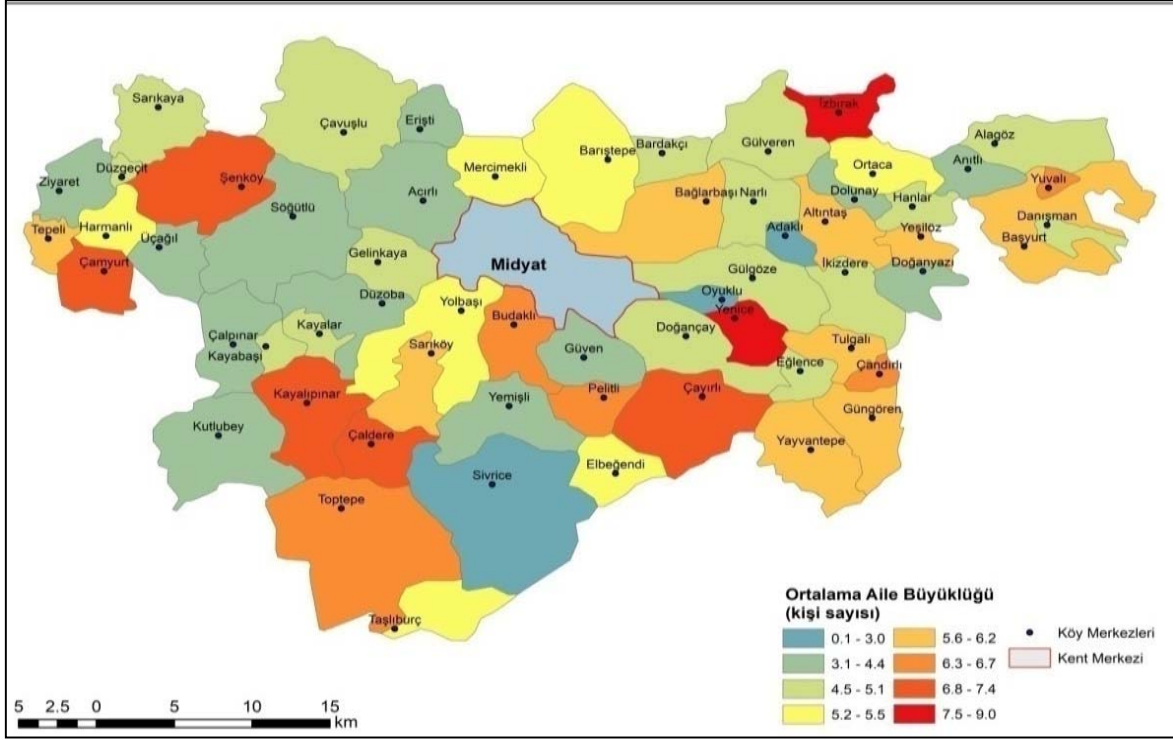
Mahallelerinin yaşadığı Acırlı, Gelinkaya, Söğütlü, Şenköy, Yolbaşı; Süryani ve Kürtlerin birlikte yaşadığı Bağlarbaşı, Barıştepe köyleri ve sadece Kürtlerin yaşadığı, Sivrice, Kayalıpınar, Toptepe gibi yerleşmelerdir. Bu yerleşmelerin büyük bir kısmı ilçe merkezinin batısında yer almakta ve Mardin il merkezi istikametinde bulunmaktadır. Nüfusu ve hane sayısı yüksek olan birçok köyün ortak bir özelliği, ilçe merkezine yakın mesafede kurulmuş olmaları sayesinde birçok olanağa sahip olmaları ve ilçe merkezinde günlük ekonomik faaliyetlerini yürütebilmeleridir.

Midyat'ın köylerinde geleneksel aile yapısındaki değişimi yansıtan önemli unsurlardan biri

Şekil 5. Köylere Göre Hane Sayısı.

de aile büyüklükleridir. Kırsal yaşamın kalabalık aile yapısı zamanla yerini daha az bireye sahip ailelere bırakmaya başlamıştır (Şekil 6). Örneğin nüfusu 3.496 kişi olan ve 872 haneye sahip olan Acırlı'nın ortalama hane büyüklüğü 3,8'dir. Birçok yerleşmede ortalama aile büyüklüğü 3,1-5,1 kişi arasındadır. Bu durumun kısmen farklılaştığı bazı yerleşmelere baktığımızda ise, hanede ortalama 7-9 kişinin bulunduğu yerleşmeler olarak Çayırılı, Çaldere, Başyurt, Kayalıpınar, Şenköy, Çamyurt köyleri bulunmaktadır. Bu yerleşmelerin tümü Kürt ve Mahallelerinin yaşadığı köylerden oluşmaktadır. Bunun nedenleri, Kürtler arasında doğum oranlarının diğer etnik ve dinsel gruplara göre daha yüksek olması ve Mahallelerinin verdiği göç oranlarının diğer gruplara göre daha düşük olmasıdır. Süryanilerin Avrupa ülkelerine çok fazla göç vermesi aile yapılarında değişime neden olmuştur. Sadece Süryanilerin yaşadığı Anıtlı, Alagöz ve Elbeğendi yerleşmelerinde de aile büyüklüğünün çok yüksek olmadığı görülmektedir. Kısacası yaşanan göçler, doğum oranlarının eskiye oranla düşmesi, zamanla geniş aile şeklinin bozulmaya başlaması ve aile üyelerinin bir kısmının köyün dışında yaşamaya başlaması gibi etkenler ile de yakından ilintilidir.

Şekil 6. Kırsal Yerleşmelerin Ortalama Aile Büyüklüğü.

Mekânsal Özelliklerine Göre Kırsal Yerleşmeler

Midyat'ın doğusunda; Şırnak iline bağlı İdil ilçesi ve Mardin'e bağlı Dargeçit ilçesi bulunmaktadır. Kuzeyinde; Gercüş ilçesi, Batısında; Savur, Ömerli ve Güneyinde; Nusaybin ilçeleri ile çevrilidir. Dolayısıyla Midyat köylerini merkeze bağlayan Dargeçit, Mardin merkez, Nusaybin, İdil ve Gercüş yolları bulunmaktadır. Köylerin önemli bir kısmı Mardin ve Dargeçit yoluna yakın konumda yer almaktadır. Genel itibariyle kırsal yerleşmelerin ana yollara yakın mesafelerde kurulduğu söylenebilir. Bu durum yerleşmelerin çevreleriyle olan ilişkilerine pozitif etki oluşturmuştur. İnsanlar ulaşım konusunda ciddi sorunlar yaşamamakta ve merkezi yerleşmelere erişmekte zorluk çekmemektedirler.

Yerleşmelerin gelişimi ile ulaşım özellikleri arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Öncelikle köylerin ilçe merkezine yakın olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Dargeçit ve İdil ilçeleri arasında bulunan ve yer şekilleri bakımından engebeli bir arazide kurulmuş olan az sayıda yerleşme bulunmaktadır ve ilçe merkezine mesafeleri de 44 km'yi geçmemektedir. Köylerin büyük kısmı (%65) ilçe merkezine 11 ile 30 km arası mesafede bulunmaktadır (Tablo 1). İlçe merkezi ile köyler arasında çok mesafenin olmamasında yer şekillerinin sade özellikler göstermesinin rolü büyüktür. Düz arazilerin varlığı, aşılması güç mesafelerin oluşmamasına, su kaynaklarının az olması, insanların merkezden çok fazla uzak noktalara yerleşmemesine yol açmıştır. Ayrıca Cumhuriyet tarihinden bu yana idari yapıda meydana getirilen değişiklikler genellikle ilçe sınırlarının küçülmesi yönünde olmuştur.

Tablo 1. Köylerin İlçe Merkezine Olan Uzaklığı

Uzaklık (km)	Köy Sayısı	Oran (%)
0-5	5	8,3
6-10	8	13,3
11-15	13	21,7
16-20	8	13,3
21-25	7	11,7
26-30	11	18,3
31-35	5	8,3
36 ve üzeri	3	5,1
TOPLAM	60	100,0

Kaynak: Midyat Belediyesi Verileri

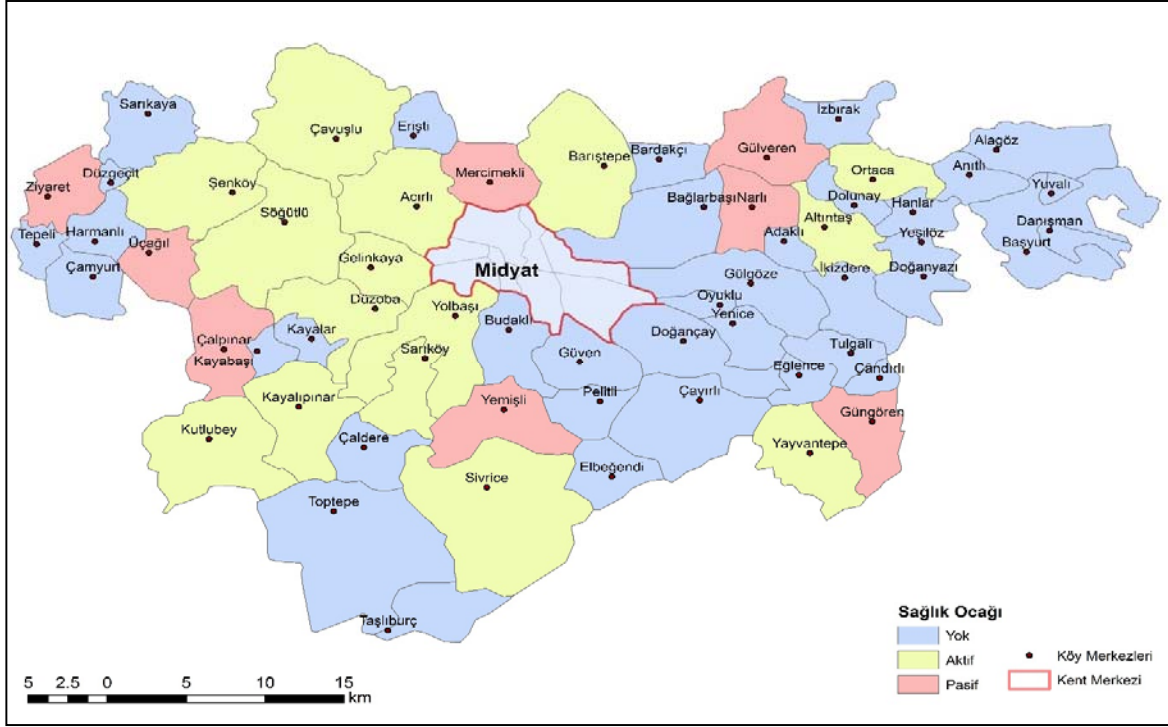
Kırsal yerleşmeleri merkeze bağlayan yolların asfaltlanma tarihleri 1980 ve öncesine dayanmaktadır. Özellikle Mardin yolu üzerinde bulunan ve ilçe merkezine yakın olan Acırlı, Çavuşlu, Şenköy gibi köyler daha erken dönemde yolu asfaltlanan yerleşmelerdir. 2010 yılına gelindiğinde ise hemen hemen bütün köylerin yolu asfaltlanmıştır. Kırsal yerleşmelere ulaşım %73,4 oranında köy minibüsleri ile yapılmaktadır. Diğer yerleşmeler ise komşu köylerin araçları ve özel araçlarla ulaşımını sağlamaktadır. Nüfusu az olan bu köylerin minibüsü olmadığından, aynı güzergahta yer alan komşu köylerin minibüslerinden yararlanmaktadır. Bunlar da Oyuklu ve Güven gibi genellikle nüfusu 100 kişinin altında olan köylerdir. Gündelik sefer sayısı insanların merkezle olan ilişkilerinin sıklığına bağlıdır. Genellikle merkeze daha yakın olan köylerde insanlar birçok işini ilçe merkezinde halletmektedir. Hatta bu köylerde yaşayan birçok kişi birtakım ekonomik faaliyetlerini de ilçe merkezinde yürütmektedir. Bu nedenle, bu köylerden merkeze minibüs seferleri daha sık yapılmaktadır.

Diğer bir mekânsal unsur olarak gündelik yaşamda çok önemli yere sahip olan elektriğin Midyat köylerinde kullanılma tarihi 1970'li yıllardır. 1980 yılı ve öncesinde elektrik bağlantısı tamamlanan köylerin oranı %20'dir. Bu köyler genellikle ilçe merkezine yakın olup nüfusu yüksek olan köylerdir. Mesafe ve nüfusun özelliklerine bağlı olarak 1990 yılına gelindiğinde neredeyse bütün köylerin elektrik şebekesi kurulmuştur. 1990'lı yıllarda bazı köylerin boşaltılmış olması sebebiyle, bu dönemde elektrik şebekesi tamamlanamayan bazı köylerin elektrik altyapıları da köylere geri dönüşlerle birlikte tamamlanmıştır.

Araştırma alanındaki tespitlerimize göre, kırsal yerleşmelerin büyük bir kısmında (%90) içme suyu şebekesi bulunmaktadır. Kalan %10'unda ise, ayaklı ve gömme sistemli depolarla evlere su sağlanmaktadır. Depolarla suyun sağlandığı bu yerleşmeler Adaklı, Alagöz, Çaldere, Eğlence, Ortaca, Üçağıl köyleridir. Fakat bu köylerde de son yıllarda depoların eskimiş olması ve sağlık endişeleri nedeniyle su şebekesi talep edilmeye başlanmıştır. Ayrıca şebeke suyu olan bazı köylerde aynı zamanda su deposu da bulunabilmektedir.

Midyat'ta mevcut altyapı sistemlerinden bir diğeri de internettir. Köylerin ilçe merkezine çok uzak mesafelerde bulunmaması, yükseltinin çok fazla olmaması gibi özellikler sayesinde çok sayıda köy baz istasyonunun etki alanına girmektedir. Kırsal yerleşimlerim muhtarlarından edindiğimiz bilgilere göre, internet erişimi konusunda sıkıntı yaşayan köylerin oranı sadece %28,3'tür.

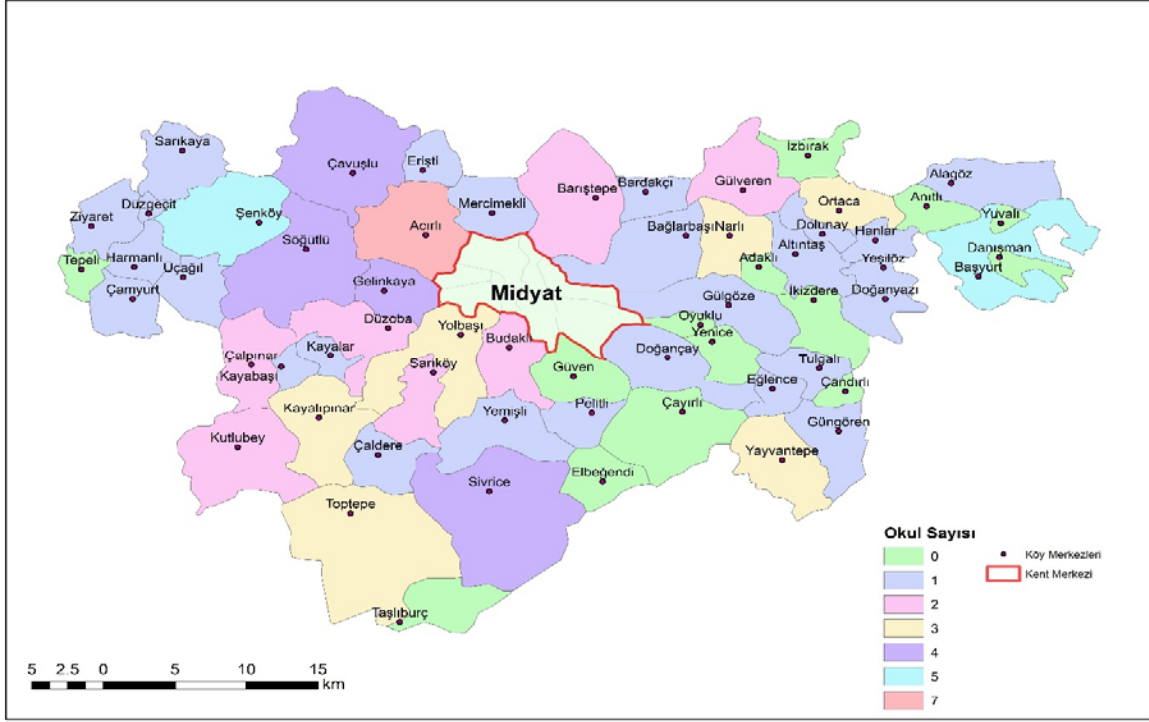
Midyat'a bağlı 60 kırsal yerleşmenin sadece 15'inde aktif çalışan sağlık ocağının bulunması (Şekil 7) sağlık olanakları konusunda ciddi eksikliklerin olduğunu göstermektedir. Nüfusu yüksek olan 5 yerleşmede bulunan Aile Sağlığı Merkezlerinde daimî olarak görevde bulunan doktorlar bulunmaktadır. Bu doktorlar pazartesi günleri hariç haftanın belli gün ve saatlerinde diğer köylere de mobil hizmet vermektedir. Ayrıca toplamda 18 tane sağlık evi ve sağlık istasyonlarının sadece 10 tanesi aktif durumdadır. Aktif olan sağlık evlerinde sadece birer ebe bulunmaktadır.

Şekil 7: Kırsal Yerleşmelerde Sağlık Ocağı Dağılımı.

Midyat'ta kırsal yerleşmelerin sadece 46'sında okul bulunmaktadır. Köylerdeki eğitime ulaşım daha çok taşınabilir eğitim üzerine şekillenmiştir. Nüfusu az olan köylerde eğitim ilkokula kadar sürdürülürken, eğitimin daha sonraki aşamaları çevre yerleşmelerde bulunan ortaokul ve liselerde tamamlamaktadır. İlkokul, ortaokul ve lisesi bulunan köyler genellikle nüfusu yüksek ve merkeze yakın olan yerleşmelerdir. Bu okulların kapasitesi hem köyün ihtiyacı hem de nüfusu az olan çevre köylerin öğrenci durumu dikkate alınarak belirlenmiştir. Fakat bu durumun dışında bazı istisnaların olduğu da söylenebilir. Örneğin Başyurt Köyü fazla nüfuslanmış bir köy değilken, köye bağlı 11 mezranın bulunması ve yakın çevresinde okulu bulunmayan köylerin olması nedeniyle okul sayısı 5'tir (Şekil 8).

Şekil 8. Kırsal Yerleşimlerde Okulların Dağılımı.

Olumlu bazı gelişmelere karşılık, köylerde bazı ciddi altyapı sorunları da bulunmaktadır. Köylerin en büyük problemlerinden biri çöp toplama alanlarının olmamasıdır. Sadece 6 köyün çöp toplama alanı bulunmaktadır (%10). Çöp toplama alanı olmayan köylerde belediye çalışanları hafta içi herhangi bir gün traktörlerle çöpleri toplamaktadırlar. Fakat çöplerin toplanması belli bir düzen içinde yapılmadığından köylerde çöpler birikmekte ve bu durum hem sağlık açısından sorunlar yaratmakta hem de görüntü kirliliğine neden olmaktadır. Görüştüğümüz muhtarların %26,7'si çöplerden kaynaklı ciddi sorunlar yaşadıklarını belirtmişlerdir. Çalışma alanı olan 60 yerleşimde diğer ciddi bir sorun ise sadece dokuz köyde kanalizasyon sisteminin bulunmasıdır. Kanalizasyon altyapı sorunları arasında %85,0 ile ilk sırada bulunmaktadır. Kanalizasyonu olan köyler de daha önce belde olan Mahalleli köyleri ile kanalizasyon sistemlerini kendileri kuran Süryani köyleridir.

Midyat kırsalının sahip olduğu mekânsal ve altyapı özellikleri genel olarak değerlendirildiğinde, Güneydoğu Anadolu bölgesinin diğer kır yerleşmeleriyle benzer özellikleri taşıdıkları görülmüştür. Bu yerleşmelerin özellikle sosyal yaşam gereksinimlerine yönelik donatıların yetersiz olduğu görülmektedir. Mardin'in merkezi ilçelerinden olması ve arazi şartlarının ulaşım açısından uygunluğu gibi özelliklere rağmen, Midyat köylerinin altyapı sorunlarının çok çeşitli ve yüksek sayılabilecek oranlarda oldukları söylenebilir.

Sosyo-Kültürel Özelliklerine Göre Kırsal Yerleşmeler

Midyat Tur Abdin'in merkezinde yer alıyor olması nedeniyle bölgenin sahip olduğu tarihsel özellikleri taşımakta, dinsel ve kültürel çeşitliliğe bağlı olarak kendine özgü sosyo-kültürel bir doku

oluşturmaktadır. Bu özellikler kırsal yerleşmeleri de birçok bakımdan etkilemiş ve bu etkiler günümüze kadar devam etmiştir.

Yörenin kadim halklarının Süryani ve Kürtler olması gibi nedenlerle, köylerin eski isimleri genellikle Süryanice ve Kürtçe kökenlidir. Yerleşme isimlerinin telaffuzunda zaman içerisinde değişiklikler oluşmuş olsa da eski isimler büyük oranda günümüze kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Örneğin, Narlı köyünün eski adı olan Helax, Asur kralının oğlu Hâlâho'nun isminden geldiği rivayet edilmektedir. Kürtçe Helax, Arapça Helah, Süryanice Ahlah olarak telaffuz edilmektedir (Tan, 2015: 133-134). 1949 yılında 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu ile yer adlarının değiştirilmesi işlemleri için yasal bir dayanak oluşturulmuş, ardından 1957 yılında da bir "Ad Değiştirme İhtisas Kurulu" kurulmuştur. Yer isimlerini değiştirme çalışmaları 1978 yılına kadar sürmüştür, fakat "tarihi değeri olan yer adlarının da" değiştirildiği gerekçesiyle, 1978 yılında çalışmalara son verilmiştir (Tunçel, 2000: 27). Midyat ilçesine bağlı köylerin isimleri de bu süreçte değişmiştir. Fakat köy isimleri resmiyette değişmiş olsa bile, insanlar günümüzde bu köyleri eski isimleri ile anmaya devam etmektedir.

Bölgede varlık göstermiş olan en eski dinlerden biri Hıristiyanlıktır. Bu dine mensup olan Süryanilerin Hıristiyanlığa ilk inanan ve İsa'nın dilini konuşan topluluk olduğu düşüncesi nedeniyle Hıristiyanlık tarihinde Süryanilik önemli bir yere sahiptir (Taşgın, 2005: 79-80). Bölgede yaşayan Süryaniler 3 grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar: Süryani Kadimler, Süryani Katolikler ve Keldanilerdir (Yıldız ve Erdoğan, 2012: 433). Mezopotamya'daki tarihsel kalıntılar ve olaylar, Süryanilerin kökeninin Asurlulara dayandığını göstermektedir. Özellikle 1960'lı yıllardan bu yana Avrupa, Amerika ve Avustralya'ya yoğun bir göç veren Süryaniler, bugün Türkiye, Suriye, Lübnan, Irak, İsrail, Mısır ve Hindistan gibi ülkelerde yerli halk olarak yaşamlarını sürdürmektedirler (Özmen, 2006: 170).

Midyat'ta diğer bir etnik grup olan Mahallemilerin kökeniyle ilgili çeşitli görüşler öne sürülmektedir. Süryani kaynakları, Mahallemilerin Süryani kökenli olduğunu iddia etmektedir (Çetin, 2007: 66). Mahallemilere göre ise, 6. yüzyılda İslamiyet'in yayılışı ile birlikte Arap akınları başlamış ve Abbasiler bölgeye egemen olmuş ve Midyat ile Savur arasında kalan köylere yerleşen ve Arapça konuşan aşirete de Mahallemiler denmiştir. Bölgeye büyük bir ordu ile gelen Müslüman Arapların burada yüz karakol/garnizon kurmuş olmaları nedeniyle Mahallemi adının da yüz mahalle, yüz yer, ordugâh anlamında buradan geldiği düşünülmektedir (Noyan, 2008: 22).

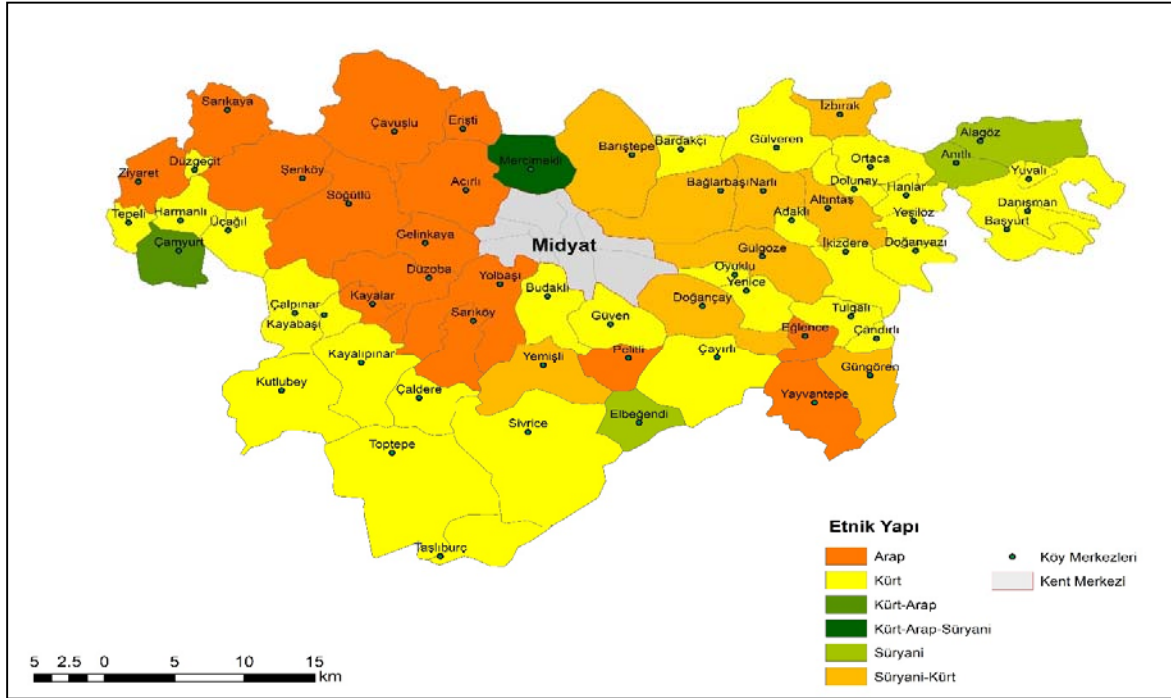
Midyat kırsalında sayısal olarak en kalabalık grubu oluşturan etnik grup Kürtlerdir. Günümüzde Kürtlerin en yoğun olarak yaşadığı bölgeler Türkiye, Irak, İran ve Suriye sınırları içerisinde bulunmaktadır. Kürtlerin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Kürtlerin geçmişi her ne kadar Hurri, Guti, Kurti, Kaldi, Mard, Zela, Karduçi ya da Ari Medleri, Sagartyanlar, Mitanniler ve Kassitler gibi halklara dayandırılrsa da gerçekte Kürt halk kültürünün izleri arkeolojik kanıtlarla çok daha eskilere gitmektedir (İzady, 2004: 62).

Midyat'taki diğer bir sosyal grup olan Yezidi Kürtler (Ezidiler), Irak'ın kuzeyi ile Rusya, Gürcistan, Ermenistan ve Türkiye'de yaşamaktadırlar (Şarman, 2015: 547). Yezidiler Suriye'nin Baalbek kazasının Beytifar köyünde doğan, Sincar'da ölen ve yaptırdığı zaviyesine gömülen Şeyh Adi Müsafır'ı insanüstü bir varlık olarak gören bir topluluktur (Turan, 1989: 44-45). Yezidiler, tek tanrı inancına sahip bir topluluktur ve kâinatı yaratan *Huda'ya* (Tanrı) tapmaktadırlar. Yezidiler kutsal gördükleri Azazel

(Şeytan) melek için Melekê Tavus adını kullanırlar ve tavus kuşu da dinlerinin sembolüdür. Yezidiler Kürtçe konuşur ve ibadet dilleri de Kürtçedir (Teliman, 2012: 966).

Mardin ve çevresinde kendilerini Seyyit olarak tanımlayan bazı topluluklar da mevcuttur (Taşgın, 2007: 189). Becirman olarak adlandırılan Seyyitler Arap kökenli oldukları hâlde, zamanla Kürtleşmişlerdir (Bruinessen, 2008: 306). Seyyitlerin ilk olarak yerleştirildikleri köy Becirman olarak bilinmektedir. Kendilerinden vergi alınmadığı için de köye Kürtçe vergisiz anlamında Bêcirman adı verilmiştir. Günümüzde Batman ili Gercüş ilçesine bağlı olan bu köyün adı, Cumhuriyet döneminde Vergili olarak değiştirilmiştir (Adak, 2004: 386).

Tarihsel araştırmalar köylerin en eski sakinlerinden birinin Süryaniler olduğunu gösteriyor olsa da günümüzde Süryanilerin yaşadığı yerleşme sayısı fazla değildir. Anıtlı, Alagöz, Elbegendi Süryanilerin tek başlarına yaşadıkları önemli yerleşmelerdir. Bunun yanında köylerin 10'unda birden fazla topluluğun bir arada yaşadığı görülmektedir. Midyat ve çevresinin Müslümanlar tarafından ele geçirilmesini müteakip Hıristiyan ve Müslüman olan topluluklar birlikte yaşama kültürü edinmeye başlamışlardır. Farklı dinlere mensup olan ve aynı yerleşmede yaşayan topluluklar daha çok Süryani ve Kürtlerdir. Barıştepe, Gülgöze, Güngören, Doğançay, Bağlarbaşı, Altıntaş yerleşmeleri Süryani ve Kürtlerin bir arada yaşadığı ve en fazla etkileşime girdikleri yerleşmelere örnek verilebilir. Bilge'nin verdiği bilgilere göre (2001: 113) Mardin ili dâhilinde Süryanilerin nüfusu takriben 2500 civarındadır ve bu nüfusun büyük çoğunluğu (%62) kırsal alanlarda yaşamaktadır (Şekil 9). Süryanilerin genellikle ya nüfusun bütünüdür Süryanilerden oluştuğu ya da Kürtlerin bulunduğu köylerde yaşamayı tercih ettikleri görülmektedir (Bilge, 2001: 113).

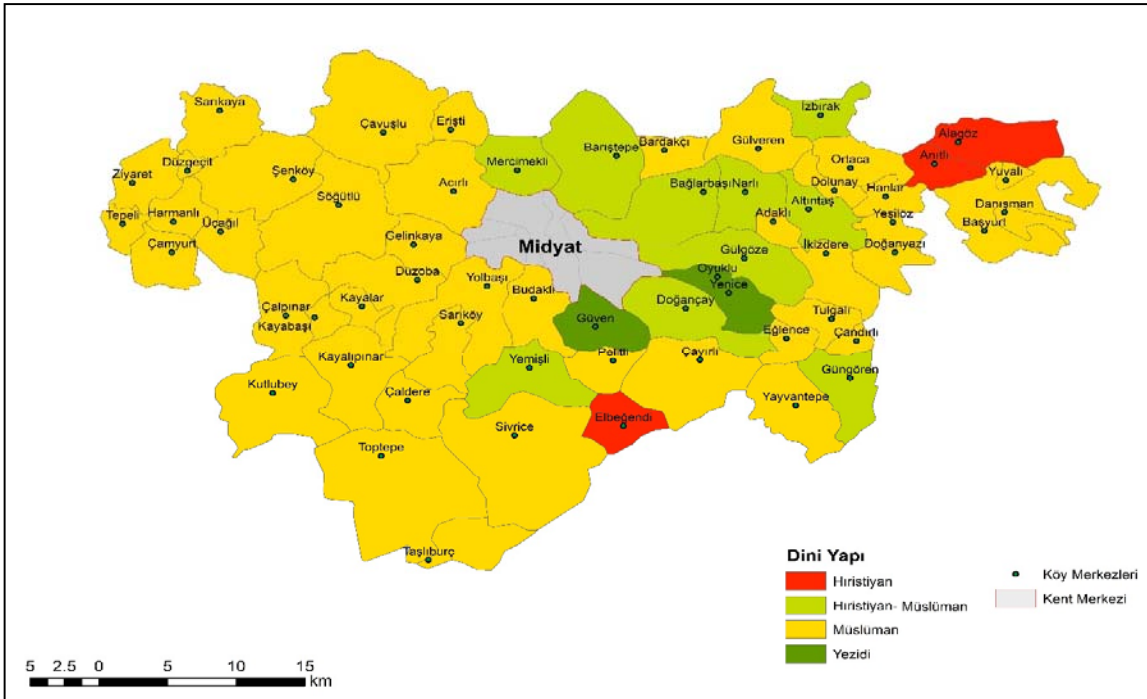

Şekil 9: Midyat Köylerinde Etnik Yapı

Etnik kimliği Mahalleli olan Müslümanlar ile Hıristiyan olan Süryanilerin çok fazla bir arada yaşamayı tercih etmediği görülmektedir. Mahallelerin yaşadığı köyler Midyat merkeze yakın ilçenin

batısı ile güneybatısında bulunmaktadır. Acırlı, Şenköy, Sögütlü, Yolbaşı, Gelinkaya köyleri Mahallemi nüfusunun yüksek olduğu yerleşmeler örnek gösterilebilir. Dolayısıyla, Mahallemiler de diğer topluluklar gibi birbirlerinden uzaklaşmamak ve kendilerini güvende hissetmek için birbirlerine yakın olan yerleşmelere yerleşmişlerdir. Midyat'ın köylerinde yaşayan Yezidilerin nüfusu yaşanan göçler sonucu oldukça azalmıştır. Günümüzde Oyuklu, Güven ve Yenice köylerinde yaşayan Yezidilerin nüfusu yaklaşık olarak 30 kişidir. Yaşadıkları yerleşmelerde sadece Yezidler bulunurken, bu yerleşmeler ilçenin doğusunda ve birbirine yakın mesafededir. İlk yerleştikleri köyün isminden kaynaklı kendilerini Becirman Seyyitleri olarak tanımlayan Seyyitler ise, Kürt toplumuna entegre olmuş durumda ve etnik köken olarak kendilerini Kürt olarak görmektedirler. Bu nedenle, Seyyitlerin genellikle Kürtlerin yaşadığı yerleşmelerde yaşamayı tercih ettikleri görülmektedir. Seyyitlerin Kürtlerle birlikte yaşadığı yerleşmelere Çandarlı, Dolunay, Hanlar, Tulgalı, Bağlarbaşı, Narlı gibi yerleşmeler örnek verilebilir. Kürtler ise, 31 yerleşmenin tümünde tek etnik grup olarak yaşarken, 10 yerleşimde de diğer etnik gruplar ile birlikte yaşamaktadırlar. Sivrice, Toptepe ve Başyurt Kürtlerin tek başlarına yaşadığı ve nüfuslarının fazla olduğu yerleşmelere örnek verilebilirken; Doğançay, Bağlarbaşı, Barıştepe, Altıntaş, Çamyurt ve Mercimekli diğer etnik ve dinsel gruplarla karma yaşadıkları yerleşmelere örnek verilebilir.

Dinsel dağılıma bakıldığında, Müslümanlar ilçenin her tarafında yaşamaktadır. İlçenin batısı, güneybatısı ve kuzeybatısı çoğunlukla Müslümanların yaşadığı yerleşmelerden oluşmaktadır. Hıristiyan ve Yezidi yerleşmelerinin yoğunlukta olduğu bölge ise, daha çok ilçenin doğu ve güneydoğusudur. Hıristiyanların bu bölgede yer alan bazı yerleşmeleri, dinsel ve tarihsel açıdan önem arz etmektedir. Örneğin bölgedeki Hıristiyanlar açısından önemli kiliseleri barındıran Gülveren (Aynverd), Anıtlı (Hax), İzbrak (Zaz) gibi yerleşmelerin tümü bu alanda bulunmaktadır (Şekil 10).

Şekil 10: Midyat Köylerinde Dinsel Dağılımı.

Aynı coğrafyayı paylaşan, farklı dinlere ve kültürlere sahip olan bu insanlar arasındaki ilişkiler tarihsel süreç içerisinde yaşanan olaylar sonucu şekillenmiştir. Yine tarihsel süreçte yaşanan olaylar ile göçler neticesinde yerleşmelerin bugünkü demografik özellikleri de oluşmuştur. Kürtler hem bölgenin mevcut aşiret yapısını oluşturuyor olması hem de sayıca en kalabalık kültürel grubu oluşturuyor olması gibi nedenlerle yörede büyük bir role sahiptirler. Örneğin Özcoşar (2007: 199), 19. yüzyılda Süryanilerin Mardin ve çevresinde Müslümanlarla ilişkilerinde Kürtlerin ön plana çıktığını ve bu ilişkilerin temelinde bölgenin klasik aşiret yapısının etkili olduğunu belirtmiştir. Köylerin etnik ve dinsel yapısı da göz önünde bulundurulduğunda, öncelikle insanlar kendi dinine ve etnik grubuna mensup kişilerle yakınlık kurmayı tercih etmekte, fakat bir arada yaşadıkları komşularıyla da etkileşime girmekten de kaçınmamaktadırlar. Ancak ilişkilerinde bazı gruplar birbirine mesafeli davranırken, bazı grupların da birbirine daha yakın durduğu gözlemlenmektedir. Farklı dine mensup Müslüman Kürt ve Yezidilerin aynı etnik kökene mensup olmaları nedeniyle birbirleri ile yakın ilişki içerisinde oldukları söylenebilir. Aynı şekilde Müslüman olan ve kültürel olarak kendilerini Kürt olarak tanımlayan Seyyitlerin diğer Kürtlerle ilişkilerinde bir problem olmadığı görülmüştür. Hem farklı bir dine hem de farklı bir etnik yapıya sahip olan Süryani ve Kürtler arasında tarihin çeşitli dönemlerinde ayrışmaların olmuş olmasına rağmen, günümüzde ilişkileri iyi durumdadır. Bunun bir nedeni de geçmişte herhangi bir aşiret yapılanmasına sahip olmayan Süryanilerin kendilerini yalnız hissetmemek ve güvende hissetmek adına bazı Kürt aşiretlerinin içerisinde yer almalarıdır.

Midyat kırsal yerleşmelerinde birbirinden farklı özelliklerde olan toplulukların ilişkilerinde önemli bir fonksiyon gösteren aşiret olgusu, Kürtler arasında önemli bir yere sahiptir. Çünkü Kürt tarihi boyunca yaşanan siyasi, sosyal, askeri, kültürel vb. gelişmelerde doğrudan ya da dolaylı yollardan aşiretlerin etkisi olmuştur (Cibo, 2012: 236-237). Bruinessen'e göre (2008) aşiret, bir toplumda ortak bir ataya dayanan, akrabalık temelinde örgütlenmiş, genellikle toprak bütünlüğü de olan (dolayısıyla ekonomik) ve kendine özgü bir yapıya sahip olan sosyo-politik bir birimdir. Örgütlenmenin en alt düzeyinde haneler yer almaktadır. Soyları aynı atadan gelen bu haneler bazen kendilerini diğerlerinden ayrı tutar ve böyle gruplara da *sülale* denmektedir. Bazen aynı soyda gelmemelerine rağmen bazı kişiler kendilerini belli güçlü bir sülaleye ya da aşirete bağlı görebilmektedirler (Bruinessen, 2008: 82-83). *Aşiret konfederasyonu* ise, aşiretlerden daha geniş bir örgütlenme biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır ve genellikle birden fazla aşiretin oluşturduğu geniş, bölgesel çapta örgütlenmiş topluluklar olduğu söylenebilir. Midyat'ta varlık gösteren güçlü aşiretler, Hevêrkan ve Dekşuri konfederasyon örgütlenmelerini bünyesinde toplamışlardır. Hevêrkan konfederasyonun yerleşim alanı, Midyat merkez olmak üzere Gercüş, Midyat, Dargeçit ve Nusaybin'in bir kısmını kapsar. Bu bölgeye Hevêrkan ya da Tor bölgesi denilmektedir (Cibo, 2012: 238). Bruinessene göre (2008), Hevêrkan konfederasyonu 24 aşiretten oluşmakta ve bu aşiretler Müslümanlar ile az miktarda Yezidilerden oluşmaktaydı. Ayrıca geçmişte konfederasyonla ilişkilerini geliştirmiş olan bazı Hıristiyanlar da konfederasyona dâhil olmuştur (Bruinessen, 2008: 163). Dekşuri konfederasyonun ise asıl merkezi Batman'a bağlı Gercüş ilçesidir ve toplamda 4 aşiretten oluşmaktadır (Tan, 2015: 170).

Aşiret yapılanmasının geçmişte de güçlü olduğu bu yerleşmelerde, günümüzde insanlar genellikle bağlı oldukları aşirete karşı birçok konuda herhangi bir sorumluluk hissetmemekte, fakat bir aşirete mensup olduklarını da kabul etmektedirler. Köy bazında değerlendirildiğinde ise, belli başlı

bazı aşiretlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Örneğin Dermemmika aşireti geniş alana yayılmıştır ve çoğunlukla Dargeçit ve Midyat ilçeleri arasında bulunan yerleşmelerde yaygınlık göstermektedir. Narlı, Altıntaş, Adaklı, Doğan yazı, Dolunay, Gülveren, Güngören, Hanlar ve Yeşilöz köyleri Dermemmika aşiretine mensup kişilerin yaşadığı yerleşmelerdir. Alike aşireti de yörede kalabalık bir nüfusa sahiptir. Bu aşirete dâhil köylerin dağılımına bakıldığında, yine birbirine yakın mesafede olan yerleşmeler olduğu görülmektedir. Anıtlı, Alagöz, İzbırak, Ortaca yerleşmeleri bu konuda örnek verilebilir. Diğer önemli bir aşiret olan Arnas aşireti ise, Bağlarbaşı, Bardakçı, Barıştepe gibi kırsal yerleşmelerde yaşamaktadır. Bu saydığımız aşiretler yaygınlık göstermekle birlikte, Zaxuran, Şemika, Alike, Habezbeni, Saliha, Derhawi adlı aşiretler de ilçede önemli bir nüfusa sahiptir. Köylerin aşiret dağılımına bakıldığında genellikle mesafe olarak birbirine yakın olan yerleşmeler aynı aşiretlere mensup bulunmaktadır. Bunun nedeni, birbirine yakın mesafede olan yerleşmelere yerleşen bu insanlar birbirinden güç almakta ve yöredeki otoritelerini artırmaktadırlar. Alan araştırması esnasında Mahallemi ve Süryaniler, bu kavramların kendi mensup oldukları etnik ya da dinsel yapı içerisinde bir anlam ifade etmediğini savunmuşlardır. Fakat mevcut bazı tarihsel bilgiler ve gözlemler Mahallemi isminin Midyat'ta bulunan Arap aşiretlerinin toplamını ifade ettiğini de göstermektedir. Süryani toplulukları da Kürt aşiret konfederasyonlarının çatısı altında örgütlenmişlerdir. Geçmişte bu yerleşmeleri ilgilendiren birçok konuda etkin rol oynayan aşiretlerin etkisi günümüzde azalmıştır. Kişiler eski dönemlerde olduğunun aksine, kararlarını bireysel olarak alabilmektedirler. Midyat ve çevresinde uzun yıllardan bu yana aşiret örgütlenmesinden ziyade, aşiretin bir alt örgütlenme şekli olan bavık (sülale)'lerin daha etkin bir role sahip olduğu ve bu sülalelere mensup bazı kişilerin birçok konuda köylülere liderlik ettiği de söylenebilir.

Midyat kırsalında yaşayan toplulukların bir arada yaşama kültüründe, toplumsal örgütlenmesinde zamanla değişimler yaşanmaya başlamıştır. Buna rağmen, birbirinden farklı geleneklere ve alışkanlıklara sahip olan bu toplulukların bir kısmının yaşam tarzlarını geçmişte olduğu gibi sürdürmeye devam ettirdikleri de söylenebilir.

Ekonomik Özelliklerine Göre Kırsal Yerleşmeler

Kırsal yerleşmelerde yaygın ekonomik faaliyet tarım ve hayvancılıktır. Bazı tarihsel veriler Midyat kırsalında tarımsal faaliyetlerin geçmişten bu yana var olduğunu göstermektedir. Cuinet, 19. yüzyılın sonlarında toplam yüzölçümü 3194 km² olan Midyat kazasının, %78,2'sinin ekilebilir arazilerden meydana geldiğini belirtmiştir (Cuinet, 1891: 514-15). Günümüze gelindiğinde her ne kadar yaşanan göçler sonucu tarımsal faaliyetler azalmış ve Midyat'ın tarımsal çeşitliliği ve yapısı geçmişle benzer özellikleri sürdürmeye devam etmiştir.

Midyat İlçe Tarım Müdürlüğü ve Midyat Ziraat Odası'ndan edinilen verilere göre, tarımsal üretimde tarla tarımının %80'nin üzerine çıktığı birçok köy bulunmaktadır. Bunun nedeni, Midyat ilçesinin kurulduğu alanın hem yer şekilleri hem de iklim bakımından tarla tarımına uygun olmasıdır. Bu nedenlerden dolayı insanlar buğday, mercimek, arpa ve çavdar gibi ürünlerin tarımına yoğunlaşmışlardır. Ayrıca bölgede üzüm üretimi önemli bir boyutta yapılmaktadır. Bağ ve tarla tarımı sınırlı ölçüde ticari boyutta da yapılırken, bahçe tarımı tamamen köyde yaşayan insanların ihtiyaçlarına yöneliktir. Bu üretimin yaklaşık %90'ı da Kayalıpınar, Çalpınar, Çaldere köylerinin bulunduğu vadide

yapılmaktadır. Midyat Ziraat Odası Başkanlığı'ndan edinilen bilgilere göre bu alanda su yüzeye yakın bulunmakta ve 20-35 m derinlikten su çıkarılabilmektedir.

Midyat köylerinde öne çıkan tarımsal ürünler arasında ilk sırayı üzümün aldığı görülmektedir. Üzüm üretiminde şaraplık, kurutmalık (çekirdekli-çekirdeksiz), sofralık (çekirdekli-çekirdeksiz) olmak üzere 3 çeşit ön plana çıkmıştır. Bu çeşitler arasında da en fazla üretilen üzüm çeşidi şaraplık ile kurutmalık türleridir. Bunun sebebi, bu üzümlerin Midyat'ta Cizre yolu üzerinde kurulmuş olan şarap fabrikasına hammadde olarak satılmasıdır. Ayrıca kurutulan üzümlerin işlenerek çeşitli ürünlerin üretiminde kullanılması da bu alandaki üretime katkı sağlamıştır. Üzüm üretiminde Acırlı, Bağlarbaşı, Barıştepe, Budaklı, Çamyurt, Çavuşlu, Düzoba, Gülveren köyleri ön plana çıkmaktadır. Tahıl üretimine uygun iklim ve toprak arazi varlığı sayesinde buğday, mercimek, arpa gibi tahılların üretimi oldukça yaygındır. 76.301,032 dekar alanda üretimi yapılan buğdayın kullanım alanlarının yaygın olması ve satışının daha kolay yapıyor olmasından dolayı tahıl üretiminde ilk sırada yer almaktadır. Köylerin büyük bir kısmında da buğdayın ekiliş alanı yüksek sayılabilecek oranlardadır. Ticari boyutta üretimi yapılan diğer bir ürün ise mercimektir. Midyat'ta üretilen mercimeğin toplam üretim alanı 31.513,721 dekadır ve yöreye özgü özellikte olan bir mercimek türüdür. Mercimek üretiminin ön plana çıktığı yerleşmeler içerisinde Acırlı, Bağlarbaşı, Barıştepe, Çavuşlu, Söğütlü ve Şenköy gibi nüfusu fazla olan köyler öne çıkmaktadır. Ekiliş alanında önemli bir paya sahip olan diğer ürünler de arpa ve nohutur. Fakat üzüm, buğday ve mercimeğe göre daha dar alanda tarımı yapılmaktadır (Tablo 2). Ayrıca daha önce bölgede pek fazla üretilmeyen fıstık ve kiraz üretimi de son yıllarda yaygınlaşmaya başlamıştır. Fıstık üretiminin ticari anlamda önemli kazanç kaynağı olacağı düşünülmesi nedeniyle, son yıllarda insanların ilgisini çekmeye başlamıştır. Fakat ağaçların büyümesi ve meyve vermesi için uzun bir süreye ihtiyaç olmasından dolayı, fıstık üretimi hâlâ hedeflenen seviyede değildir. Üretilen bütün ürünler arasında fıstığın oranı sadece %0,4'tür.

Köylerin ürettiği ürünlerin üretim alanları kısmen nüfus ile ilişkili iken, kısmen de köylülerin üretim tercihlerine bağlıdır. Örneğin üzüm ve buğdayın satış ve kar durumunun yüksek olması, bu ürünlere bir yönelme meydana getirmiştir. Bunun yanında köylerin arazi yapısı da ilgili faktörlerden biridir. Örneğin Tepeli Köyünün arazisi genellikle taşlık-kayalık alanlardan oluşması nedeniyle tarımsal arazisi sınırlıdır. Dolayısıyla bu tür köylerde tarımsal üretim sınırlıdır ve insanlar genellikle göç ederek başka ekonomik uğraşlara yönelmişlerdir. Ayrıca kırsal yerleşmeler arasında geniş alana sahip olan ve ilçenin güneyinde yer alan Sivrice, Toptepe, Kutlubey, Yolbaşı gibi yerleşmelerde tarımsal faaliyetlerle uğraşan nüfusun fazla olması sebebiyle bu köyler tarımsal üretimde önemli bir yere sahiptir.

Tablo 2: Köylerde Önem Derecesine Göre Öne Çıkan Tarımsal Ürünler

Ürünler	Ekili Alan (da)	Oran (%)	Ürünler	Ekili Alan (da)	Oran (%)
Üzüm	86.574,214	34,348	Yonca	61,535	0,0244
Buğday	75.890,112	30,109	İncir	53,933	0,0214
Mercimek	31.505,307	12,500	Nadas	42,369	0,0168
Arpa	26.781,620	10,626	Hıyar	42,075	0,0167
Nohut	19.638,057	7,7914	Nar	25,797	0,0102
Burçak	4.041,378	1,6034	Sarımsak	25,913	0,0103
Kavun	2.969,585	1,1782	Armut	22,378	0,0089
Fıstık	1.005,923	0,3991	Patlıcan	19,117	0,0076
Kiraz	821,079	0,3258	Zeytin	16,596	0,0066
Badem	786,545	0,3121	Kabak	10,034	0,0040
Acur	548,296	0,2175	Kayısı	9,199	0,0036
Karpuz	354,830	0,1408	Marul	4,256	0,0017
Kavaklık	349,917	0,1388	Şeftali	3,921	0,0016
Darı	158,543	0,0629	Nane	2,683	0,0010
Domates	98,535	0,0310	Ayçiçeği	2,456	0,0009
Soğan	93,086	0,0369	Fasulye	1,598	0,0006
Ceviz	87,878	0,0349	TOPLAM	252.048,765	100,000

Kaynak: Midyat İlçe Tarım ve Gıda Müdürlüğü Verileri (2018).

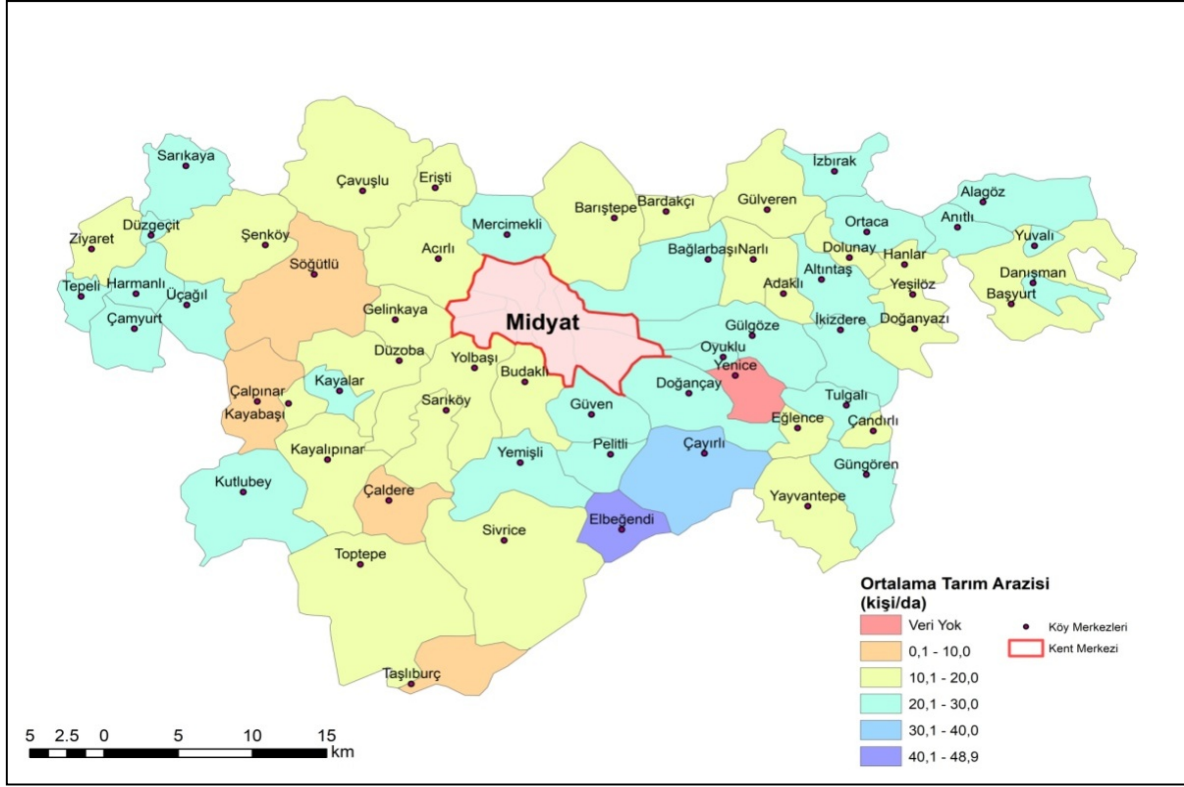
Türkiye’de tarımsal işletmelerin genellikle yeterli büyüklükte olmadığı bilinen bir sorundur. Bunun nedeni tarım topraklarının sürekli olarak parçalanmasıdır. Parçalanma nedeniyle tarımsal yapıda oluşan bozukluklar ürünün verimi üzerine olumsuz etki yaptığı gibi verimi artırmak için alınabilecek önlemleri de zorlaştırmakta ve maliyetlerin yükselmesine neden olmaktadır. Tarımsal arazilerin parçalanması ve küçüklüğü sorunu, Midyat’ın kırsal yerleşmelerindeki önemli sorunlardan birisidir.

Köylerde yaşayan kişilerin sahip olduğu ortalama tarımsal arazi miktarlarının bazı yerleşmelerde doğal koşullara bağlı, bazı yerleşmelerde ise sosyo-ekonomik ve kültürel koşullara göre şekillendiği söylenebilir. Mevcut tarımsal işletmeler genellikle sahipleri tarafından işletilmekte ve ticari boyutta tarımsal üretimin yapılmasına olanak sağlayacak büyüklükte olmamaktadır. Yerleşmelerde sahip olunan toplam tarımsal arazi miktarlarının ise yerleşme alanlarının genişliği ve tarıma uygun arazilerin varlığıyla ilgili olduğunu söylemek doğru olacaktır.

Midyat köylerinde kişi başına düşen ortalama tarımsal arazi miktarları köylere göre farklılık göstermektedir. Taşlıburç köyünde kişi başına ortalama 8,5 dekar alan düşerken, Elbeğendi Köyünde bu rakam 48,9’dır. Midyat’ta aşiret yapılanması olmasına rağmen bu durum toprak sahipliği üzerinde çok fazla etki etmemiştir. Bazı köylerde kişilerin sahip olduğu arazi miktarlarının oldukça fazla olduğu görülmektedir. Bunların da miras yoluyla daha az parçalanmış köyler olduğu söylenebilir. Göç sonucu daha az parçalanmış köylere özellikle Süryani ve Kürtlerin yaşadığı köyler örnek gösterilebilir. Geçmişte bu köylerde yaşayan insanların sahip olduğu geniş araziler, miras yoluyla çok fazla bölünmediği için hâlâ tek parça ve tek kişinin adına kalabilmiştir. Anıtlı, Adaklı, Barıştepe, Kutlubey, Alagöz, Tulgalı, Güngören, Yuvalı, Altıntaş köyleri bu yerleşmelere örnek gösterilebilir (Şekil 11).

Şekil 11: Köylere Göre Kişilerin Sahip Olduğu Ortalama Tarımsal Arazi Miktarı.

Midyat'ta büyükbaş ve küçükbaş hayvan faaliyetlerinin çok yüksek düzeyde olduğu söylenemez. Haneler hayvansal faaliyetleri daha çok kendi ihtiyaçlarına yönelik, küçük ölçekte yapmaktadır. Hem verimi daha yüksek olan hem de bakımı küçükbaş hayvanlara göre daha kolay olan büyükbaş hayvan yetiştiriciliği daha yaygındır. Kırsal yerleşmelerin bir kısmında, hemen hemen her hane en az bir büyükbaş hayvana sahiptir. Ancak nüfusu yüksek olan bazı yerleşmelerde her hanenin hayvanı olmayabilmektedir. Örneğin 872 haneye sahip olan Acırlı yerleşmesi gibi yüksek sayıda hanesi olan yerleşmelerde her hanenin hayvanı bulunmamaktadır. Bunun nedeni kente oldukça yakın olan bu tür köylerde kent hayatına yakın bir yaşamın mümkün olmasıdır.

Midyat'ta Kırsal Yerleşmelerin Sorunları

Mardin'in Midyat ilçesine bağlı kırsal yerleşmelerde Türkiye'nin birçok kırsal alanında olduğu gibi çeşitli sorunlar bulunmaktadır. Hem dünyada hem de Türkiye'de kırsal alanlar kentsel alanlara göre her zaman dezavantajlı bir konumda olmuştur. Kırsal planlama faaliyetlerinin zayıf oluşu, kır ile kentlerin toplumsal kalkınma hedefini gerçekleştirme bağlamında entegrasyon problemi, kırsal alanların potansiyellerinden yeterince yararlanamama gibi olgular diğer bölgelerde olduğu gibi Midyat'ın kırsal yerleşmelerinde de benzer coğrafi görünümler yaratmaktadır.

Günümüzde nüfusunun %34,1'nin hâlâ kırsal alanlarda yaşıyor olması nedeniyle, Midyat'ta kırsal karakterli yerleşmeler önemli bir yere sahiptir. Fakat bu yerleşmelerde yaşayan nüfusun büyük bir kısmının gelir düzeyi düşüktür. Dolayısıyla yaşanan temel sorun ekonomiktir. Kuraklığın önemli

boyutta olduğu bu yerleşmelerde, sulama olanaklarının geliştirilememesi gibi nedenlerle istenen düzeyde tarım yapılamamaktadır. Bu da tarımsal ürün çeşitliğinin azalmasına ve sadece susuz tarıma uygun ürünlerin yetiştirilmesine neden olmaktadır. Hayvancılık faaliyetleri de tarımsal üretimde olduğu gibi düşük seviyelerdedir. Aileler genellikle tarımsal ve hayvansal faaliyetleri kendi ihtiyaçlarına yönelik, geçimlik düzeyde yapmaktadırlar. Bunun dışında, köylüler ürünlerini pazarlamakta da çeşitli sorunlar yaşamakta ve ürünlerin satışından düşük gelirler elde etmektedir. Ayrıca ekonominin bir parçası olan tarımsal işletmeler küçük ve parçalıdır. Bu nedenlerden dolayı, Midyat kırsal yerleşmelerinde yaşayan ailelerin büyük bir kısmı tarım ve hayvancılıktan sağladıkları kazançla geçinememektedir. Her aileden birkaç birey köy dışına çalışmak için göç ederek, aile bütçesine ek gelir sağlamaktadır.

Bölgenin en önemli sorunlarından olan göçün etkileri Midyat köylerinde derinden hissedilmektedir. Göçün nedenleri her ne kadar çeşitli olsa da ekonomik imkânsızlıklar göçe zemin hazırlayan en önemli etkenlerdendir. Dolayısıyla göç oranı yüksektir ve Cumhuriyet'in ilk sayımından günümüze kadar olan süreçte köylerin nüfusu büyük azalma göstermiştir. 1927 yılında köy nüfusu oranı %77,3 iken, 2012 yılında büyükşehir belediyesi olan Mardin'in köy nüfusu oranı %23,2'ye kadar düşmüştür. Köy nüfusunda bu denli düşüş yaşanmasının bir nedeni de güvenlik kaynaklı yaşanan göçlerdir.

Midyat köylerinin yaşadığı bir diğer önemli sorun da köylerin birçoğunda mevcut olan altyapı sorunlarıdır. Yol, elektrik, haberleşme gibi bazı temel altyapı sistemleri insanların hayatını kolaylaştıracak düzeyde geliştirilmiştir. Fakat köylerin kanalizasyon, çöp ve içme suyu gibi önemli altyapı sorunları bulunmaktadır. Köy sakinlerinin bu sorunlarla kendilerinin başa çıkmak zorunda kaldığı söylenebilir.

Midyat köylerinde mekânsal donatılar bakımından yetersizliklerin varlığı dikkat çekmektedir. Örneğin nüfusun az olması sebebiyle okulu bulunmayan köyler mevcuttur ve köylerde taşınmalı eğitim yaygındır. Sağlık ocağına sahip çok az köy bulunmaktadır. Bakkal, manav gibi işyerleri de yeterli durumda değildir. İnsanlar ihtiyaçlarını çoklukla ilçe merkezinden karşılamak zorunda kalmaktadır.

Köylerin sahip olduğu sorunlar Türkiye'de bulunan köy standartlarında değerlendirildiğinde, özellikle bölge geneli ile benzerlik gösterdiği söylenebilir. Fakat gelişmiş ülkelerin kırsal alanlara sunduğu olanaklar göz önünde bulundurulduğunda, bu köylerin daha gelişmiş olanaklara sahip olması gerektiği anlaşılmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Oldukça dinamik süreçlerden geçmiş olan Midyat ve çevresi başta kültürel olmak üzere çeşitli boyutlarla önem arz etmiştir. Tarih boyunca çeşitli göç olaylarına sahne olan Midyat kırsal yerleşmeleri, tüm olumsuzluklara rağmen günümüze kadar önemli birtakım özelliklerini korumayı sürdürmüştür. Kırsal yerleşmelerin günümüzde sahip olduğu yapısal özelliklerinin oluşmasında ekonomik ve güvenlik nedenli göçlerin belirleyici olduğu söylenebilir. Bu göçler günümüzde de devam etmekte ve mevcut kırsal yerleşmelerin yapısında izler bırakmayı sürdürmektedir. Bu göçlerin önlenmesi için özellikle ekonomi, sosyal yaşam ve güvenlik şartları açısından çözümlerin üretilmesi büyük önem taşımaktadır. Kırsal yerleşmelerin her şeyden önce araştırılarak mevcut durumun ve potansiyellerinin ortaya konulması ve yerleşmelerin ihtiyaç duyduğu konularda süreklilik sağlanarak kırsal kalkınma çalışmalarının yürütülmesi gerekmektedir.

Kırsal alanlarda yaşayan insanların küçük yerleşim ünitelerinde yaşıyor olması, tarımsal üretim konusunda yaşanan teknolojik gelişmeleri takip edememeleri ve özellikle sanayi alanındaki gelişmelerden mahrum olmaları, bu yerleşmelerde yaşayan insanların iş imkânlarını kısıtlamakta ve gelir seviyelerini düşürmektedir. Bu nedenlerle insanlar, yaşamlarını sürdürmek için tarımsal üretimin yanında mevsimlik işçi, büyük kentlere göç etme, koruculuk, ilçe veya il merkezinde günübirlik gidiş gelişlerle çalışma gibi çeşitli yollara başvurmak zorunda kalmıştır. Kırsal yerleşmelerde birtakım tarımsal destekleme çalışmaları mevcut olmakla birlikte, yüzeysel ve sürekliliği olmayan bu desteklemeler yetersiz kalmaktadır. Tarımsal üretimin insanların geçimini sağlayacak geliri sağlayamaması, desteklerin yetersizliği gibi nedenler, tarımsal üretimin boyutunu sınırlamaktadır. Bu çalışmaların daha ciddi ve kapsamlı olan kırsal kalkınma programlarıyla hazırlanması ve uygulamaya konulması gerekmektedir.

Türkiye'de kırsal kalkınma çalışmaları özellikle Cumhuriyet'in planlı dönemi sonrasında başlamıştır. Bu çalışmalar genellikle projeler, teşvik uygulamaları, desteklemeler ile yürütülmüştür. Fakat hiçbir zaman hedeflenen kırsal kalkınma düzeyine ulaşamamıştır. Kırsal alanları için geliştirilmiş belirgin politikaların olmaması ve kırsal alanların sorunlarına yönelik kalıcı çözümlerin üretilmemesi, ülke genelinde olduğu gibi Midyat kırsal yerleşmelerinde de ekonomik faaliyetler ve sosyal yapı açısından dengesiz ortamların oluşmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, ülke genelinde kırsal alanların kalkındırılmasına ilişkin yeni çözümlerin üretilmesi ve en önemlisi de kırsal alanlara olan yaklaşımın değişmesi gerekmektedir.

Kendine özgü bir yapıya sahip olan, çevre illerin kırsal yerleşmelerinden farklılaşan Midyat'ın köyleri; barındırdıkları toplulukların sahip olduğu kültürel değerler, inanışlar, yaşam tarzları ve mimari sayesinde büyük kültürel turizm potansiyeli barındırmaktadır. Dolayısıyla, toplumların yaşam tarzının oluşturduğu kültürel kaynaklar üzerine kurulmuş olan kültürel turizm (Günel, 2006: 20) Midyat'ın köylerinde de geliştirilebilir seviyededir. Aynı zamanda bazı dinler için kutsal olan mekânların bu dinlere mensup turistlerce ziyaret edilmesi süreci olan inanç turizmi (Özgen, 2012: 257), Midyat'taki kırsal yerleşmelerde de önemli bir potansiyel olarak karşımıza çıkmaktadır. Birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış olan Tur Abidin bölgesinde yer alan kırsal yerleşmeler, çeşitli dinlere mensup birçok topluluğu barındırıyor olması nedeniyle birçok dinsel mekâna ev sahipliği yapmaktadır. Midyat'ın kırsal yerleşmelerinde alternatif turizm türlerinin gerçekleştirilmesine yönelik potansiyelin olması, yörede yaşayan insanların gelirlerini arttırabileceği önemli bir kaynak olarak geliştirilebilir. Kırsal yerleşmelerde günümüze kadar ulaşan önemli tarihsel yapıların büyük bir kısmı harabe görünümündedir ve bu yapıların korunması konusunda da herhangi bir hassasiyet gösterilmemektedir. Süryanilere ait olan yapıların bir kısmı, Avrupa ülkelerine göç eden ve yılın belli dönemlerinde Midyat'a gelen Süryaniler tarafından restore edilip korunmaya çalışılmaktadır. Fakat hem bu konudaki çalışmaların yeterli olabilmesi, hem de büyük tarihsel değerlere sahip olan bu yapıların yaşatılması için devletin ilgili kurumlarının bu konuyu gündemlerine alması gerekmektedir.

Midyat kırsal alanlarında yaşayan insanların geçimini ağırlıklı olarak ilkel yöntemlerle yürütülen bitkisel ve hayvansal faaliyetlerden sağlıyor olması nedeniyle, ailelerin gelirleri düşüktür. Dolayısıyla, öncelikle bu alanlarda yaşayan insanların yaşam koşullarının iyileştirilmesi hedeflenmelidir. Bunun için ise, bu yerleşmelerin de içerisinde yer aldığı Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile diğer bölgeler arasında bulunan gelişmişlik farkının azaltılması, tarımsal yapının iyileştirilmesi, tarımsal üretimin sanayi ile bütünleştirilmesi, işsizliğin azaltılması gibi arayışlara girilmelidir. Göçe yol açan nedenlerin ortadan

kaldırılması, güvenlik sorunlarının çözülmesi, verimin arttırıldığı modern ve ticari tarıma geçilmesi ve en önemlisi kırsal alanlara yönelik tarım dışı kalkınma alternatiflerinin de geliştirilmesi hâlinde, sürdürülebilir ve kendi kendine yeterli hâle gelen kırsal toplum, bölgelerarası dengesizliğinin de azaltılmasına katkı sunacaktır.

Kaynakça

- Adak, A. (2004). "Güney Doğu Anadolu'da Seyyidler". *Marife*. 4: 383-395.
- Akyüz, G. (1998). *Mardin İli'nin Merkezinde Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*. İstanbul: Resim Matbaacılık.
- Aydın, S. Emiroğlu K., Özel O. ve Ünsal S. (2001). *Mardin: Aşiret-Cemaat-Devlet*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Bilge, Y. (2001). *Geçmişten Günümüze Süryaniler*. İstanbul: Zvi-Geyik Yayınları.
- Bruinessen, M. V. (2008). *Ağa, Şeyh, Devlet*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cibo, N. (2011). "Turabidin'den Baltık'a Heverkan Aşiret Konfederasyonu". *Uluslararası Ömeran ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri (13-15 Mayıs 2011, Mardin)*. İstanbul: Kent Işıkları Yayınları. 236-266.
- Çetin, İ. (2007). *Midyat'ta Etnik Gruplar: Kürtler, Mıhalmiler (Araplar), Süryaniler, Yezidiler, Türkler, Becirmaniler (Seyyidler)*. İstanbul: Yaba Yayınları.
- Çevik, A. (2007). "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi (Tur Abidin)'nin Tarihi Coğrafyası". *Makalelerle Mardin* (Ed. İ. Özcaşar) içinde. Cilt: I. İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, 105-139.
- D.S., 1926, T.C. *Devlet Salnamesi 1925-26*, İstanbul: Matbaai Amire Umumiyesi.
- DİE, 1997, *Köy Envanter Etütleri*, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Erpolat, M. S. (2007). "Tapu-Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Midyat". *Makalelerle Mardin* (Ed. İ. Özcaşar) içinde. Cilt: I. İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, 349-380.
- Günay, R. (2007). "Cumhuriyet Döneminde Midyat". *Makalelerle Mardin* (Ed. İ. Özcaşar) içinde. Cilt: I. İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, 681-700.
- İzady, M. R. (2004). *Kürtler: Bir El Kitabı*. İstanbul: Doz Yayınları.
- İzgör, A. Z. (1999). *Diyarbakır Salnameleri*. Cilt: 1-5. İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayını.
- Komisyon, 1967, *Mardin İl Yıllığı*, Mardin: Mardin Valiliği Yayını.
- Komisyon, 1982, *Yurt Ansiklopedisi "Mardin" Maddesi*, İstanbul: Anadolu Yayıncılık.
- Komisyon, 1997, *Mardin İli Arazi Varlığı*, Ankara: Başbakanlık Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü.
- Midyat İlçe Millî Eğitim Müdürlüğü Verileri (2018)*.
- Midyat İlçe Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Verileri (2018)*.
- Midyat İlçe Sağlık Müdürlüğü Verileri (2018)*.
- Midyat Ziraat Odası Verileri (2018)*.
- Noyan, S. (2008). *Mardin Bir Şehir Bir Malikane Sıradışı Evler*. Mardin: Mardin Valiliği Yayınları.
- Özcaşar, İ. (2007). "Süryani-Müslüman İlişkileri". *Makalelerle Mardin* (Ed. İ. Özcaşar) içinde. Cilt: IV, İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, 197-217.
- Özmen, A. (2005). "Süryaniler Örneğinde Etkinleştiril(me) ve Etnik Kimlik Görünümleri". *Süryaniler ve Süryanilik* içinde. Cilt: 3, Ankara: Orient Yayınları, 159-171.
- Sarı, E. (2010). *Mardin'de Kültürlerarasılık*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şarman, N. (2015). "Necessity of Understanding Yazidism with a Sociological-Historical Approach". *Route Educational and Social Science Journal*. 22: 546-570.
- Tan, A. (2015). *Turabidin'den Berriyé'ye Aşiretler, Dinler, Diller, Kültürler*. İstanbul: Nûbihar Yayınları.

- Taş, K. Z. (2007). “Midyat ve Çevresinde Türk Hâkimiyetinin Tesisi”. *Makalelerle Mardin* (Ed. İ. Özcaşar) İçinde. Cilt: I. İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını. 257-266.
- Taşğın, A. (2005). “Son Süryani Göçü”. *Süryaniler ve Süryanilik* içinde. Cilt: 4, Ankara: Orient Yayınları, 73-92.
- Teliman, M. (2012). “Anadolu’nun Damgalanmış Halkı: Yezidiler”. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*. (1) 1: 963-971.
- Tunçel, H. (2000). “Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 10 (2): 23-34.
- Turan, A. (1989). “Yezidiliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihçesi.” *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3 (3): 42-82.
- TÜİK, *Çeşitli Yıllara Ait Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Verileri*.